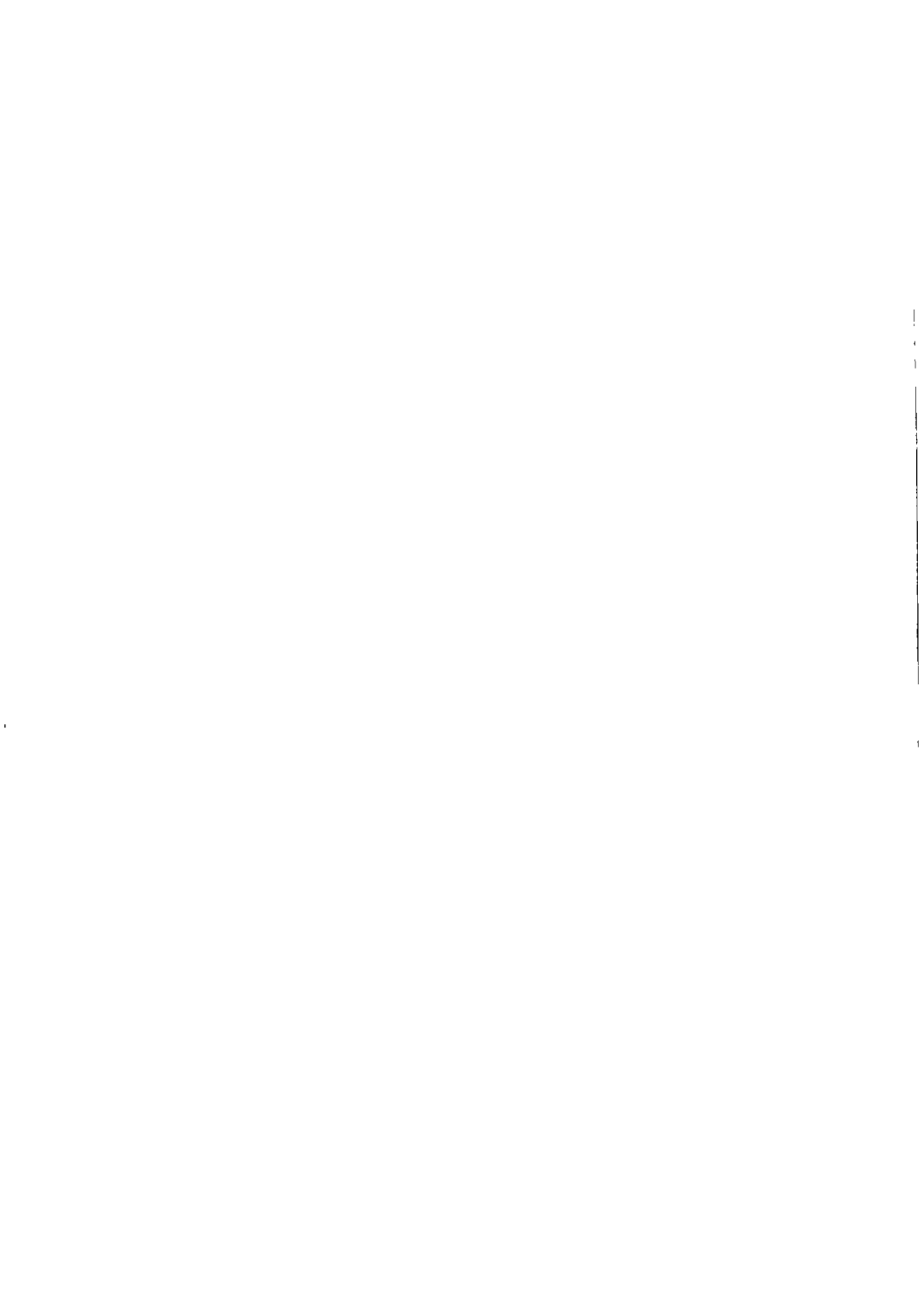

57779

VILÁGTÖRTÉNET

'85/3

Egyetemes történeti negyedéves folyóirat
 Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete
 Főszerkesztő: Makkai László, felelős szerkesztő: Niederhauser Emil,
 szerkesztő: Zimányi Vera, szerkesztőségi titkár: Bóka Éva.

TARTALOMJEGYZÉK

Összeállítás a spanyol történelemről

<i>Bevezetés</i>	3
Anderle Ádám: A „fekete legenda” Magyarországon a 19. és a 20. században	4
E. Astor: Árak és munkabérek a muzulmán Spanyolországban . . .	17
Wittman Tibor: Francisco de Vitoria és a spanyol gazdasági jog az Indiákon	29
A. Huetz de Lemp: „Tierra de Medina” borgazdasága a 17–18. században	38
Kovács Marian: Marx a spanyol történelemről	47
J. Nagy László: Spanyolország és Marokkó	61
Kukovecz György: Kuba és a spanyol polgárháború	69
Benkő Judit: Népek, kultúrák találkozása a conquista utáni Latin-Amerikában (Kísérlet a kulturális érintkezés néhány sarkpontjának megragadására)	85
Horváth Gyula: Az aranyingesektől a sinarquistáig. (A mexikói jobboldal a népfrontperiódusban)	115
L. Ja. Gibianszkij: A jugoszláv kérdés felmerülése a Hitler-ellenes koalíción belül és a Szovjetunió állásfoglalása (1941–1942)	136
<i>Tájékoztató</i>	
Rákóczi István: Újdonságok a portugál történetírásban	153

A címlap az „Oskolai Új Átlás... metsződött és nyomtatódott a ref. collégiumban... deák ifjak által Budai Ézsaiás vigyázása alatt, Debrecen 1800.” c. könyv betűmintáinak és földgömbábrázolásának felhasználásával készült.

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a hírlapkézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben és a Posta Központi Hírlap Irodánál (KHI) Budapest V., József nádor tér 1. 1900. közvetlenül, vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra.

Éves előfizetési díj: 120,— Ft, példányonkénti eladási ár: 30,— Ft.

Index-száma: 25.886

ISSN 0083-6265

**Főszerkesztő: Makkai László
Felelős kiadó: MTA Történettudományi Intézete
Kiadásért felelős: Ránki György**

8515768 MTA Sokszorosító, Budapest. F. v.: dr. Héczey Lászlóné

ÖSSZEÁLLÍTÁS A SPANYOL TÖRTÉNELEMRŐL

Bevezetés

A magyar történettudományban és ismeretterjesztésben egyaránt „hiánycikk” a spanyol történelem, ami annál is inkább élesen látszik, miután napjaink politikai történéseiben Spanyolország egyre jelentősebb helyet foglal el. Ezért a napi események megértését Spanyolországról alkotott ismereteink szűkössége sokszor gátolja.

A József Attila Tudományegyetem *Középkori Egyetemes Történelmi és Latin-Amerika Története Tanszéke* ezért is határozott úgy, hogy fiatal történészek, az egyetemi tanítványok ilyen irányú orientálásával a Wittman Tibor professzor által megkezdett – de korai halála miatt megszakadt – spanyol történelmi kutatásokat újraindítja, s erejéhez mérten, az ilyen irányú tudományos ismeretterjesztésben is feladatokat vállal.

Ilyen motivációk munkáltak bennünk e spanyol történelmi összeállítás elkészítésekor.

Két lehetőség kínálkozott ekkor: vagy átfogóan mutatjuk be, vagy ízelítőt adunk a spanyol történelem különböző korszakaiból, problémáiból. Végül is ez utóbbi mellett döntöttünk, közreadva munkatársaink írásai mellett, az *Annales* néhány tanulmányát is. Ezeknél terjedelmi okokból eltekintettünk a jegyzetapparátus és a mellékletek közlésétől.

Ez az összeállítás adott alkalmat arra is, hogy Wittman Tibor – legutolsó – írását, amely eddig magyarul nem jelent még meg, ugyancsak közreadjuk.

Szeged, 1985. március 4.

Anderle Ádám

ANDERLE ÁDÁM:

A „FEKETE LEGENDA” MAGYARORSZÁGON a 19–20. SZÁZADBAN

A történettudománynak a spanyol történelem vizsgálatakor sajátos fogalommal és jelenséggel kell számolnia: az ún. „fekete legendával”. E fogalommal jellemzik a történészek a spanyol történelmet eltakaró, negatív értékítéleteket hordozó torzításokat, melyek sokrétegű fekete szövedék-ként borítják be a spanyol múltat, a spanyolokat.

A „fekete legenda” nyomán kialakult – ma már meglehetősen jól jellemezhető – összkép Spanyolországot és a spanyolokat az inkvizíciót elfogadó, buta, fanatikus, a kultúrnépek között hatni nem tudó népként ábrázolja: mely mindig kész az erőszakos tettekre, mely a haladás, az újítások ellensége. *Julio Juderias* e jellemzését *Swerker Arnoldsson* gazdagította, aki e motívumok mellett a „fekete legenda” korai és finom szöveit is felfedte. A spanyol barbár, hamis, gőgös, buja és műveletlen, felszínes és kevertfajú – szóltak a középkori, újkori érvelések, mondja *Arnoldsson*, s ezek századunkra hagyományozódtak.

Ha a „fekete legenda” kialakulását kutatjuk, világosan kitetszik, hogy születése, fejlődése az egységes Spanyolország kialakulásával, az erős ibériai állam nagyhatalmi politikai aspirációival és szerepvállalásával kapcsolatos, mely Itália és Nyugat-Európa rivális hatalmaival állította tartósan szembe Hispánia katolikus uralkodóit és államát. Politikai propaganda és hamis eszmék, mondhatjuk tehát, amelyeket megkövült zárványokként – sokszor a valóság helyett – őrzött meg a tudatosan torzító politikai emlékezet, és hagyományozott át a történetírásra.

A spanyol történelem vizsgálatakor tehát a kutatásnak állandó historiográfiai feladata a torzítások finom rétegeinek lehántása a spanyol múlttól.

A legenda kialakulásának első fázisa Itáliában érhető tetten, ahol a Katalóniai Korona aspirációi (Szicília, Szardínia, Dél-Itália) és a velük érkező katalán, valenciai kereskedők miatt, már a 15. században erős spanyolelleses sztereotípiák voltak forgalomban.

Ez főbiává a 16. században vált, különösen Róma kirablása után (*Sacco di Roma*, 1527). Ekkor már a spanyol állam által elnyomott Itália, amelyet súlyos adók, egy gyarmati típusú elnyomás igazságtalanságai sújtottak, ezek erősítették fel a spanyolfóbiát, és az egész társadalomban

elterjesztették. Itália gazdasági és kulturális hanyatlását is a spanyolok itáliai uralmával kapcsolták össze.¹

Ám, míg a katolikus Itália és a spanyolokkal ekkor az európai hegemóniáért harcoló Franciaország – a mórokkal, részben a zsidókkal kapcsolatos türelem miatt – etreneknek minősítette a spanyol uralkodókat, az ekkor kibontakozó reformációs irányzatok éppen ellenkezőleg: a bigottság, a katolikus fanatizmus képeit vetítették a spanyolokról.

Németalföld, Németország, Anglia, amelyek tartós politikai konfliktusba kerültek az erős Spanyolország katolikus uralkodóival, ezeket a sztereotípiákat gazdagították. Ezért nem véletlen, hogy e legenda kulcsalakjai V. Károly, II. Fülöp és Don Carlos, illetve főképpen a 16. század eseményei. A német protestáns röplapirodalomban, a népi énekekben V. Károly sátáni támogatásáról olvashatunk. Luther Márton maga is nagy szerepet játszott e sötét spanyolelles kép kialakításában – amelyet az is segített, hogy a harcos jezsuita rend spanyol bázison alakult meg. A születő német nacionalizmus fajlag alsóbbrendű népként mutatta be a spanyolokat, mert „feketékkel keverednek”. A németalföldi szabadságharc idején a holland propagandaháború rajzolta meg azt az erősen sötét spanyol-képet, főleg az inkvizíciós rémtettek felnagyított képét, amely Kelet-Európa felé is erősen terjedt. Orániai Vilmos Apológiája ennek már egyik fő példája lehetne. Maga a Don Carlos legenda is németalföldi eredetű. Itt vetik meg alapját a véres király (II. Fülöp) és a szabadsághős fiú (Carlos) képének, mely Schillernél nyert művészi megfogalmazást. Ez a protestáns propaganda a spanyolok amerikai jelenlétét, akcióit is felhasználta ebben a nemzetközi ideológiai harcban, különösen Las Casas írásait, aki az indiánok pusztulását, kiirtását megrázóan mutatta be írásaiban.

Meg kell említeni, hogy a török által fenyegetett országokban ez a negatív megítélés eltűnt a 16–17. században, helyébe a spanyol katona dicsérete lépett.

A „fekete legenda” a 16–17. században alakult ki. Igazi kivirágzása és Európában való elterjedése viszont a 19. századi liberalizmus korszakára esik, ám közben a felvilágosodás írói is nagy szerepet játszottak elterjesztésében. A francia felvilágosodás írói gyűjtötték ugyanis össze a spanyolokról kialakult nézetek mozaikjait, összegezték és gyűrták egységes *legendává*. Rajtuk keresztül terjedt szét Európaszerte immár a „fekete legenda”.

A „fekete legenda” évszázados kreációja a 19. században az európai liberálisok feudalizmus elleni harcának rendelődött alá, része lett az

antifeudális polgári ideológiának. Ezért főleg a német liberális történetírók, a francia restauráció történészei, majd a pozitivisták (Rotteck, Guizot, Buckle) terjesztették képeit – nagy hatással.

Ám látszik az is, hogy ebben az európai ideológiai küzdelemben a múlt század közepétől, a konzervatív katolikus romantikus felfogásokban egy ellenkező előjelű – rózsaszín – kép is formálódni kezdett a „fekete legenda” ellentételezéseként.

Új fejezetet a fiatal Egyesült Államok spanyolelles propagandája jelentett a 18. század végétől, amikor a fiatal állam a „fekete legendával” a spanyol Amerikától való különbségét akarta megindokolni, illetve latin-amerikai aspirációi megalapozására használta fel. A 20. században Latin-Amerika elmaradottságát a spanyol örökséggel kapcsolták össze, az imperialista tőkebehatalás és hatásai nem igen kaptak szerepet ezekben az észak-amerikai érvelésekben. Sőt, a spanyol „fekete legenda” képei a latin-amerikaiakra is rávetítődtek az észak-amerikai propagandában.²

Meg kell azonban azt is mondani, hogy a 20. században *Franco egész rendszere* – mely maga is harcot kezdett a „fekete legenda” ellen, ám csak egy ellenkező előjelű apologetikus „rózsaszín legenda” megszületésére futotta propagandájából³ – mintha maga is e legenda megtestesülése lett volna, hitelesítve az európai progresszió szemében a „fekete legenda” régi sémáit.

Ezzel is számolnunk kell, amikor feltesszük a kérdést: a magyar marxista történetírás miért nem lépett fel határozottan és kritikusan e negatív sztereotípiák ellen – annak ellenére, hogy Marx Spanyolországról szóló írásai alkalmasak lehettek volna másfajta kép megrajzolására is?⁴

Amikor azt vizsgáljuk, hogy a 19–20. századi magyar világgépben a spanyolok, illetve Spanyolország hogyan van jelen, szükséges tehát számításba venni a „fekete legenda” jelenségét kettős értelemben is. A 19. századi Magyarország a századelőn felvetette a társadalmi haladás kérdését, s ezt össze kellett kapcsolnia a nemzeti függetlenségért és a Habsburgok ellen vívott harc kérdésével. Ebben a küzdelemben a *spanyol Habsburgok* miatt a „fekete legenda” sémája különleges szerepet kaphatott a magyar Habsburg-ellenes nemzeti ideológia kiformalásában. A legenda létét, terjedését ez a sajátos magyar koordinátarendszer teszi érthetővé.⁵

Igen erőteljesen tapintható ki ez az alaphelyzet *Fessler Ignác Aurél* 1810-ben írott *Die alten und die neuen Spanier* című, igen színvonalas könyvében, amely típuskönyvnek is tekinthető e tekintetben. A mű

Robertson erős hatását mutatja, a spanyol államot és különösen a spanyol Habsburgokat meglepő bátorsággal negatívan mutatja be, igen közepes tehetségű emberként V. Károlyt például, aki a „nemzet ellenére dolgozik”; ellentétpárja Fesslernél Ximenes bíboros idealizált képe, akit „mindenütt a feudalizmus pusztulásának belátása vezetett”.

Nem tanulság nélküli – a többenpü-nemzetiségű magyar királyságnak, a magyar nemesi progressziónak szóló üzenetként is értékelhető – az is, ahogy Fessler a spanyolországi népek egymásközi viszálykodására utal, amely szerinte mindig a despotizmus elleni küzdelmet gyengítette. Fessler könyve a kortárs magyar olvasó számára meglepő módon letépte a Habsburgok homlokáról a dicsőség babérjait. Műve nagy hatású olvasmányvá vált: Katona, Czuczor, Madách, Arany, Szigligeti, stb. könyvespolcain megtalálható. Némi poézissel azt mondhatnánk: Fessler könyve a Habsburgok „detronizálását” jelentette – a „fekete legenda” sztereotípiáinak felhasználásával, miközben a spanyol *nép* negatív ábrázolása, valószínűleg romantikus hatásra, elmaradt.

A spanyol Habsburgok, az 1848 előtti magyar ismeretterjesztésben, az európai liberális felfogást tükrözve, eszelős, vakbuzgó alakok, körülötük pedig „a fanatizmus minden szörnye”. Ezt a sötét történelmi képet a Szent Szövetség támogatásával megszülető spanyol *restauráció* reakciós politikája és terrorja, amelynek a kortársak szemtanúi lehettek, csak hi-tesítette.

E kép elemei megjelentek például némi egyszerűsítéssel Tánicsics elemi iskolák számára írott *Világtörténetében* is – de általánosan elterjedt képként is felfogható 1848 előtt. Ugyanakkor jelen van 1848 előtt egy kevésbé erős Habsburg-barát szellemű spanyolkép is, amelyet Prescott Katolikus Királyokról szóló könyvének fordítása is elősegített.

A szabadságharc bukása után születő spanyol történelemrajzokban a vereség élménye erősítette a „fekete legendát”. *Szilágyi Virgil*, aki széles külföldi olvasmánybázisra épít, könyvében a Habsburg uralkodók önkényének az eredményeként láttatja a spanyol hanyatlást, a spanyol történelem pedig a Habsburg despotizmus elleni harcként, a zsarnokság-szabadság ellentéteiben manifesztálódik.

Szilágyi Virgil művét politikai indítékok hozták létre: a *comuneros* mozgalom (túl)értékelésében (modern tőkés polgársággént ábrázolja a spanyol városokat) és leverésében a 48-as szabadságharc leverését is gyászolja. Királyképei – pl. II. Fülöpről – a klasszikus liberális sztereotípiák, azoknál némileg sötétebb tónussal: gonosz, kegyetlen, hatalmas zsarnokként jelennek meg a spanyol uralkodók. A legenda képei 48 veresége után

túldimenzionáltakká váltak Szilágyinál, ám a *centralisták* nézetein nevelkedett értelmiségi a spanyol felkeléseket értelmetlennek tartja. Nemcsak a comeneros mozgalomról, hanem a katalán felkelésről (1640) alkotott megítélése is ezt jelzi. Ellentétben viszont Fesslerrel, elsősorban *D'Aulnoy* hatására a lusta, büszke, gáláns, álszent buja vonások lettek Szilágyinál a spanyol népkarakter fő vonásai.

Az 1849–1867 közötti írások ezt a felfogást azonban általában némileg árnyaltabban, kevesebb túlzással képviselik. *Hunfalvy János* kiegyensúlyozott tudományos felfogása azt is jelzi, hogy a 19. századi történeti kutatások átvétele már a „fekete legenda” halványulásához is támogatást adott. *Somhegyi Ferenc* írásának pedig fontos sajátossága, hogy a spanyol Habsburgok sötét korszakával szemben a „dicső múltat” az arab korszakban fedezi fel.

Ennek ellenére, a kiegyezés előtti művekből feltáruló spanyolkép alapszínét még mindig a „fekete legenda” adja, melyben erősen jelen volt az antiklerikalizmus is. Számos ismeretterjesztő íráson túl, *Szász Károly* II. Fülöpről szóló tanulmánya érdemel említést, amelyet Prescott könyvére támaszkodva írt meg – egy protestáns típusú spanyolelles felfogást közvetítve a magyar olvasóknak.

Ellenáramlat kibontakozásának kezdetét jelzi *Danielik N. János* Kolumbuszról írott meglehetősen tudománytalan könyve, amely a spanyol egyház apológiáját zengi, Spanyolország pedig a „lovagiasság hazájaként” jelenik meg. A Habsburgok éppúgy, mint az Inkvizíció, „csak a kölcsönt fizették vissza” a protestánsoknak, érvel az író. Danielik jellegzetes pillanatot jelez: az ő írásaival jelennek meg Magyarországon tudatos vállalásként a „fekete legendával” szemben fellépő, *konzervatív apologetikus* történetfelfogás érvei. Ebben a gondolatmenetben a spanyol hanyatlás immár nem a Habsburgok bűne, hanem a Nagy Armada vihar által történt elpusztulásából eredeztethető. A paraguayi jezsuita-redukciók idilljét is ő közvetíti magyar olvasóinak először, ellensúlyozva a Voltaire óta ismert negatív képet.

Ezt a konzervatív, rózsaszín felfogást nagyobb ügyességgel és színvonalal képviselte *Fraknoi Vilmos*, aki első magyar kutatóként spanyol állami levéltárakban is dolgozott. Elsősorban a spanyol külpolitikáról fontos új, reális információkat ad, ám az egyházzal szemben, őt is erős apológia jellemzi.

Ha az 1849–67/70 közötti periódust értékelni kívánjuk, megállapítható: ebben az időszakban, miközben a klerikális szemlélet megerősödése a spanyol történelem idealizálásának a kezdetét jelezte, a liberálisok fekete

sémái dogmatikusan megmerevedtek, sok esetben pedig érdekes reakciós átváltozásoknak és deformálódásnak is tanúi lehetünk.

Ez jól tükröződik *Mangold Lajosnál*, akinél – ellentétben a korábbi liberális felfogással, mely a spanyol *uralkodókat* vette célba – csupán a *spanyol nép* negatív megítélését láthatjuk. A spanyolt becületes munkától irtózó, bárgyú, gögös és szolgalelkű népként ábrázolja.

E „magyar liberalizmus” erős reakciósságát és fordulatát – témánk szempontjából – legjellemzőbben *Trefort Ágoston* képviselte, aki *Mignet* felett tartott emlékbeszédében a Párizsi Kommunre való reagálását is kifejezte. Trefort, Mignet munkáit elemezve, a „fekete legenda” magyar munkás- és forradalomellenes verzióját alkotta meg. Szerinte V. Károly levelei „olyan vadságot tüntetnek föl, mintha azokat Robespierre vagy Saint-Juste írta volna. Az inquisitio eljárása is iszonyatos volt, elmondhatni, hogy a francia kommunisták és demagógok a spanyol királytól tanulták az uralkodás ezen formáját”.

II. Fülöp pedig, Trefort szerint, élénken emlékeztet Robespierre-re.

Ezt a szélsőséges elfogultságot a kor magyar liberális sémái nem követik – az ezidőben írott művek többségének spanyolképe inkább laposságával tűnik ki. Kivétel a kolozsvári történészek néhány írása, akik *Ranke* nyomán a spanyol külpolitikáról írtak, fontos publikált forrásokat is felhasználva.

A „fekete legenda” és az apologetikus felfogások diszkrét vitájának kimenetelét Marczali Henrik egyetemes műveivel jól illusztrálhatjuk, melyek a történésznek az apologetikus felfogás előtti kapitulációját is jelentették. Az 1883-ban írt *Újkor története*, és az 1908-ban publikált *Nagy Képes Világtörténet* közötti eltérések határozottan a konzervatív, apologetikus nézetek elfogadását tükröző fordulatról tudósítanak, úgy, hogy közben bizonyos régi sztereotípiák is felerősödnek. Megfogható ez V. Károly értékelésének 1908-as idealizálásában, a spanyol arisztokrácia megítélésében bekövetkező fordulatban (amelynek „nemzeti feladatairól” ír), a spanyol hódítás és gyarmatosítás feldicsérésében – Danielik szellemében. Az *Újkor történetében* még kitapintható demokratizmus eltűnt. 1908-ban a nép és uralkodó közötti harmóniáról esik szó. A spanyol nép, úgymond, „nem politikai szabadságra tört, hanem csak arra, hogy vele együttérző urat szolgáljon”. II. Fülöp, mint „a spanyol nép akaratának teljes hatalmú végrehajtója” tűnik élénk, amely népben egyébként „a büszkeség lustasággal párosul”.

A korábbi liberális értékelések, melyek a *comunerost* pozitív előjellel

interpretálták, eltűnnek; a felkelés „túlkapásairól” e „forradalom” rettenetes káraitól esik szó.

Több szerzői megjegyzés utal arra, hogy a Nagy Képes Világtörténet írása idején Marczaliban a századforduló tömegmozgalmainak hatására (is) változott a spanyol történelem megítélése az *Újkor történeté*-hez képest.

Különös szimbiózis figyelhető meg Marczalinál: miközben az uralkodókat illetően az apologetikus-idillikus tónus erősödik, a nép negatív megítélésében viszont a liberális „fekete legenda” sémái erősödnek fel a *Nagy Képes Világtörténet*ben. Például: „A spanyol lelkületnek megfelel a harciasság, az elszántság a döntő pillanatban, de nem a folyamatos anyagi és szellemi munka”.

Különösen a *Budapesti Szemlében* jelent meg a századfordulón több komoly tanulmány. Közülük *Károlyi Árpád: Az igazi Don Carlos* című tanulmánya emelkedik ki. Károlyi tanulmánya az első a magyar történeti irodalomban, amely a „fekete legenda” egyik kulcsmotívuma kapcsán nemcsak azt bizonyítja be, hogy a Don Carlost idealizáló felfogásoknak nincs alapjuk, de részletes historiográfiai áttekintés alapján bemutatja a legenda kialakulásának okait és folyamatát, Schillerben találva meg a végső Mestert. Károlyi tehát az első magyar szerző, aki figyelmeztet arra: a spanyolokról, a spanyol történelemről kialakult képzetek jórészt torzítások.

A Károlyi által képviselt egyensúly azonban kivétel: az apologetikus, rózsaszín oldal felé való átbillenés folyamata érzékelhető, amelynek durva példái az Akadémiát sem kerülték el. *Ballagi Aladár* spanyol inkvizícióról tartott akadémiai székfoglalója például antiszemizmusával tűnik ki. Ballagi a zsidók kiűzéséből vezeti le a „faj csodás kiterjedését”, ami a nagyhatalmi státuszban jutott kifejezésre. A spanyol „vaskezű kormányok” idealizálása ezidőben a mélypont, amely azonban tartósnak mutatkozik: Ballagi gondolatmenete többször ismétlődik ezidőbeli más tanulmányokban. Az inkvizícióról szóló történeti irodalom a harcos és primitív katolikus esszékben például a „rémregény” minősítést kapja.

A „fekete legenda” liberális tradíciója azonban századunk első két évtizedében még erőteljesen továbbélt. Vulgarizált és primitív megnyilvánulásai mellett (pl. Sós Józsefnél, aki szerint „a spanyol nép szegénysége lelki sötétségére vezethető vissza”), s a szociáldemokrata munkásmozgalomhoz kötődő értelmiségieknél is megtaláljuk sémáit. Képviselői, pl. Wolfner Pál, a Spanyolország és gyarmatai közötti viszonyt a II. Internacionálé revizionistáinak felfogása alapján minősítették negatívan: „Gyar-

matosítani csak úgy lehet, ha az anyaország és a gyarmat között egységes kapcsolat van”.

Két színvonalas munka emelendő ki az egyre hanyatló század eleji liberális irányzatból: *Márki Sándoré* és *Domanovszky Sándoré*. Mindkettő demokratikus platformról adott színvonalas, gazdag és kiegyensúlyozott összképet Spanyolország történelméről. Márki a spanyol hanyatlás okaként a „rémmuralmat és a türelmetlenséget” jelöli meg.

Új, modern érv viszont a korábbiakhoz képest II. Fülöp „militarizmusának” elítélése. Domanovszkynak pedig gazdaságtörténeti felfogása érdemel említést, aki – ekkor ez roppant új felvetés az egész európai történetírás vonatkozásában is – a juhtenyésztés negatív hatásait veti fel.

A kiegyezés periódusában tehát a „fekete legenda” képeinek kizárólagossága megszűnt, eltolódás következett be a szinképen – de nem egyértelműen csak a történelmi igazság irányában. Az új, „rózsaszín legenda” formálódásának első stációjánál vagyunk – amely a *Horthy-korszakban* válik hivatalos és uralkodó felfogássá.

E kor uralkodó történetírása nem törekedett objektív, tudományos szemléletre és teljesítményre. A szellemtörténetírás a spanyol történelem bemutatását is a Horthy-diktatúra igazolásának szolgálatába igyekezett állítani, irracionalizmusa pedig nyilvánvalóvá vált. A liberális szemlélet viszont, mely a „fekete legenda” továbbélését is jelentette, egyre sekélyesebb-összszínvonalon élt tovább.

Az 1920-as évek elején, amikor az elűzött Habsburg család Spanyolországban telepedett le, a két politikai rendszer (Primo de Rivera és Horthy diktatúrája) hasonlósága és jó politikai kapcsolatai adták meg a lehetőséget ahhoz, hogy főképp katolikus szerzetesek eljussanak Spanyolországba, annak levéltáraiba. Ennek kapcsán folytatódik az 1867 után elinduló spanyol útleírás-irodalom. Ezek közé tartozik *Böle Kornél* dominikánus szerzetes műve is. Jelentőségét azonban elsősorban a bevezető tanulmány adja, melyet *Kőrösy Albin* írt „Spanyolország hajdan és most” címmel.

Kőrösy már ismeri a „fekete legenda” fogalmát, melyet a spanyol történelem torzításainak gyűjtőfogalmaként jellemez. Ám maga Böle könyve arra utal, hogy a „fekete legenda” elleni harcot nem a történeti valóság feltárásának igénye indokolja. Böle pedig szintén a „fekete legenda” szétszakítását tűzi ki célul: „Alig van ország, melyet oly kevéssé ismernének vagy alaposan félre ne ismernének, mint Spanyolország. Politikai

féltékenységből, hithű katolikus mivoltáért és egyéb okok miatt sikerült befeketíteni, agyonrágalmazni...”

S felteszi a kérdést: „Szabad egy színgkatolikus néppel ily igazságtalannak lenni?” Ám a royalista és konzervatív Böle spanyolszimpátiája rendkívül redukált alapon áll: „És a hála érzete is ösztönzi (ti. a magyar népet, A. Á.), hogy megismerje és megbecsülve megszeresse azt a földet, melynek népe oly nemesen látja vendégül száműzött királyi családunkat”.

Kőrösy Albin is a „fekete legenda” széttörését vállalta feladatául az 1920-as évek elején, mert „róla (ti. Spanyolországról A. Á.) nálunk is még hamis, ferde, fölényes megjegyzések röpködnek szájról szájra, még pedig nem is éppen csak a tudatlanok körében. Itt az ideje, hogy ezek a téves nézetek oda kerüljenek, ahova valók: a tudatlanság, az elfogultság lomtárába”.

Kőrösy igénye nagyon korszerű volt, ám ennek ő maga sem tudott maradéktalanul eleget tenni. Ebben történetfilozófiai korlátai, a szellem-történeti felfogás akadályozta meg. A véletlen tényezők abszolutizálása (pl. a vihar szerepe az Armada pusztulásában, s ebből a hanyatlás levezetése), az indeterminista felfogás és a pszichologizmus elsősorban a koncepció pillérei. Magyaráztatnak ugyanis meglehetősen szegényes, ha Kőrösy például úgy véli, hogy „...a minden áron üdvözülni akarás hite hívva tesz minden anyagi jóra irányuló törekvést. A túlvilági élettel való törődés gondja ma is ott ül a legtöbb spanyol komor arcán”. A spanyol nép és kultúrája iránti őszinte és mély tisztelete, *A spanyol irodalom története* című könyvének részletekben hatalmas gazdagsága – mely magyarul máig egyetlen összefoglalás e témáról – ugyanakkor kiegyensúlyozza Kőrösy koncepcionális gyengéit.

A szellem-történetírás módszerének minden negatív következménye tanulmányozható *Juhász Vilmos* könyvében. Ezért illusztrációul az ő művét választottuk. A spanyolt „az időből kiesettség titokzatos légköre veszi körül” – írja Juhász, aki, ti. a spanyol, a keltáktól örökölte „az államalkotó tehetség hiányát”. A kasztíliaikat viszont a „végtelen vágyakozás szelleme” hajtotta a felfedezések felé.

Elfogult katolicizmusa erős antiszemizmussal párosult, mely a fasiszta fajelmélettel töltődött. Az inkvizíció célja: „küzdelem a fajtisztaság és a vallástisztaság fenntartásáért”, véli. Az uralkodók azért támogatták, mert „meg akarták óvni a spanyolok további elzsidósodását”. Tudománytalan platformja Ballagit idézi, de az érdekes az, hogy ugyanakkor beépíti a „fekete legenda” bizonyos elemeit is koncepciójába, – például amikor arról ír, hogy a spanyol „megveti a szorgalmat és a munkáját”.

Juhász későbbi, már a II. világháború alatt írott könyvében azonban antiszemitizmusa némileg enyhült, miközben felfogásának alapjai érintetlenek maradtak. Új elemként viszont ekkori művében a „népi elem a hódításban” formula jelent meg.⁶

E gondolkörben egyébként több egyháztörténeti mű (Csóka Lajos, Ijjas Antal) születik, több ismeretterjesztő könyv és cikk mellett.

A liberális felfogás legtipikusabb produktuma viszont *Tolnai Világtörténete*. Szerzői, szerkesztői közt ott találjuk Ballagi Aladárt és Mangold Lajost is.

A liberális „fekete legenda” igen alacsony színvonalú továbbélését reprezentálja a „Tolnai”: a spanyol lusta, ábrándozó, kegyetlen... és még sorolhatnánk a sémákat, melyek erős forradalomellenességgel párosulnak: a *comuneros* felkelés egyenesen „kommunista jellegű” lett, Spanyolország pedig „rothadó és züllött ország”.

Az 1919–1944 közötti periódus lehangoló átlagszínvonalából két szerző emelkedik ki. *Hajnal István*, aki a számára kevésbé szimpatikus „racionális társadalmakba” sorolja Spanyolországot. Hajnal mintha Marx felfogását ismételné, amikor a spanyol fejlődést az oszmán birodaloméval rokonítja. Rendkívül korszerűen mutatja be, hogy a spanyol abszolutizmus nem belső forrásokból táplálkozik, hanem extravertált jellegű. – A németalföldiek győzelmét viszont a spanyolok felett a hollandok „szokásszerű” társadalmi teszi érthetővé. Hajnal érdeme, hogy túllépett a „fekete” vagy „rózsaszín” dilemmán, és fejlődési típusként szemlélte a spanyol történelmet.

A másik kiemelkedő tanulmány a *Századunk* 1928-as évfolyamában jelent meg. *Seltman Rezső* spanyol inkvizícióról szóló tanulmánya egy hamisításra történő válasz. 1928-ban ugyanis *Havas Károly* neve alatt megjelent egy könyv, *Az inkvizíció története* címmel. Seltman azonban bizonyította, hogy e könyv valójában Ch. H. Zea inkvizícióról szóló műve német, rövidített kiadásának rossz magyar fordítása.

E könyv kapcsán széles historiográfiai áttekintést ad Seltman az inkvizíció történetéről. Írása erőteljes elutasítása az antiszemita interpretációknak is, amikor rámutat: a zsidókat onnan üzték ki, ahol őslakók voltak. Ranke nyomán Seltman kiemeli: az inkvizíció valójában az abszolutizmus eszköze volt. Polgári humanista alapállásról – bemutatva az inkvizíció szervezetét, működését – írt kritikát az inkvizícióról.

1945 után az előző ellenforradalmi kurzus által táplált szellemtör-

téneti alapvetésű konzervatív apológia természetesen lejáratta magát tudománytalanságával és a rendszerhez való szoros kötődésével. Ez a tény, valamint a Franco-diktatúra léte, mely maga is a keresztény-konzervatív előjelű rózsaszín apológia terjesztője volt, egyaránt a „fekete legenda” korábbi liberális sémái számára nyújtott inkább kedvező terepet. Ezért is lehetünk tanúi főként az antiklerikális jellegű fekete sztereotípiák újbóli jelentkezésének. Ám ebből nem következett a „fekete legenda” valamiféle reneszánsza. Ez ellen hatott a formálódó fiatal magyar marxista történettudomány növekvő befolyása is. De nem lett ebből realisabb spanyolkép sem, miután nem folytak ilyen irányú kutatások. Tulajdonképpen a Spanyolországról, a spanyol történelemtől alkotott kép inkább leszűkült és elhomályosult az 1950-es években. Minden bizonnyal szerepet játszott ebben az is, hogy Spanyolországgal nem tartott fenn Magyarország diplomáciai kapcsolatot sem. Az 1960-as évektől azonban néhány egyéni kezdeményezés érdemel említést. *Wittman Tibor* és *Nyina Mickun* 16–17. századra vonatkozó kutatásai és tanulmányai, valamint az elmúlt évtizedben *Harsányi Iván* írásai⁷ érdemelnek elsősorban említést a polgárháborús memoáriumok mellett.⁸ Ám kevés történeti tárgyú könyvet fordítottunk le ezidőben magyarra,⁹ így azt lehet feltételezni, hogy a magyar köztudat Spanyolország-képe meglehetősen leszűkült és hézagos. Az ELTE Spanyol Tanszéke munkatársainak irodalomtörténeti jellegű tanulmányai sem lehettek köztudatformáló erejűek. Így valószínűleg leginkább a turizmussal kapcsolatos kiadványok formálhatják jelenleg a magyar közvélemény spanyolképét.

Itt lenne az ideje tehát a spanyol történelemre irányuló elmélyültebb kutatásoknak, annál is inkább, mert a spanyol történeti fejlődés és az egész ibériai régió fejlődése nem kevés analógiával és tanulsággal szolgálhat a Közép-Kelet-Európa régióját kutatók számára.

Jegyzetek

1. A „fekete legenda” nemzetközi szakirodalmából a legfontosabbak *Julian Juderias*: *La leyenda negra: Estudios acerca del concepto de España en el extranjero*. 13. kiad. Madrid, 1954. (először 1914-ben publikálták); *Sverker Arnoldsson*: *La leyenda negra: Estudios sobre sus orígenes*. Göteborg, 1960. (Magyar recenzio Wittman Tibor tollából, *Világtörténet*, 5–6. szám, Budapest, 1965. 182–183); *Philip Wayne Powell*: *Tree of Hate. Propaganda and Prejudices Affecting United States Relations with the Hispanic World*. New York–London, 1971.;

2. Vö. *Ph. W. Powel* könyvét. A Latin-Amerikával való jó kapcsolat és realisabb képalakítás céljából indítják meg 1918-ban az USA-ban a *Hispanic American Historical Review*-et.
3. Lásd pl. az *Acción Española* (1931–36) számaint; vagy a *Revista de las Indias*-t, amelyet 1941-ben indít a francóista kultúrpolitika, éppen egy apologetikus történeti kép kialakítása céljából. Ezzel deformálta azt a századfordulón megszülető spanyol történetírói törekvést, mely felvetette a „fekete legenda” meghaladásának fontosságát. Vö. például *Juan Bardina: Leyenda perjudicial: La inferioridad del español. Union Ibero Americana*. 1918. 3. szám, 26–30.
4. Marx–Engels Művei. 10. k. Budapest, 1965.
5. Lásd erről bővebben: *Anderle Ádám: A spanyol abszolutizmus képe a XIX. és a XX. században Magyarországon.* (Bölcsészdoktori értekezés) Szeged, 1967. (kézirat), és Uő.: *Der spanische Absolutismus in der ungarischen Geschichtsliteratur des XIX. und XX. Jahrhunderts. Acta Historica, Szeged*, 1968.
6. Ezt a felfogást képviseli az ekkor lefordított francia mű is: *Louis Bertrand: Spanyolország története.* Budapest, 1937.
7. Wittman Tibor spanyol tárgyú tanulmányait a *Historia de la economía colonial hispanoamericana.* Akadémiai, 1975. tartalmazza. *Nyina Mickun* a Mestáról szóló tanulmányait francia nyelvű könyvben foglalta össze. (*La Mesta au XVIIIe siècle. Etude d'histoire sociale et économique de l'Espagne au XVIIIe siècle.* Akadémiai, 1983.) *Harsányi Iván* a spanyol polgárháborúról közölt fontos tanulmányokat.
8. V.ö. *Györkei Jenő: Magyar önkéntesek a spanyol polgárháborúban.* Budapest, 1977. Zrínyi Kiadó.
9. *J. García: A XX. századi Spanyolország.* Kossuth, 1973. *Pierre Vilar: Spanyolország története.* Budapest, 1983. Gondolat.

Felhasznált irodalom

- Stancsics Mihály: Általános világtörténet ifjúság számára.* Buda, 1841.
Robertson... Amerikai története. Fordította Tanárky János, Pest, 1807. I–II. k.
Szilágyi Virgil: Az újkor története. Pest, 1850.
Lassu István: II. Fülöp spanyol király legyőzhetetlen hajós serege. Tudományos Gyűjtemény, 1825. XII. k. 25–44.
Kazinczy Gábor: Spanyol irodalmi állapotok. Tudománytár, 1842. VI. k. 161–66.
Fessler: Die alten und die neuen Spanier. I–II. k.
Hunfalvy János: Egyetemes történelem. I–III. k. Pest, 1851.
Somhegyi Ferenc: Egyetemes Világtörténet. I–III. k. 5. kiad. 1874.
Szász Károly: II. Fülöp. Budapesti Szemle 1858. IV. k. 48–80, 331–60.
Danielik N. János: Columbus, vagy Amerika felfedezése. Pest, 1856.
Fraknói Vilmos: Tanulmányaim Spanyolország állami levéltárában. Századok, 1869. 150–165.
Fraknói Vilmos: Az állami javak saecularisatioja Francia-, Spanyol-, és Olaszországban. Pest, 1872.
Mangold Lajos: Világtörténelem. 2. kiad. I–III. k. Bp. 1883–85.
Mika Sándor: Richelieu bíbornok-miniszter befolyása Franciaországra és Európára. Kolozsvár, 1879.

- Gergely Sámuel*: XIV. Lajos és a spanyol örökösödés kérdése a pyreneusi békétől az aacheni békéig. Kolozsvár, 1879.
- Joó Imre*: Richelieu bíbornok-miniszter hatása Franciaországra és Európára. Nagykőrös, 1896. Az előszóban megjegyzi, e tanulmányát 1881-ben Kolozsvárott írta.
- Trefort Ágoston*: Emlékbeszéd Mignet Ferenc... felett. MTA Emlékbeszédek, II. k. 1885. jan. 26.
- Marczali H.*: Az Újkor története. I–II. k. (Ribáry világtörténet), Bp. 1883.
- Marczali Henrik*: Nagy Képes Világtörténet. Budapest, 1908.
- „rf”: Egy spanyol realista festő. Budapesti Szemle, 1890. 64. k. 207–30.
- W.G. Velázquez*: Budapesti Szemle, 1908. 134. k. 392–415.
- Károlyi Árpád*: Az igazi Don Carlos. Budapesti Szemle 1892. 70. k. 223–53.
- Ballagi Aladár*: A spanyol inquisitio. Akadémiai Értesítő 1904. XV. k. 12. füzet, 533–50.
- Petrányi Ferenc*: Az inkvizíció. Kalocsa. 1908.
- Lukács József*: Felolvasások a váci katolikus líceumban. Az inkvizíció c. rész. Vác. 1906. 29–46.
- Márki Sándor*: Az Újkor és a Legújabb kor története. Bp. é. n.
- Domanovszky Sándor*: Egyetemes történelem. II. k. Bp. 1911.
- Csuday Jenő*: Spanyolország története a középkorban, Bp. 1914.
uő. Spanyolország története az Újkorban, Bp. 1915.
uő. Dél-Amerika, Bp. 1909.
- Wolfner Pál*: A történelmi fejlődés rövid vázlat. Bp. 1906.
- Böle Kornél*: Spanyolország. Bp. 1927.
- Juhász Vilmos*: Spanyolország és Portugália. Bp. 1933.
- Kőrösy Albin*: A spanyol irodalom története Bp. 1930.
- Juhász Vilmos*: A nagy hódítók. Bp. é. n.
- Ijjas Antal*: Az egyház és az uralkodói abszolutizmus Bp. 1941.
- Hajnal István*: Az Újkor története. Bp. 1936.
- Tolnai Világtörténelme. 10–13. k. Bp. é. n. Mi az 1927-ben induló új kiadást használtuk.
- Seltman Rezső*: Az inkvizíció a történelmi kutatások megvilágításában. Századunk, 1928. 1. sz. 1–14.

E. ASTOR:

ÁRAK ÉS MUNKABÉREK A MUZULMÁN SPANYOLORSZÁGBAN

(X–XI. század)

(*Annales, E.S.C. 1965. július–augusztus 664–680*)

Előszó

Spanyolország arab történetíróinak és geográfusainak műveiben igen kevés adatot találunk az árakra és a bérekre vonatkozóan. E munkák az említett tárgy körben kevesebb információt nyújtanak, mint a keleti források. Ezen felül, Spanyolország arab krónikáinak árjelölései általában vagy az inséges, vagy a túl kedvező korszakokra vonatkoznak. Azt is meg kell említenünk, hogy a szerzők csak Andalúzia termékeinek árát adják meg, és nem beszélnek az Ibériai félsziget más tartományairól, ahol feltehetően mások voltak az árviszonyok. Szintén Dél-Spanyolországra szorítkozik a zsidó források anyaga is (ezeket Lévy Provençal dolgozta föl), amellyel az arab forrásműveket kiegészítjük. Ez utóbbiak tanulmányozása azonban gyakran nehézségekbe ütközik. Az ide vonatkozó adatokat ugyanis a híres rabbik jogi konzultációinak gyűjteményéből származó „response”-k („válaszlevelek”) tartalmazzák, amelyeket jogászok másoltak le, akik nem sokat törődtek ezekkel a részletekkel. Előfordulhat tehát, hogy módosították a számokat, ezért ha ezek a héber, de gyakran arab nyelvre fordított szövegek túl kerek mennyiségeket adnak meg, jobb, ha nem vonunk le ebből következtetéseket, mivel félő, hogy ezek valótlan adatok. A tanulmányban felhasználtuk még Toledónak dokumentumait és Ebro-vidék 12. század elejéről ránkmaradt forrásait. Feltételezzük ugyanis, hogy az eddig eltelt időben nem történtek meghatározó változások az árstruktúrában, mivel a társadalom mozgásai is egymást ellensúlyozó jelenségekben mutatkoznak meg: megjelenik néhány földesúr, polgár és pap, és ugyanakkor elhagyja az országot jónéhány magasabb társadalmi kategóriába tartozó muzulmán.

Hogy pontosan megítélhessük arab-Spanyolország helyét a 10–11. századi földközi-tengeri országok gazdasági keretén belül, az ár- és bérvizonyokat a nagy gazdasági egységet alkotó muzulmán országok hasonló adataival kell összevetnünk. Ez tanulmányunk célja. Ha elvégezzük az összehasonlítást azon dél-spanyolországi területekkel is, amelyek a későbbi időszakban is arab uralom alatt maradtak, ez is új oldaláról fogja megvilá-

gítani az Ibériai-félsziget gazdasági-társadalmi helyzetét a reconquista korában és az azt megelőző században.

Élelmiszerek

Először a búza árát kell megvizsgálunk, mivel a muzulmán Spanyolország összes néprétege ebből sütötte kenyerét. A Cordobában 1016–18 között uralkodó ^CAli b. Ḥammūd Kalifa egy rendelete (melyet Ibn Bassām jegyzett föl), értékes felvilágosítással szolgál számunkra, mivel úgy tűnik, a búza átlagos árát adja meg. Innen azt tudjuk meg, hogy a 11. század 20-as éveiben 1 *mudy* búza 6 dinárba került. Mivel (an – Nuwairt alapján) Cordobában 1 *mudy* 1/2 *kairouani quafīz*-nak, vagy 504,7 l^3 -nek felelt meg, megállapíthatjuk, hogy 100 kg búza ára 1,52 dinár volt. Ugyanezen forrás szerint, 1 *mudy* árpát 3 dinárért, tehát 100 kg-t 0,95 dinárért lehetett vásárolni.

A történeti írások csak azon időben jegyezték föl a búza árát, amikor az nagyon drága vagy különlegesen olcsó volt. Azt például megtudhatjuk, hogy III. ^CAbdarrāḥman 920-as hadjárata idején a sereg akkora hadizsákmányra tett szert, hogy 1 *mudy* búza ára 1/6 dirhamra esett le. Ez 100 kg-ra átszámítva, 0,0063 dirhamot jelent. Hasonló árát jelöl egy másik arab jelentés, amely egy Almohád Kalifa, Abū Ya^Cqub egy portugáliai hadjárata idején készült. Itt olvashatjuk, hogy az Almohádok tábora mindenben bőséget élvezett, és a gabona olyan olcsó volt, hogy 1 dirhamért 12 *mudd* árpát és 15 *mudd* búzát lehetett venni. Feltéve, hogy 1 *mudd* (mint Fez-ben) 80 *uqīyanak* felelt meg, és 2,5 kg-t nyomott, kiszámíthatjuk, hogy 100 kg búza 0,26 dinárba került. Ez az adat azonban nem hiteles.

Ha összehasonlítjuk az ^CAlī b. Ḥammūd rendeletében jelölt normál árát az egykorú közel-keleti források hasonló adataival, látható, hogy a keleti országok többségében olcsóbb volt a búza. Egyiptomban például 920 táján 0,8 dinárba került 100 kg búza, később, a Fatimidák idején pedig 0,95 dinárba, bár ekkor az ár 1,42 dinárig, sőt magasabbra is emelkedett néha. Palesztinában ugyanennyi búzáért a 11. sz. 2. felében 1,13 dinárt fizettek. A korai középkorban Közép-Szíria búzaárai Egyiptoméhez hasonlóan alakultak. Irakban volt csak drágább a búza, itt ugyanis a 10. században majdnem olyan magas volt az ára, mint a Hammudidák Andalúziájában.

Egy „*arrob*” liszt ára, Hisba d’as-Saqatī könyve szerint 12 dirham volt. Mivel 10 dirham felelt meg 1 dinárnak, 4 dinár pedig 1 marabotinnak,

az állapítható meg az említett forrás alapján, hogy 1 kg liszt 0,033 marabotinba került. As-Saqaṭī munkássága valószínűleg a 12. század első felére esett, de joggal feltételezhetjük azt, hogy az általa jelölt adatok már az előző század második felére is érvényesnek tekinthetők. Jelenlegi ismereteink szerint legalábbis a források nem említenek lényeges változásokat az eltelt idő alatt. Az as-Saqaṭī által megadott liszt-ár az átlagos ár volt. Hogy ez áremelkedés esetén hogy módosult, arról al-Maqqarī nyújt információt: a liszt ára a nagy aszályok idején szökött föl jelentősen, ilyenkor arorként 2 dínárba került Cordobában.

Mivel számításaink szerint 1 kg búza ára 0,0152 dínár volt, az idézett as-Saqaṭī szöveg alapján arra következtethetünk, hogy a molnárok jövedelme jóval magasabb lehetett a muzulmán Spanyolországban, mint Egyiptomban. Ott ugyanis 1 *butta* liszt 1 *irdabb* (kb. 70 kg) harmad vagy negyedrészenek felelt meg.

As-Saqaṭī a sajt áráról is tesz említést: ennek 1 *arrobnyi* mennyiségért 16 dirhamot fizettek, vagy 1 kg sajt 0,04 dínárba került.

Azt nem tudhatjuk, milyen sajtajtákról beszélnek az arab források. Az azonban megállapítható Egyiptom krónikái alapján, hogy ott olcsóbb volt a sajt a 14. század végén: 1 kg sajt csak 0,02 dínárba került.

A bor ára R. Isaac al-Fāṣī egy „válaszlevelében” (responsa) találunk utalást. A szerző egyébként 1088-tól élt Andalúziában, és „jogi konzultációi” is ezen vidék ügyeivel foglalkoznak. Az említett levél szerint 1 *arrob* bor ára 0,4 dínár volt. Mivel 1 *arrob* 8,16 l-nek felel meg, kiszámítható, hogy 1 l bor 0,05 dínárt ért.

Itt újból azt állapíthatjuk meg, hogy keleten alacsonyabbak voltak az élelmiszer-árak, mint Spanyolországban. Egy utazó a későbbi időkből pl. azt írja, hogy Palesztinában a 15. században a bor 0,072, később 0,053 dukátba került. Mint tudjuk, a dukát 3,5 gr-os, a dínár 4,5 gr-os volt.

A muzulmán Spanyolország és Kelet élelmiszer-árainak különbségét valószínűleg a Spanyolországban nagy tömegben jelenlevő szudáni arany okozta.

Szövetek és ruhafélék

A muzulmán Spanyolország ruha- és szövetáraitól igen kevés adat áll rendelkezésünkre: a meglévő anyag csak egy későbbi kutatás kiindulópontjaként lesz majd felhasználható.

Mint közismert, az andalúziai textilgyártás legbecsesebb terméke a selyemszövet volt. R. Isaac al-Fāṣī szerint 1 ritl selyem 11/2 marabotint

ért. A font (ritl) vidékenként változó mennyiséget jelölt, de rendszerint 504 grammnak felelt meg. Erre a korszakra vonatkozik Isaac b. Barūn már idézett levelének ár-adata is. Itt olvashatjuk, hogy Andalúziában a „jó” fésüsselymet 9 3/4 marabotinért adták el, a „külföldre szánt” fésüsselymet pedig 16 1/4 és 16 1/2 marabotin közötti áron. Isaac b. Barūntól azt is megtudjuk, hogy a jó minőségű „kártolt” fésüsselyem kb. 7 marabotinba, a közepes minőségű pedig 6 marabotinba került. Ezek a számok megmutatják a különbséget a selyem spanyolországi és keleti ára között, és ennek alapján felbecsülhetjük, mekkora hasznot jelentett ez az exportálóknak.

A legnemesebb fésüsselyem, melyet a forrás „külföldre szánt” selyemnek nevez, Spanyolországban nem került többre, mint 6 marabotin. Ezzel szemben azonban, ahogy azt a 12. században Egyiptom zsidó kereskedőinek levelei tanúsítják, ott 10 *ritl* fésüsselyem 8,15 egyiptomi dínárba került (egy 1143-as Alexandriában írt levél szerint), de az ár 25–30, sőt 36 dínárig is felszökhetett (egy Nethaneel b. Halfōn-ha-levf-nek címzett levél alapján).

Al-Khushanī „gyűjteményének” egy részletéből azt tudhatjuk meg, mennyi volt egy durva gyapjúból készült kabát ára. ^cAbdallah emir uralkodása idején a Córdoba bírói tiszttét betöltő Muḥammad b. Salma al-Kilābī szerint egy ilyen kabát 24 és fél dínárba került. Az említett arab történetírótól tudjuk, hogy az egyszerű jámbor bíró lemondott a kabát-ról, mert drágálta. Úgy találta, 10 dínárnál többet ezért nem érdemes kiadnia. Egy másik arab leveléből azt tudhatjuk meg, mennyit ért ez a ruhadarab a 12. század első felében: az 1141-ben Fezből Almeriába küldött levél írója azt kéri, hogy egy finom gyapjúból készült kabátot küldjenek neki 3 1/2 marabotinért.

Nem következtethetünk azonban egyértelműen arra, hogy a muzulmán Spanyolországban nagyon drágák voltak a szövetek és ruhafélék. Ennek ugyanis ellentmond pl. Ibn Ḥauqual geográfus írása, amely megjegyzi, hogy a muzulmán Spanyolországban, ahol a 10. század közepén utazott át, csak 50–60 dínárba került egy nemezszőnyeg.

Lakóházak és házbérek

Folytassuk a sort a lakóházak árával! A különböző kiterjedésű ingatlanok értékéről dokumentumgyűjteményekből szerezhetünk hozzávetőleges információkat. Ez esetben azonban nemcsak Andalúziából, hanem Toledóból és az Ebro vidékéről is rendelkezünk forrásokkal. A 10.

századból nincs anyagunk, de annál többet megtudhatunk a taifa-korszakról és a reconquistát követő évtizedekről.

Cordoba ingatlan-áraitól Ibn Sahl teológus jogi határozatai tartalmaznak adatokat a 11. század 70-es éveire vonatkozóan. A Lévy-Provençal által feldolgozott fejezetek szerint, az Omajjádok régi fővárosában a házak általában 50–60; esetleg 160 vagy 280 *mithqāl* értékűek voltak. Az említett *mithqāl* 4,25 gr-os aranypénz volt, amelyet, mint tudjuk, dínárnak is neveztek.

160 vagy 180 dínárba a tágasabb, nagyobb házak kerülhettek. R. Isaac al-Fāsī „válaszlevelében” hasonló árat ad meg, mikor egy „udvarról” beszél, amely a zsidó-arab írók nyelvezetében „nagyházat” jelentett. A konzultáció egy másik részében egy kisebb ház árát találjuk meg: ezt 50 aranypénzért vették és 60-ért adták el. Az említett rabbi egy másik „válaszlevelében” egy olyan házzal kapcsolatos jelző-üggyel foglalkozik, amelynek árát 200 dínárra becsülték, és ez meg is felelt értékének. Azt, hogy az „arany-pénz”-megnevezés marabotint – tehát az Almoravida dinasztia által veretett dínárt – jelölt, a rabbi egy jogi határozatából bizonyíthatjuk. Itt olyan jelző-ügyről van szó, amikor egy öreg kunyhóért 15 *marabotint* kellett fizetni. A rabbi egy, a p'ēr ha-dōr gyűjteményében szereplő újabb ítélete olyan házat említ, amely 70 *dínárt* ért. Mivel látható a különbségtétel az „aranypénzek” és „dínárok” között, joggal telezhetjük fel, hogy e dínárok nem azonosak a szabványsúlyú aranypénzzel, hanem ennél kisebb értékűek lehettek. R. Isaac al-Fāsī idézett „response”-i, bár ez a földrajzi pontosítás nem is szerepel bennük, mindig csak Andalúzia városaira vonatkozó áradatokat tartalmaznak. Érvényes ez arra a határozatra is, melyet R. Yosef ha-Levī Ibn Mīgāsh hozott, aki R. Isaac al-Fāsīt követte a rabbi tiszttség betöltésében (Lucenában), és aki később az egész andalúziai zsidóság főabbija lett. A határozatot egyébként egy olyan 500 dínárt érő házról hozta, melyhez üzlethelyiségek is tartoztak.

Eddigi ismereteinket annak megállapításával foglalhatjuk össze, hogy Andalúziában a 11. század második és a 12. század első felében egy kisház értéke 10–20 aranypénz (marabotin), a közepes méretűeké 50–100, a nagy házaké pedig 150 marabotin volt.

Azok a dokumentumok, amelyek Toledóból és az Ebro-vidék városából származnak, a reconquistát követő első évtizedekre vonatkozóan, szintén megerősítik azt, amit Andalúzia forrásai alapján már megállapítottunk.

Idézzünk először az A. González Palencia által összeállított nagy toledói mozarab dokumentum-gyűjteményből néhány szerződést. Ezek egyi-

kében azt olvashatjuk, hogy 1093-ban egy házat 40 dínárért adtak el, egy másik szerint pedig 1117-ben 41 dínárért vettek egyet. Egy következő, 1121-re datált szerződés szerint, 40 dínár volt egy ház eladási ára. A dokumentumokban található dínár-egység „a forgalomban levő pénz dínárja” kisebb értékű pénzt jelentett. De vajon milyen reláció állhatott fenn az „aranypénz” és a dínár között? A kérdésre nem adhatunk általános érvényű választ, mivel az abban az időben forgalomban lévő aranypénz értéke változó volt. Egy 1111-es dokumentum szerint al-Ma'mūn 1 keleti mithqal-ja $2 \frac{1}{4}$ toledói dínárnak felel meg, egy 1129-es irat pedig azt közli, hogy 1 marabotin 4 dínárt ért. Ebből arra következtethetünk, hogy a szóban forgó házak ára 10–20 *szabványsúlyú dínár* volt.

Az Ebro-vidéken még kevesebb volt az ingatlanok ára, mint ahogy azt az M. Lacarra által kiadott, 11. sz. végére – 12. század elejére vonatkozó latin nyelvű dokumentumokból megállapíthatjuk. Egy 1088-as szerződés szerint, Calahorrában egy házat 32 jacai ezüstsolidusért adtak el, majd egy 10 évvel későbbi dokumentum arról beszél, hogy 16 solidusért „néhány házat” adtak el. 1122-ben Zaragozában egy ház felét 15 jacai solidusért adták el. 1123-ban már egy egész ház kelt el ugyanekkorra összegért, 1128-ban pedig ennek ára 40 solidus volt. Egy 1126-os dokumentum „néhány ház” 85 solidusért való eladásáról beszél. Még egy szerződést idézünk Zaragozából, amely egy ház és üzlet helyiségének eladási árát 80 solidusban jelöli meg (1135). Említsünk meg egy tudelai iratot is (1125), amely azt tartalmazza, hogy néhány házat kerttel, szőlővel és egyebekkel együtt 400 solidusért adtak el. Nem járhatunk távol az igazságtól, ha megállapítjuk, hogy Zaragoza és Tudela vidékén a reconquistát követő időben egy közép nagyságú ház kb. 30 jacai ezüstsolidust ért, egy nagyméretű 50-et, egy kisebb fajta pedig 4–6 solidust. Ha ez igaz, akkor tehát az Ebro-vidéken mérsékeltbbek voltak a ház-árak, mint Toledóban, vagy Andalúziában.

Az eltérés nem is csekély, ha figyelembe vesszük a jacai solidus értékét is. A solidus valószínűleg ideális pénzegység volt, amely 18 gr ezüstnek felelt meg.

Az aragon királyok első fővárosának, Jacának a pénze mellett „denari” váltópénzt bocsájtottak ki, melynek átlagsúlya 1 gr volt. Mivel Zaragozában a 11. század második felében 7 ezüstpénz (dirham) volt az egyenértékű 1 (szabványsúlyú) aranypénzzel, Toledóban pedig 10, amely 3–4 gr-ot nyomott, a solidus nem lehetett nagyobb értékű, mint egy arab dínár fele. Az egyébként nem meglepő, hogy a házak ára az Ebro-vidéken alacsony volt. Észak-Spanyolországban, ahol e korban szakadatlan há-

borúskodás folyt, mindig mérsékeltebbek voltak az ingatlan-árak. Ezt Sanchez Albornoz állapította meg, mikor a leóni királyság 10. századi árviszonyait tanulmányozta. A nagy spanyol történész hangsúlyozta, hogy azért is alacsonyak a ház-árak, mert elég primitívek voltak az építési módok. A bonyolultabb konstrukcióknak itt is magasabb volt az ára. Hadd idézzünk itt egy dokumentumot a későbbi századokból. Ez egy granadai fürdő eladásáról szól (1448), amely 650 aranydínárért kelt el. Még azzal együtt is, hogy a granadai dínár csak 2,32 gr-os volt, tehát kb. a szabvány-súlyú arany fele, az összeg mégis hatalmas!

A Lacarra által kiadott dokumentumok az üzlethelyiségek áráról is tartalmaznak információkat. Az Ebro-parti városokban a 12. század elején az üzletek ára 5 és 10 jacai solidus között mozgott. Ezt egy 1107-es huescai és egy 1130-as zaragozai dokumentum alapján állapíthatjuk meg.

Úgy tűnik, a kertekért mindenhol nagyobb árat kellett fizetni, mint a házakért. Egy Ibn Sahl nevű jogász egy határozatának tanulsága alapján, a 11. század 70-es éveiben Córdoba-ban egy kert 240 aranypénzt (mithqal) ért. Az Ebro-környéki források hasonló képet nyújtanak. Ez utóbbiakban többször előfordul, hogy a kert árát 30 jacai solidusban adják meg pl. egy 1125-ös és egy 1135-ös szövegben. Egy 1128-as dokumentumban említett kert ára 21 solidus, 1121-es és 1124-es forrásokban 45 solidus, míg egy másik 1124-es szöveg szerint 70 jacai solidus. Ez utóbbi valószínűleg egy közepes nagyságú kertre vonatkozhat, míg az előzőek kis kertekre. Ezeknél kisebb kert-árakat nem találtunk a szövegekben.

Az andalúziai rabbik „válaszlevelei” tartalmaznak néhány adatot a szőlők és szántóföldek áráról is, de mivel ezek területének nagyságát egy esetben sem határozzák meg, az adatok nem dolgozhatók fel.

R. Isaac al-Fāšī egy „konzultációja” szerint, 100 dínárért zálogosítottak el egy földdarabot; R. Yosef ha-Levī Ibn Mīgāsh egy „válaszlevele” pedig egy 4 dínáros jelzálogügyletet taglal. Említhetünk a szőlő áráról is egy forrást, R. Isaac al-Fāšī egy konzultációs levelét, Andalúziára vonatkozóan: itt egy szőlő felét 50 aranypénzért vették zálogba.

Folytassuk a házbérekkel. A témához idézett összes dokumentumunk R. Isaac al-Fāšī és R. Yosef ha-Levī Ibn Mīgāsh rabbiktól származik, tehát az andalúziai városok 11. század végi – 12. század eleji állapotait tükrözi.

Az említett rabbik konzultációs leveleiben csak olyan házbér-adatokat találunk, amelyek kicsiny és régi házakhoz kapcsolódnak. Az egyik „válaszlevél” szerint, egy ilyen kunyhót évi 5 marabotinért béreltek, egy másik határozat szerint, egy lakás havi bére fél marabotin volt. Hasonló a

lakbér nagysága egy másik „válaszlevél” szerint egy olyan régi házban, amelyben 2 lakás van. Ezt havi 5 dínárért bérelték. Mivel a már idézett toledói dokumentum szerint 6 dínár tesz ki egy marabotint, 1–1 lakás évi bére a 15 marabotint is elérte. Más „responsa”-kban 10 és 4 marabotinos évi lakbérekről találunk feljegyzést. Egy lakás havi bére átlag $1/3$ – $1/2$ marabotin lehetett, következtetve abból, hogy a házat, amelyben 2 lakás volt, havi 1 marabotinért bérelték. R. Yosef ha-Levī Ibn Mīgāsh egy „válaszleveléből” viszont azt tudjuk meg, hogy egy házért üzlethelyiséggel együtt sem fizettek többet évi 50 dínárnál.

Nyilvánvalóan magasabb volt a bérleti díj azokon a településeken, ahol időlegesen tömegek kerestek szállást, mint pl. a fürdőhelyeken. Arab geográfusok beszélik el, hogy tavasszal egy andalúziai városban, az Almeria mellett fekvő Alhamában 3 marabotint fizettek havonta egy lakásért.

Rabszolgák

Az arab írók hatalmas olyan összegeket jegyeztek fel, amelyeket a muzulmán fejedelmek különlegesen szép vagy jó képességű rabszolgák és eunuchok vásárlására fordítottak. Ibn Bassām beszéli el, hogy Sahla Hudhail b. Khalaf Ibn Rażīn király (1012–45) 3000 dínárért vett meg egy tanult rabszolgát. Al-Istakhri geográfus, aki a 10. század közepén munkálkodott, a spanyol rabszolgák és eunuchok magas árát említi. Írja, hogy ezek keleten igen jó pénzért keltek el, 1000 dínárt, sőt többet is kifizettek értük. Ezek persze iskolázott rabszolgák voltak, akik speciális képzésben részesültek az arab zenéből, költészetből, táncból. Valószínű az is, hogy az arab szerzők el is túlozzák a rabszolgák árát. Ibn Sahl jogtudor a 11. század 70-es éveiben olyan esetet ír le, ahol 25 aranypérezért adtak el egy rabszolgát, egy másik esetben pedig egy néger nőt adtak 160 aranyért. Az első összeg valószínűleg a ház körüli szolgálatra beszerzett rabszolgák szokásos árának felel meg. Keleten az említett időben egy ilyen szolga 20 dínárba került, míg egy felnőtt, tapasztalt munkaerőért 28 dínárt adtak. A rabszolgák ott drágábbak voltak.

A foglyok visszavásárlásának néhány adata megerősíti következtetéseinket. Keleten a bizánci és muzulmán kalózok $33 \frac{1}{3}$ dínár váltságdíjat követeltek foglyaikért; tehát egy „serf” (servus) átlagárát; Spanyolország keresztény és muzulmán útonállói hasonló összegekért bocsátották szabadon áldozataikat. Egy feltehetően 11. századi héber levél egy zsidó asszony visszavásárlását beszéli el, kinek férjét Najera mellett megölték. Itt a meg-

váltás díja 35 aranypé debates, de ebben bennefoglatatott a fogoly lányainak váltásdíja is. Az ismert arab költő, Jehūdā ha-Levī egy levele a 12. század 30-as éveiből 32 $\frac{2}{3}$ aranypé debates összeget jelöl egy női fogoly megváltásáért, de ezt valószínűleg $\frac{2}{3}$ dínárral ki kellett még egészíteni, hogy elérje a szokásos 33 $\frac{1}{3}$ -os váltásösszeget.

Hátaslovak

N. Sanchez Alborno3 már kimutatta, hogy a keresztény Spanyolországban a hátaslovak ára igen magas volt a 11. század második felében. De ugyanezt állapíthatjuk meg az Omajjád kalifák és a taifák korának muzulmán Spanyolországról is, ha megvizsgáljuk az ottani árviszonyokat. A már többször említett Ibn Sahl a ló árát 24, az öszvérét 60 aranypé debatesben jelölte meg. Rögtön szembetűnik, hogy az öszvér sokkal drágább volt. Ibn H̄auqal földrajztudós, aki a 10. század közepén tett utazást Spanyolországban, szintén említi spanyol öszvérenek magas árát. Azt írja, Spanyolországban voltak 100–200 dínár értékű öszvérek is. A 10–11. századi keresztény Spanyolországból rendelkezésünkre álló dokumentumok szintén azt mutatják, hogy ott is az öszvér ára volt magasabb.

Munkabérek

A gazdaságtörténetész számára természetesen a kétkezi munkát végzők, ezen belül is a napszámosok bére a legérdekesebb, mivel ez felel meg a megélhetés minimális árának a szegény rétegek számára. A témához anyagot szolgáltat azon arab mű egy fejezete, amely azt beszéli el, hogy III. ^cAbdarrahmān Omajjád kalifának milyen kiadásai voltak az új főváros, Madīnat az – Zahra építtetése során. Az arab történetész, az idézett mű alkotója azt írja, hogy a kőművesek, kubikusok és öszvérhajcsárok 1 $\frac{1}{2}$, 2 és 3 dirham közötti napibért kaptak; mivel 17 dirham felelt meg egy dínárnak, egy ilyen munkás havi fizetése 2,6; 3,5 és 5,3 dínár lehetett. Ugyanebben az időben a keleti országok munkásai sokkal kevesebb bért kaptak. Irakban és Egyiptomban a napszámber 1,2 – 2 dínár volt, de Irakban a szakmunkások sem kerestek 2,5 dínárnál többet. Ha azonban az említett spanyol adatokat még pontosabban akarjuk értékelni, azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy az uralkodó új fővárosának építéséhez felfogadott munkások élelmiszerhez is olcsóbb áron juthattak, ahogy az ilyen esetekben szokás volt.

A muzulmán Spanyolország munkásainak helyzetével kapcsolatban

egy másik arab író is szolgáltat adatokat a 11. század elejére vonatkozóan, konkrétan arról az esetről, amikor al-Marik al-Muzaffar hadvezér katonáskodó parasztokat telepített le. Ez utóbbiak házon és ennek felszerelésén kívül 2 dínár havidíjat kaptak.

Az értelmiségiek fizetésére vonatkozóan R. Isaac al-Fāṣī egy „válaszleveléből” kapunk információt. Itt arról van szó, hogy 5 városi előkelő egy Franciaországból Spanyolországba települt zsidó tudóst hívott meg, hogy költözzön a városukba és tanítsa őket. A tudós sokáig vonakodott elfogadni az ajánlatot, mivel családja igen messze, Franciaország keleti részén lakott. Végül beleegyezett, hogy miután családját is odaköltöztetik, naponta órákat ad az őt meghívó uraknak 24 marabotin évi bérért. Feltételezhetjük, hogy az 5 városi előkelő üzletember lehetett, mivel csak a nap egy részét tudták tanulásra fordítani. Ebben az esetben pedig a professzornak módot kellett nyújtani arra, hogy más úton is pénzhez juthasson. A 24 marabotinos bért a szegényebb sorsú tanárok minimális jövedelmeként foghatjuk fel a 11. század végének muzulmán Spanyolországában. Sovány ez a bér, ha összehasonlítjuk a felsorolt munkáskeresőekkel. Úgy látszik, e korban is érvényes volt a spanyol közmondás: „Pobre como un maestro de escuela” („szegény, mint egy iskolamester”). Ugyanilyen összeget jelölnek meg a szegényebb tanítók és papok jövedelmeként a kairói Gueniza dokumentumai a 11–12. századra vonatkozóan, egészen a 13. század közepéig. Nem ismerünk ugyan olyan egyházi alapítványtételt, ahol a személyes jövedelmeket külön jelölték volna, de az nem kétséges, hogy a kis muzulmán értelmiség jövedelme hasonlóan csekély volt, mint a zsidó tudósé.

Az arab történetírók szolgálnak néhány adalékkal a közhivatalnokok fizetéséről is. Megtudhatjuk pl., hogy Abū 'Amir Muḥammadnak, a későbbi al-Manṣūrnak, mikor III. al-Hakam kalifa fiának, 'Abdarrāḥman hercegnek a titkárságán kapott funkciót, 15 dínár volt a fizetése. Ez megfelelt egy közepes rangú hivatalnok átlagos jövedelmének. A magas méltóságok bére sokkal magasabb volt. III. 'Abdarrāḥmān kalifa 912-ben miniszterelnöke, Badr két fiának (fejenként) 30 dínár havibért fizetett. Maga a miniszterelnök a 11. század második felében 50 dínárt kapott. Al-Manṣūr fizetése is ennyi volt, miután 977-től ezt a posztot 'Abdarrāḥman töltötte be. Ibn Ḥayyān szerint, III. 'Abdarrāḥmān korában Córdoba prefektusa 100 aranypénzt keresett.

A kenyér árát nem ismerjük a 10–11. századi muzulmán Spanyolországban. Az arab íróktól csak annyit tudhattunk meg, hogy az egész kenyér árát súlya szerint szabták meg. Annyit azonban joggal feltételezhe-

tünk, hogy a kenyér ára még annál is magasabb lehetett a keletinél, mint amennyivel a búza volt drágább; a molnárok fizetése legalábbis magasabb volt, mint náluk. A kor muzulmán Spanyolországának élelem-áradatai általában pontosak, bár elég kevés van belőlük. Ezek alapján megfigyelhető az a jelentős különbség, amely a muzulmán Spanyolország és Kelet muzulmán országai között a megélhetés ára terén mutatkozott.

A középkori muzulmán országok egyik jellemző vonásának tűnik a szövetek és a ruhafélék magas ára, amely biztos jele a textiltermelés gyenge hozamának.

A Földközi-tengeri civilizációkat tanulmányozó történészek először az ötlik a szemébe az adatok tanulmányozásakor, hogy a ház-árak és lakbérek viszonylag alacsonyak. Egyiptom, Palesztina és Szíria városaiiban ugyanis a 10. században és a kereszteshadjáratok idején a házak sokkal drágábbak, a lakbérek is magasabbak voltak. Ezekből a tényekből a lakosság megfogyatkozására következtethetünk a muzulmán Spanyolországban. A jelenséget a keleti muzulmán országok árviszonyainak tanulmányozásakor is felfedezhetjük, de sokkal jobban kitapintható ez a spanyol árak vizsgálata alapján. Úgy látszik, a muzulmán Spanyolország több vidéke viszonylag néptelen volt a keresztény visszafoglalás idején.

Az idézett dokumentumok szerint a jövedelmek megoszlása hasonlóan alakult spanyol földön is, mint Keleten. A hivatalnokok fizetése pl. a 10. századi arab források szerint közel ugyanannyi, mint Egyiptom és Irak hasonló rangú tisztviselőinek bére. A kétkezi munkások jövedelme és gazdasági helyzete az arab feljegyzések tanulsága szerint azonban relatíve is kedvezőbb volt, mint Keleten. Egy munkás átlagos keresete duplája lehetett az egyiptomi és iraki dolgozókének, a búza ára azonban ennyivel nem volt magasabb. Az idézett források szerint, egy lakás havi bérleti díja a muzulmán Spanyolországban egy napszámos havibérének 10–12 %-át is kitette. 12. század végi dokumentumok alapján, Egyiptomban egy napszámos bérének 9–10 %-át fordította lakbérére, de elképzelhető, hogy ez esetben csak a legszegényebkekről van szó, akik csekély áron béreltek lakást, és a városlakók többsége jövedelmének nagyobb hányadát volt kénytelen lakbérre kiadni.

Következtetéseink nem mondanak ellent egymásnak. A dolgozók magas fizetéséről szóló adatok ugyanis a 10. századi és 11. század eleji dokumentumokban fordultak elő, míg amit a ház-árakról és lakbérekről tudunk, az a taifa-korszakból maradt ránk. A szegényebb rétegek kedvezőbb helyzete lehetett az oka a nagyarányú külföldről való bevándorlásnak a kalifák idején; a következő évszázad politikai-gazdasági hanyatlása pedig kivándorlásra és elnéptelenedésre vezetett.

A ház-árak és lakbérek kapcsolata és a demográfiai változások egy-

aránt tisztán tükröződnek a granadai királyság arab nyelven író spanyol történetíróinak ránkmaradt dokumentumaiból.

A keresztények által visszahódított területekről elmenekült muzulmánok beözönlése tartós föld-, ház-ár és lakbéremelkedést idézett elő Granadában, amely a mórok utolsó ibériai bástyája volt. Granada királya 1330-ban Jérez kerületben (a Sierra Nevada területén) olcsón: 40–80 aranydínár közötti áron adott el földeket. A 15. században ugyanebben a kerületben paraszti földbirtokok kerültek eladásra, ezek ára pedig 120,73 és 106 aranydínár volt. A földek pontos területét nem tudjuk megállapítani, ezért a meglévő adatokat sem tudjuk felhasználni. A Naszridák királysága idején azonban az ingatlanok árának emelkedése egyértelműen tapasztalható, 1428-ban a királyság fővárosában egy kert eladási ára 800 aranydínárig emelkedett; 1467-ben pedig Granadában egy egyszerű manzard-szobát 45 „doblas”-ért adtak el. E világos adatok már önmagukért beszélnek.

WITTMAN TIBOR:

FRANCISCO DE VITORIA ÉS A SPANYOL GAZDASÁGI JOG AZ INDIÁKON

A spanyol Aranykor nagy kulturális realizációinak legnagyobb része s ellentmondásai mély összefüggésben vannak a történelmi fejlődéssel, amelyben a kasztíliai feudális rendszer sok eleme elnyomorítóan viselkedett anélkül, hogy helyet adott volna a kapitalista életforma, társadalmi struktúra kibontakozásának. A kulturális és politikai fejlődés nem felelt meg szorosan a gazdasági életnek a 16. sz. közepéig, azokban az évtizedekben, amikor több tényezőnek köszönhetően az Újvilágban bizonyos prosperitást lehetett megfigyelni.¹

Nemcsak a salamancai erasmizmus, hanem a politikaelmélet bizonyítja a legjobban ezt a kérészerűt, modern burzsoá típusú virágzást. Mindkettő a 16. századi nagy tudományos előrelépésekhez tartozik – ahogy a francia filozófus, Petrus Ramus összegzi: „Egy évszázad alatt tudósaink munkásságában nagyobb haladás történt, mint amekkorát elődeink a tizenégy megelőzőben tapasztaltak”.² A politikaelmélet még nem kapta meg az őt megillető és tudományos értékelést a nagymennyiségű cikk és tanulmány ellenére sem. Vannak szerzők, akik a neotomizmus integráns részeként jegyzik és az ellenreformációhoz kötik.³ Mások, nem is kevesen, visszautasítják a történelmi tanulságokat, és a kultúráramlatokhoz közelítve, a spanyolországi fejlődéstől befolyásolva, az általános összefüggésekből vezetik le a spanyol koncepciót. Ezek, különös módon, sokat foglalkoznak azzal a különbséggel, amely a salamancai iskola, mint egy jogrendszer, és a machiavellizmus, mint politikai igényű tudomány között van.⁴ Némelyik, vitatkozva az Althusio-elmélet túlértékelésén, a hangsúlyt a spanyol iskolára teszi a nemzetközi jog genezisének vizsgálatakor.

Barcia Trelles Francisco de Vitoriát tartja a nemzetközi jog alapítójának,⁵ ugyanebben az évben Scott James Brown, kritikálva Gierke Althusio-monográfiáját, szintén a nemzetközi jog spanyol eredeztetésére hajlik.⁶ E. Reibstein Althusiót magát úgy határozza meg, mint a salamancai iskola követőjét.⁷ Kétségtelen, hogy ez az elmélet megérdemelt, nemzetközi szintű értékelését kapja Luis Sánchez Agesta tanulmányában.⁸ Fernando de los Rios egyáltalán nem rejtett hiszán büszkeséggel Grotius nemzetközi jogelméletének spanyol gyökereit hangsúlyozza.⁹ Guenter Lewy pedig találóan hozza kapcsolatba a Mariana-teóriát a salamancai

atyákékéval.¹⁰ Utóbb vetődött fel az a szempont, hogy Vitoria és csoportja valósították meg a „gyakorlat és elmélet szövetségét”.¹¹ Maga J.H. Elliot nem kis jelentőséget tulajdonít Vitoriának a modern civilizáció-koncepció megszületésében, amelyben a világ már nem azonos a kereszténységgel.¹² Itt, mint egyéb kiváló tanulmányokban,¹³ Vitoriának az amerikai valósággal való szoros kapcsolatát az indiánok jogvédelme felől közelítjük meg. Vitoria befolyása ebből a szempontból is kitetszik.¹⁴ A vitoriai mű ezen aspektusa kapcsolódik a Las Casas – Sepulveda vitához, melynek problematikája Silvio Zavala¹⁵ és mindenekfelett Lewis Hanke¹⁶ ismert tanulmányaiban tökéletesen kidolgozottak. Ismeretes, hogy Vitoria és Las Casas egyaránt tagadta, hogy az indiánok a természettől fogva szolgák lennének. Ezen humanisták véleményei eltértek az általános felfogástól, s ezt az eltérést nem magyarázza a vérmérsékleti, mentális különbség, amelyet Ramón Menéndez Pidal feltételez, Las Casast „középkori kánonistának”¹⁷ minősítve. Az említett különbségek okai sokkal mélyebbek.

A probléma jobb megértéséhez, árnyalásához szükséges emlékeztetni arra, hogy Las Casas és Vitoria is a salamancai iskola, az aragón-katalán ellenzékhez tartozott, amely az áttért és a tudós elemek közül verbuválódott és amelyet a maga részéről a Casa de la Contratación és az Indiák Tanácsa támogatott. Las Casas indigenista programja bizonyos mértékben mérséklődött a Comuneros-mozgalom bukásának következtében, de egyidejűleg V. Károly engedményeket tett a humanista tendenciáknak, melyek eredményei az *1542-es Új Törvények* vázát alkották.¹⁸

A gyarmatosítás Antillák-szakszának végén észre lehetett venni valamiféle kompromisszum-szellemet szoros kapcsolatban az erőszakos gyarmatosításban alkalmazott módszerek kudarcával, mert azok a nélkülözhetetlen indián munkaerő pusztulását hozták magukkal. Ezekben az évtizedekben, a salamancai egyetemen Vitoria az Indiák meghódításának problémáival foglalkozott „*A polgári hatalomról*” (1527) releikciójától „Az indiánokról” és „A hadviselési jogról” (1539) c. művéig.

Sokan különféleképpen válaszoltak az indiánok és a spanyolok *modus vivendi*-je által felvetett kérdésekre. Francisco López de Gómara érvelésében a reneszánsz ideál felértékelődik, és a gyarmatosítók által nyújtott kulturális értékeket hangsúlyozza: „Latinra s tudományokra oktatták őket, ami többet ér, mint amennyi ezüstöt és aranyat szereztek: mert betűkkel lesznek valóban emberek, az ezüstöt pedig egyáltalán nem hasznosították”.¹⁹ Vitoria álláspontja enged valamelyest e vonatkozásban a humanistákéiból. Szerinte nem volt szükséges az indiánokkal megismer-

tenni a krisztusi hitet, se kultúrálni őket ahhoz, hogy „valóban embernek”, azaz „valódi señoroknak” tartsák őket. Ismert a végkövetkeztetése: „a spanyolok érkezése előtt valódi urak voltak köz- és magánjogilag”.²⁰ A katolizáció vagy kultúrálás nem elegendő ahhoz, hogy tagadja a conquista előtt birtokolt szuverenitásukat. Jelen munkában nem lesz szó a hódításnak azokról az illegitim jogcímeiről, melyeket Vitoria visszautasít. Jobban érdekelnék minket a legitim jogcímek, köztük a gazdasági természetűek. „Jogos a spanyoloknak kereskedni velük, de hazájuk károsodása nélkül, importálva nekik azokat a termékeket, amelyekben szűkölködnek és kitermelve onnét aranyat, ezüstöt és más dolgokat, amelyekben ők bővelkednek; és fejedelmeik sem akadályozhatják meg alattvalóikat abban, hogy kereskedjenek a spanyolokkal, valamint a spanyolok uralkodói sem tilthatják meg a kereskedést velük”.²¹

Vitoria kiemeli a csere két oldalát, az ipari és a mezőgazdasági termékek importálását Amerikába, és a nemesfémek exportját. Ez megfelel kora követelményeinek és Vitoria egy kényszerűs kegyetlen korreláció helyett, síkra száll egy olyan nemzetközi jogon alapuló kereskedelemért, amely megengedi, „hogy az átutazó külföldiek tudjanak kereskedni a polgárok bármiféle kára nélkül”. Egyrészt dicséretes, hogy Vitoria a nemzetközi jog normáinak alkalmazására törekszik a spanyolok és az indiánok viszonyában, de másrészt kétségtelen, úgy tűnik, elfelejti azt a tényt, hogy a spanyolok nem „átutazó külföldiek” voltak. Az érvelés anynyiból is következetes, hogy erejét elveszti és Vitoria jobb híján a következő érveléssel támasztja alá indítványát: „A fejedelmek a természetjogtól kötelesek szeretni a spanyolokat, tehát nekik nem engedélyezett, hacsak nincsen saját kárukra, hogy eltiltsák őket bármiféle okkal is javadalmaik élvezésétől”.

Mivel nem tudja kellőképpen magyarázni a spanyolok jelenlétét és gazdasági aktivitását az Indiákon, Vitoria szeret a *ius hospitii*-hez fordulni, ahogy ez kitűnik 3. és 4. javaslatából: „A barbároknak hagyniuk kell, hogy a spanyolok részesüljenek javaikból, amint ez honfitársaknál és vendégeknél illik”. Miután kifejtette ajánlatát, Vitoria bemutat egy példát: „például, ha más külföldieknek engedélyezett egy területről, folyókból aranyat kitermelniük, vagy gyöngyöt halászniuk tengerből, folyóból – a barbárok nem tilthatják meg azt a spanyoloknak, hanem ugyanolyan módon, mint másoknak, szabad ilyen és ehhez hasonló dolgokat csinálniuk, amennyiben nem kellemetlen a polgároknak és az őslakosoknak”.²² Vitoria itt az *idem per idem* módszerrel jár el, az előzőekkel hitelesítve e javaslat érvényességét: „Mert, ha szabad a spanyoloknak utazni és keres-

kedni velük, ők szintén kihasználhatják minden utazó jogát és kedvezményét”.

Távol áll ettől az érveléstől a második igazolás: „Azok a dolgok, melyek senkié, az emberek természetes joga alapján azoké, akik elfoglalják”. Az elv önmagában igazolható, de nem bizonyít semmit; az indiánok javairól beszél, amelyet azoknak meg kell osztaniuk a spanyolokkal. Szerzőnk logikája hiányosnak és gyengének mutatkozik ezen a ponton. A spanyolok és az indiánok közötti gazdasági kapcsolat egyoldalú; nem az indiánok, hanem a spanyolok voltak azok, akik megkeresték, megtalálták, és rászorultak az amerikai őslakosokra. Nélkülözi viszont a kellő alátámasztást az adóterhek kirovására indítéka, jogcíme.

Az ötödik javaslatban circulus vitiosusszal magyarázza az erőszak alkalmazását: „Ha a barbárok meg akarják tagadni a spanyoloktól a nemzetközi jog feljebb deklarált dolgait, mint a kereskedelem vagy más említettek”, ... a spanyoloknak először „érveket és tanácsokat” kell alkalmazniuk, de ha ez nem elegendő és „a barbárok nem engednek, hanem erőszakhoz folyamodnak, a spanyolok védekezhetnek”.²³ Csak két lehetőség van: az összeütközés és a meggyőzés. Mi történik, ha az indiánok nem fogadják el az okfejtést és nem állnak ellen fegyveresen? Ime, Vitoria szavaival: „Az egész kérdésben tárgyalatkból az a következtetés látszik, ha mindezen jogcímek kimerülnek oly módon, hogy a barbárok nem adnak semmiféle háborús okot, se spanyol uralkodókat nem akarnak, stb., akkor be kellene szüntetni az expedíciókat és a kereskedelmet a spanyolok nagy kárára és a fejedelmek érdekeinek súlyos rovására, – amit nem lehet eltérni”.²⁴ Hogyan válaszol a problémára Vitoria?

A három ellenérv közül az első elkerüli a probléma lényegét. A valósággal szöges ellentétben a spanyolok és az indiánok közötti önkéntes, szabad kereskedelem hipotetikus esetéről szól: „A kereskedelem megszakadása nem felel meg, mert, ahogy már deklaráltuk, sok minden van, ami a barbárok bővelkednek, s amit cserével a spanyolok megszerezhetnek. Ezenkívül sok egyéb is akad, amivel nem törődnek, vagy közös dolgok, amelyeket bárki felhasználhat; és a portugálok nagy kereskedést folytatnak hasonló népekkel, akiket nem gyarmatosítottak, és nagy hasznot húznak belőle”.

Kizárja a csere föltételezett esetét, hogy Spanyolország és az Indiák közötti kereskedelem alapja a hódítás. Jóllehet, nem felel meg ez az érv a logikának és a valóságnak, mégis megvan az a jelentősége, hogy föltárja az Indiák birtoklásának nagy gazdasági hasznát és azt a kíváncsiságot, amelyet a hispan világ érzett az Újvilág kincsei iránt.

A második argumentum még kevesebbre vállalkozik, mint hogy magát a problémát lássa – az Indiákból importált arany és ezüst utáni adót, az „ötödöt” igazolja benne. Alapérve azon nyugszik, hogy a király védelmet nyújt a kereskedőknek.

Végül a harmadik érv ismét vallási motívumokkal igazolja az erőszakot és a spanyol uralmat: „miután keresztény hitre tért ott oly sok barbár, nem lenne sem megfelelő, sem szabad az uralkodónak teljesen lemondani azoknak a provinciáknak az igazgatásáról”. A kör bezárul: Vitoria az ígahirdetéshez folyamodik, hogy a gazdasági kizsákmányolást igazolhassa. Már egy előbbi javaslatában azt állította, hogy „a keresztényeknek joguk van prédikálni, az Evangéliumot hirdetni a barbárok provinciáiban”.²⁵ Ezek szerint, mivel néhány indiánt megtérítettek, a spanyoloknak támogatni kell őket, így szerzik meg az említett „adminisztráció”, azaz kolonializáció jogcímét.

Vitoria csupán gazdasági érvekkel képtelen legitimizálni az Indiák kincseinek felhasználását, mégis ez a szándéka kiemeli őt a gyarmatosítás első teoretikusainak a sorából. Szerintünk Vitoria a modern spanyol teoretikus a „kapitalista” típusuk között évszázadokon keresztül. Nagy érdeme abban áll, hogy a meghódított „barbár” világgal fennálló kapcsolatban rendszabályokat és normákat akart megállapítani, hogy a legésszerűbben használják fel a Spanyolország számára oly kedvező gazdasági cserét. Mindez a maga részéről kapcsolatban van az államról alkotott fő fogalmival, amelyek az emberek szociabilitását belső okokkal magyarázzák, és világi célszerűséget tulajdonítanak az államnak, amelyet az teljes szuverenitással valósít meg.²⁶

Nem kis mértékben járultak hozzá az említett erőfeszítések Vitoria nemzetközi jogelméletének kidolgozásához. Az első kapcsolatok realitása egy addig ismeretlen világgal serkentette arra, hogy elképzeljen egy olyan világtotalitást, melyet nem osztanak meg vallási különbségek. Ez az eszme vezette őt egy modern civilizáció koncepciójához. Ebben a világban a barbároknak megvan a maguk „polgári hatalma” és „a hitetlenség nem akadály ahhoz, hogy valódi úr legyen valaki”.²⁷ E. Naszályi joggal emeli ki az amerikai civilizációk hatását Vitoria szuverenitás-teóriájára,²⁸ és ez a befolyás fog gyengülni a későbbi gondolkodók eszméiben.

Az államelmélet szorosan kapcsolódik a gyarmatosítás vitoriai elgondolásához, szervesen kiegészítve fogalmait a jogos háborúról. Ahogy láttuk, a gyarmatosításnak és elméletének egy új típusáról van szó. A spanyolok fennsőbbsege megmutatkozik igazságtevő hatalmukban emberáldozat és emberevés esetén: „Anélkül, hogy főpapi hatalom szükségeltet-

nék, a spanyolok megtilthatnak a barbároknak minden átkos szokást és rítust”.²⁹ Idővel az áttért indiánok védelme igazolja, hogy „keresztény fejedelmet adjanak nekik, és eltávolítsák a többi hűtlen urat”.³⁰

Ezekkel a megjegyzésekkel kíséreltük meg hangsúlyozni Vitoria modernségének másik arculatát, nem elégedve meg azzal, hogy egyszerűen Las Casas mellé állítsuk – ahogy azt Ramón Menéndez Pidal teszi, aki Vitoriat globálisan mutatja be. Ez a reneszánsz vonás az antikvitás és az Indiák civilizációi között a maga módján mért különbségekre támaszkodik. Becsüli az utóbbit, de barbárnak minősíti.³¹ Most, hogy megkerüljük a nagy Las Casas – Vitoria vitát és a R. Menéndez Pidal könyvről írott Lewis Hanke megjegyzéseket,³² a hasonló ösztönzők kiemelésére szorítkozunk, melyek a spanyol kultúra e két nagy alakjának gondolkodását mozgatták: a gazdasági előnyök és az amerikai kincsek jobb felhasználásának sürgető szükségére. Ebben az értelemben mindketten modernek.

A két koncepció közötti különbség az azonos problémák megközelítési módjában található. A személyes tapasztalatok hatása alatt Las Casas a két világ kapcsolatát az amerikai oldalról szemlélte, az Indiák meghódítása által fölvetett kérdések felől. Vitoria kétségtelenül a fejlődés aspektusából figyelte Spanyolországot, melyet egy feltáratlan, gazdaságilag gyengébb fokú, de ígéretes világ ösztönzött. Ramón Menéndez Pidal, Las Casasszal összevetve méltatja Vitoria teóriáját, különösen az igazságos uralomról, a „becsületes kolonializmusról”, a „valódi gyarmatosításról” szóló nyolcadik jogcímét,³³ miközben Juan Friede Las Casasban egy „indigenistát” lát.³⁴ Mivel nincs lehetőségünk arra, hogy jobban belemerüljünk a kor szövegeibe, arra szorítkozunk, hogy megállapítsuk; ezek az álláspontok két szélsőségét, vagy két pólusát alkotják ugyanannak a történelmi folyamatnak: a formálódó spanyol kapitalizmus megfogalmazásának (és elvetelésének), amely a „pizarrista rebellió”³⁵ időszakában úgy tűnt, hogy némi perspektívát nyújt az Indiák jobb hasznosítása révén.

Azonban nem lehet „visszacsinálni” a dolgokat; se Vitoria, se Las Casas nem gondolt erre.³⁶ A hódítás és a gyarmatosítás tagadhatatlan tények, egyedül az Indiákkal való együttélés módjáról folyt a vita. Szerény szándékunk abban állt, hogy a gazdasági motívumokat emeljük ki Vitoria gondolataiból. Jogi rendszerének ez az aspektusa megérdemli teljes figyelmünket, annál is inkább, mert oly sok más szerző érvelésében a gazdasági jogcímek nem kapnak kellő hangsúlyt. A Sepulveda által kifejtett négy, indiánok elleni háborús érvben semmiféle gazdasági motiváció nem szerepel.³⁷ Ellenben Vitoria arra enged következtetni, hogy a jogos háború oka a szabad kereskedelem jogának megsértése, a nemzetközi jogból ered.

Ez az idea nem kevesebb, mint az indiánok emberi lényként való egyenlőségének „invenciója”. A logikai szempontból felvethető következtetések – már említettük – nem kisebbítik, hanem ellenkezőleg, hangsúlyozzák a kereskedelem jelentőségét, ami a születő világpiac tükröződése Vitoria gondolatmenetében.

Ragaszkodunk ismétlen annak hangsúlyozásához, hogy Vitoria interpretációja, mely szerint egyedül a prédikáció és evangelizáció joga, jobban mondva, annak erőszaka szolgál jogos háború okául – nem felel meg a *Relección De Indis* betűjének, szellemének.³⁸ Vannak kedveltebb eljárások az indiánok meggyőzésére, mint az erőszak. „A spanyoloknak minden eszközzel meg kell mutatniuk, hogy nem kárt jönnek okozni nekik, hanem barátságosan akarnak ott lakni és a vidéket minden bántalomokozás nélkül bejárni”. De, ha ez nem elég, jöjjenek a fegyverek, „mert szabad az erőszakot erővel visszaverni”. A javaslat lényegét ismételve: „a barbárok megtagadván a spanyoloktól a nemzetközi jogot, jogsértést követnek el, így, ha háború szükséges jogaik visszaszerzéséhez, megtehetik azt”.³⁹

Nem lehet elfogadni a jelen időszak visszavetítését a múltba, de ez a modernizáció összevetné Vitoria teóriáját a protektorátus vagy a mandátum-rendszerrel. „Vitoria koncepciója lényegileg ugyanaz, mint a Nép-szövetségben a mandátum” – kiáltott fel lelkesen Fernando de los Rios,⁴⁰ jóllehet „egy spanyol protektorátus sorsának” igazolásáról volt szó, ahogy Marcel Bataillon figyelmeztet.⁴¹

Az nyilvánvaló, hogy Vitoria mesterien érzékelt korának szükségleteit, a gyarmati rendszert az atlanti-világpiac kereteibe helyezve. Ez az, amit világiasan csinált: kereskedelmi érvelésre alapozta koncepcióját. De jellemző az ideológiai átmenetnek e fajtájára az a tény, hogy végső érvnek az evangelizáció joga marad, az indiánok megtérítése, aminek tilalma egyenesen a jogos háborúhoz vezethet. A még jelenlévő középkort találjuk meg a 16. századi Spanyolország igen haladó gondolatában.

Jegyzetek

1. Jó historiográfiai összefoglalás; *Hermann Kellenbenz*: „The Impact of Growth on Government: The Example of Spain”. *The Journal of Economic History*, 1967. 3. sz.
2. Idézi *R. Mousnier*: *Histoire Générale des Civilisations*. IV. k. Paris, 1954. 9.
3. *H. Mitteis*: *Anfänge der Staatswesen in Europa* (Die Rechtsidee in der Rechtsgeschichte). Weimar, 1956. *Emilio Naszályi*: *Az állam Francisco de Vitoria szerint*. Madrid, 1948. (latinul), Budapest, 1937.

4. *César Sílio y Cortéz: Maquiavelo y su tiempo: Repercusión del Maquiavelismo en las teorías y en las prácticas de gobierno.* Madrid, 1946. *Donald W. Bleznick: „Spanish Reaction to Machiavelli in the Sixteenth and Seventeenth Centuries”.* *Journal of the History of Ideas*, 1958, XIX. 542–550.
5. Francisco de Vitoria, fundador del Derecho Internacional moderno, Valladolid, 1928.
6. *The Spanish Origin of International Law. Lectures on Francisco de Vitoria and Francisco Suarez,* Washington, 1928. Uo.: *The Spanish Origin of International Law. Francisco de Vitoria and his Law of Nations.* Oxford–London, 1934.
7. *Die Anfänge des neueren Natur- und Völkerrechts.* 1944. Uo.: *Johannes Althusius als Fortsetzer der Schule von Salamanca,* Karlsruhe, 1955.
8. *El concepto del Estado en el pensamiento español del siglo XVI.* Madrid, 1959.
9. *Religión y Estado en la España del Siglo XVI.* México – Buenos Aires, 1957. 104–106.
10. „Constitutionalism and Statecraft during the Golden Age of Spain”; a Study of the Political Philosophy of Juan de Mariana, *Travaux d’Humanisme et Renaissance*, XXXVI, 155–158, S.J. Genf, 1960.
11. *John H. Elliott: Imperial Spain, 1469–1716.* London, 1963. 379.
12. *The Old World and the New, 1492–1650.* Cambridge, 1970. 45.
13. *P. Leturia: „Major y Vitoria ante la conquista de América”* Anuario de la Asociación Francisco de Vitoria, III. *Antonio Gómez Robledo: Política de Vitoria.* Mexico, 1940.; *J.H. Parry: The Spanish Theory of Empire in the 16th Century.* Cambridge, 1940.
14. *Javier Malagón Barceló előzetes megjegyzése: Las Relecciones De Indis y Jure Belli de Fray Francisco de Vitoria,* Washington, 1963. XXXI–XXXVI. Itt említenek kortárs tanulmányokat is: E. Hinojosa, J. Malagón Barceló, J. Miranda, T. Urdañoz, stb.
15. *Servidumbre natural y libertad cristiana según los tratadistas españoles de los siglos XVI y XVII.* Buenos Aires, 1944. *La défense des droits de l’homme en Amérique latine (siècles 16–18.)* Paris, 1963.
16. *Aristotle and the American Indians. A Study in Race Prejudice in the Modern World.* London, 1969. *Estudios sobre Fray Bartolomé de las Casas y sobre la Lucha por Justicia en la Conquista Española de América* Caracas, 1968.
17. *El padre Las Casas. Su doble personalidad.* Madrid, 1963. 139. *Las Casas es „un ciego”:* pl. 136. Cf. „La conquête du Pérou: Vitoria, Las Casas et l’Inca Garcilaso”. *L’Information Historique*, 1965. N° 3.
18. *V. Pierre Chaunu: „Las Casas et la première crise structurelle de la colonisation espagnole 1515–1523”.* *Revue Historique*, 1963. janvier-mars, CXXIX. 90–101.
19. *Idézi Sverker Arnoldsson: La Conquista española de América según el juicio de la posteridad. Vestigios de la Leyenda Negra,* Madrid, 1960. 20. *L. Hanke: Estudios sobre Fray Bartolomé de Las Casas* 385.
20. *J. Malagón Barceló idézett kiadása,* 186.
21. Uo. 221.
22. Uo. 22.
23. Uo. 223–224.
24. Uo. 235.

25. Uo. 226.
26. A polgári hatalomról ld. *Théodore Ruyszen*: Les sources doctrinales de l'internationalisme. I. Des origines à la Paix de Westphalie, Paris, 1954. 353.
27. *J. Malagón Barceló*, 179.
28. El Estado según Francisco de Vitoria, 138.
29. *J. Malagón Barceló*, 231.
30. Uo. 230.
31. El padre Las Casas, Madrid, 1963. 132.
32. Ramón Menéndez Pidal Bartolomé Las Casáról az Estudios sobre Fray Bartolomé de Las Casas c. munkában. Caracas, 1968. 398–428.
33. El padre Las Casas, 133.
34. „Las Casas y el movimiento indigenista en España y América en la primera mitad del siglo XVI.” *Revista de Historia de América*, Mexico, 1952. N° 34. 339–411. Vitázik vele: *Lewis Hanke*: „Más polémica y un poco de verdad acerca de la lucha por la justicia en la conquista de América”, *Revista Chilena de Historia y geografía*, 1966. N° 134. 5–66. (Estudios, 379–428.)
35. *Marcell Bataillon*: „La rébellion pizarriste, enfantement de l'Amérique espagnole”, *Diogenes*, 1963. 43. 47–63.
36. *M. Bataillon*: „Charles-Quint, Las Casas et Vitoria”, *Charles-Quint et son temps*. Paris, 1959. 77–92. Az elhagyás állítólagos tervéről 80–81.
37. *L. Hanke*, Estudios, 275, 312.
38. *Rubén Vargas Ungarte*: „Fr. Francisco de Vitoria y el derecho a la conquista de América”, *Boletín del Instituto de Investigaciones Históricas*, Buenos Aires, 1933. 29–44. *M. Bataillon*: Charles-Quint et son temps, 79–81. *Andrés Marcos*: „Vitoria y Carlos V en la soberanía hispano-americana” *Acta Salamantina, Derecho*, 1946. 1.
39. *J. Malagón Barceló*, 224.
40. Religión y Estado en la España del siglo XVI, Mexico–Buenos Aires, 1957. 165.
41. i. m. 80.
42. Juan de Mariana és Francisco Suárez rendkívüli érdemeinek ellenére, a Vitoria elméletében megtalálható modernségnek ez a szelleme nem tűnik fel újra a század második felének politikai gondolkodásában. Legfeljebb Suárez jobban ragaszkodik az igazságos háború jogának kodifikálásához. Luís de Molina sem tartalmaz modern, a kereskedelmi, stb. jogtól inspirált elemeket. Ld. *J. Touchard*: Histoire des idées politiques, I. Paris; *J. Brown Scott*: Suarez and the International Community, Washington, 1933; Említett művek: *Th. Ruyszen*, *Sánchez Agesta* és *Gunter Lewy*(Constitutionalism). Enrique de Gandia azonosítja Vitoria és Suárez koncepcióit, ugyanakkor nem kerüli el az említett modernizáció veszélyét Vitoria jelentőségének interpretálásánál: „minden amerikai nemzeti függetlenség vártalan elő-utó futára. A pánamerikanizmus szülője, s az amerikanizmusé, igazi és örökérvényű jogi, politikai, társadalmi, és történelmi alapjaiban. És szintén Vitoria az a bíró, aki elítéli a minden külföldivel ellenséges, szűklátókörű nacionalizmusokat”. Francisco de Vitoria y el Nuevo Mundo, Buenos Aires, 1952. 124.

A. HUETZ DE LEMPS:

„TIERRA DE MEDINA” BORGAZDASÁGA A 17–18. SZÁZADBAN (*Annales, E.S.C. 1957. július–szeptember 403–418.*)

Valladolid tartomány délnyugati részén, Rueda és La Seca városok mellett kis szőlősvidék terül el, mint Spanyolország sok más vidékén is. A falusi házak alatt földalatti folyosók, pincék sora vezet el az ősi tölgyhordókhoz, amelyekben az óbort, a borszakértők féltett kincsét őrzik. A bortermés eladását 2–3 iparos bonyolítja le Baszkföldtől Galíciáig. A kis szőlőművelők példásan együttműködő csoportokban próbálják felvenni a harcot a szüntelenül növekvő árak ellen. A „fonda”-ban (csárda) a föld munkásai, miközben szerény étküket fogyasztják, arról panaszkodnak, milyen nehéz munkához jutni. Egy ház lépcsőjén egy hajdan oly virágzó mesterség utolsó helyi szakértője tömlőt készít, hogy a bort Iscor faluba tudják szállítani. Mindenki a borgazdaság hanyatlását emlegeti, amelyről sokan állítják, hogy régen oly nevezetes volt, de azt, hogy mikor és hogyan, azt sosem határozzák meg. Megvizsgáltuk hát a levéltárak anyagát. E tanulmány keretében nincs lehetőségünk arra, hogy az említett, a Valladolid tartomány délnyugati részén fekvő borgazdaság egész fejlődését végigkövessük, azt akarjuk csak bizonyítani, hogy a „Tierra de Medina” szőlőtermelése jelentős szerepet játszott a 17–18. századi Spanyolországban, mind a borok minősége, mind az északkal folytatott kereskedelme szempontjából.

De la Enseñada márki „telekkönyve”

A 18. század közepéről rendelkezünk egy olyan felbecsülhetetlen értékű dokumentummal, amely lehetővé teszi, hogy hű képet adjunk a kor spanyol gazdasági életéről. De la Enseñada márki, VI. Ferdinánd pénzügyminisztere aprólékos felmérést végeztetett Kasztília minden településén, egy új adó, az „unica contribución” kivetése céljából. Minden paraszt köteles volt számot adni gazdaságáról és termelőeszközeiről, a falvakban pedig a helyi előkelőségeknek egy 34 paragrafusból álló általános kérdőívet kellett kitölteniök. Az egyéni válaszokat általában a nagyvárosok „Delegaciones de Hacienda”-i vagy a tartományi levéltárak őrizték meg.

A falvak által adott „Respuestas generales” („Általános Válaszok”) pedig a simancasi kastély (Valladolid) levéltárában található.

Az általános válaszok nem mindig pontosak. Ez főleg Burgos és León tartományokban gyakori. Ezzel szemben Valladolid tartomány falvai hasznos adatokkal szolgáltak. Munkánkban a következő pontokra adott válaszokat használtuk föl: 9. (a falu által megművelt terület nagysága), 10. (a különböző növényfajták által elfoglalt területek kiterjedése), 12. (átlagos terméshozam 5 éves viszonylatban), 14. (a bor eladási ára). A leghasznosabb adatokat azonban a 29-es és 32-es pontokra adott válaszok tartalmazták.

Hogy az összegyűjtött adatokat fel tudjuk használni és össze tudjuk vetni az 1951-es viszonyokkal, át kellett csoportosítanunk a falvakat a mai közigazgatási határok szerint: a 18. században néhány települést (Fuente de Sol, Lonoviejo) Avila tartományhoz, másokat (Casterjon, Iscar, Alaeja) Segoviához és (pl. San Román de la Hormijo) Toróhoz csatoltak. Néhány falu el is tűnt a 18. század óta, vagy már csak tanyaként kapcsolódik a szomszédos falvakhoz. A megváltozott helyzetű településeket a „Servicio de Propiedades y Contribución Territorial” (Területi Ingatlan- és Adóügyi Szolgálat) által meghatározott közigazgatási határok alapján kerestük meg és csoportosítottuk át.

A válaszokban jelölt számadatokat azután a mai mértékegységeknek megfelelő mennyiségekkel helyettesítettük be. A terület nagyságát jelölő „obrados” és „aranzadas” mértékeket hektárban fejeztük ki, a „cantocas” űrmértékben megadottakat literre váltottuk át, és kikalkuláltuk az egyes szőlőfajták hozamát. Az így kapott mennyiségek azonban nem használhatók föl minden fenntartás nélkül. Inkább csak becslések ezek, melyeket a polgármester, a „Községi Tanács” vagy más helyi képviselők többé-kevésbé kapkodva végeztek el. Nem egyeznek meg azokkal a mennyiségekkel sem, amelyeket a parasztok egyéni válaszaiban szereplő adatok összegzéséből kaptunk. A nagyságrend azonban értékelhető, és mivel a szőlőművelés fontos, és ezért erősen megadóztatott művelési ág, feltehető, hogy a bevallott mennyiségek mindig jóval a valódi mértékek alatt vannak.

A szőlőgazdaság jelentősége a 18. században

Az 1751-es és 1951-es szőlőgazdasági térképek összehasonlításakor rögtön szemünkbe ötlik, hogy „Tierra de Medina” a 18. században sokkal nagyobb szőlőterülettel rendelkezett, mint ma: A 18. században a nagy szőlőművelő zóna 16 községe („terminos municipales”) közel 24 000

hektárt szentelt ennek a kultúrának. Ma ugyanezen a vidéken alig 8100 ha területet vesz igénybe a szőlőgazdálkodás. Ez a kis terület is csak néhány falu, pl. La Seca, Rueda, Matapozuelos környékére, tehát a 15. századi szőlővel teleültetett vidék északkeleti részére korlátozódik. Medina del Campo-Alaejos területén ma nincs is szőlő. A 6 „terminas” (El Campillo, Alaejos, Casterjon, Medina del Campo, Nuevas Villas de las Torres en Villaserde) hajdani 10 000 ha-os szőlője 815 ha-ra csökkent 1951-ig. Egyedül La Secában van ugyanakkora területen szőlő, mint a 18. században volt: Ruedában 1790 hektárral, Nava del Key-ben 368 hektárral van kevesebb.

A 18. századi és 19. század eleji utazók mind tanúsítják a „Tierra de Medina” szőlőgazdaságának jelentőségét. Vayra abbé (1719), Ponz (1771), Laborde (1837), Srünglin (1808), Twiss (1810) egyaránt említik, milyen gazdag volt szőlőben a vidék. Ponz pl. megjegyzi, hogy az út Tordesillastól Medina del Campóig végig szőlővel borított síkon vezetett át, és a szomszédos falvak földjén is szőlőt művelnek, borukat pedig ismeri Asturia, a hegyvidék (Montona) és Biscaya is.

A szőlőgazdaság azonban, melynek jelentőségét az Enseñada-telek-könyv alapján becsülhetjük föl, és amely a források szerint a 18. században oly szépen virágzott, már régen kialakult szőlőkultúra, melynek fejlődése a távoli múltba vezet vissza.

Egy 1540-es szövegből tudhatjuk meg, hogy Medina del Campo és környékének szőlője igen sok jó bort ad, de ezt a kultúrát tilos más vidéken meghonosítani. A határozat a Katolikus Királyoktól származik, és a 16. század elején az említett helyen nagyarányú további szőlőtelepítést eredményezett. Medina del Campo ezek szerint Kasztília legjelentősebb kereskedelmi centruma volt. Híres városai vonzották a földesurakat és kereskedőket, és Medina del Campo polgárai a 16. század folyamán olyan szintre emelték bortermelésüket, amely ellátta a város számtalan csapszékét és pazarul kielégítette a gazdag kereskedők személyes igényeit is.

Medina, a minőségi bor hazája

„Tierra de Medina” bora a maga idejében tényleg egyedülálló volt. Ez olyan fehérbor, amely egy különleges szőlőből, a „verdejo”-ból készül. A „verdejo”, amelyet többnyire amerikai tövekbe oltottak át, ma is jellemző fajtája a Rueda-La-Seca környéki szőlőknek. Délebbre, Medina környékén, ahol kevesebb a szőlő, ezt a fajtát a „tinto”-val váltották fel, amely az egyszerű vörösbor, a „de pesto”-t adja. A 17–18. században

azonban, amikor Medina is jelentős szőlőgazdasággal rendelkezett, ott is „verdejo” töveket műveltek. A „Seminario de Agricultura y Artes” által 1801-ben készített érdekes, részletes leírás a „Portido de Medina”-i szőlőről szintén bizonyítja a „verdejo” elterjedtségét. „Csak mulatságból, és nem más okból van egyeseknek másfajta szőlejük is... Ami kis vörösboruk van, az a gazda asztalának különleges csemegéje, de ezt sosem adják el”. Néhány évvel később H. Srünglin szerint Medina del Campo már csak fehér bort termelt.

Nyugat felé a szőlőterület határa csaknem ugyanaz ma is, mint a 19. században volt: Castronuiban verdejo és vinto fajtákat egyaránt művelnek; San Ramón Homija és Villagranca de Duero már a torói szőlőkhöz tartozik, amely a híres, különlegesen sötét színű vörösborok hazája. Északkeleti irányban a fehér bor zónája Simancasig tart, amelynek bora nem kevésbé volt elismert, mint Tierra de Medináé. Ezután már a „siller”-bor („rose”), a cigole-i „clarete” vidéke kezdődik, amelyet Valladolid népe mindig igen kedvelt.

„Tierra de Medina” borának különleges minősége valószínűleg a nemes szőlőfajtának köszönhető. A talajviszonyok elég változatosak. Jelenleg a szőlő egyre inkább a laza, homokos talajokra, sőt, a la secái és medái „paramos”-ok (puszták) kavicsos földjére szorul vissza. A 17–18. században azonban mindenütt, gyakran a legjobb talajokon is termeltek szőlőt: a tágas völgyekben, a paramosokat átszelő „novas”-on, és Medina gazdag alföldjein, melyeket ma gabonátlák borítanak. A töveket nem ültették közel egymáshoz – hiszen általában alig 1000 tő volt egy hektárban –, minden tő között 3–3,25 m-es sortávolságot hagytak. Művelőik megkülönböztették a „majuelos”-t, a szabályos sorokban, egymástól azonos távolságokra ültetett fiatal töveket, és a „viñas”-t, a régi szőlőt, amelynél már nem tartották meg a szabályos ültetési módot. A termés hozam gyenge volt: az Enseñada-telekkönyv által említett 3 szőlőfajtát tekintve, ez hektáronként alig 300 liter Alaejosban, 600 liter Medina del Campóban, 755 liter Ruedában. Nagy területet kellett hát a szőlőtermelésnek szentelni, hogy kereskedelmileg értékesíthető bormennyiséghez jussanak.

A must készítése igen primitív módon történt, a bor tárolását pedig fahordókban oldották meg. A tölgyfát Cantabria vidékéről szállították, a szil- és nyárfát, amelyből az „arcos” (abroncs) készült, a tartományon belül, főleg Mojadasból szereztek be. A bor derítését egy különleges, Nava del Rey-ből vásárolt kaolin segítségével végezték, és így olyan tiszta, csillogó bort állítottak elő, amely ma 14–16 fokosnak felelne meg.

Ez a bor tehát magasan fölötte állt a 17–18. századi borok több-

ségének. Ekkor ugyanis a borok legnagyobb része újbor volt, amelyet nem tudtak hosszabb ideig konzerválni és így már a következő nyárra megecsetesedett. Medina értékes kivételt képező fehér bora azonban már a 16. század végétől nemhogy egyik évről a másikra, de több éven keresztül is megőrizte minőségét. A szőlősgazda nem azért tartotta meg borát, mert nem tudta eladni, hanem hogy az idővel még értékesebb legyen. A valladolidi udvar borkiméréseinek árszabása e szempontból nagy jelentőséggel bír; „Ófelsége Udvarának és Palotájának Előljáró Urai” pl. 1604. december 22-én kijelentették, hogy a borkereskedők nem adhatják drágábban 2 éves boraikat (1 azumbre = 2,016 l. mennyiséget alapegységül véve) 56 maravedinél, 1 éves boraikat pedig 32 maravedinél; 1605. jan. 28-án az azévi (tehát 1604 szept.–okt.-ben leszüretelt) bortelem árát 20 maravediben maximálták, az 1–2 éves bor ára pedig 48 maravedi is lehetett. Számos 17. századi forrás megkülönbözteti a borok között a „vino trasañejo”-t (óbor), a „vino añejo”-t (1 éves bor) és a „mosto”-t (újbor).

Az óbor-készítés eljárása a 18. században is gyakorlatban volt. Don Bernardo Gutierrez pl. Tomás López kérdőívére adott válaszában említi, La Seca fehér bora olyan kiváló, hogy 6 évig, sőt tovább is eltartható. Ugyanígy a „Seminario de Agricultura y Artes” említett cikkének írója is beszél arról, hogy a gazdagok pincéi nagy mennyiségben 3 évnél régebbi borokat őriznek, és megjegyzi, hogy Ruedában 18, sőt 26 éves óbor is van, melynek egyedülálló zamatával nem vehetik fel a versenyt a 3 évnél fiatalabb borok.

Medina bora a királyi udvarban

A kiváló minőségű, erős, tiszta, jól konzerválható bor hamar megbecsülést szerzett magának a királyi udvarban is. 1582. aug. 24-én „Ófelsége Udvarának és Palotájának Előljáró Urai” kihirdették, hogy az év szeptember havától az ő felhatalmazásuk nélkül senki sem jogosult az udvarban árúsítani Medina del Campo, Alaejos, Madrigal de las Altas Torres (Avila tartomány), San Martín de Valdeiglesias (Madrid tartomány) és Lillo (Toledo tartomány) városok borát. Ebben az időben tehát a madridi udvar is Medina és Alaejos borát fogyasztotta.

E két város kereskedelmi fölénye is vitathatatlan volt a tartomány többi központjával szemben. 1596-ban a már említett „Előljáró Urak” kötelezték a madridi udvar borkereskedőit, hogy Alaejos és Medina városokból vásároljanak. A „tabernero”-k (kocsmárosok) a következő évben

(1597) felléptek az intézkedés ellen, és meghatalmazást kértek arra, hogy más helységekkel, pl. Villaverde-vel és Pozaldez-szel is kereskedhessenek.

1601-től 1606-ig III. Fülöp udvarának valladolidi tartózkodása jelentős lökést adott Medina – Tordesillas szőlőgazdaságának. Addig Valladolid „Városi Szabályzata” a helyi boreladás előjogát azoknak tartotta fenn, akik városon belül foglalkoztak szőlőműveléssel. Bort csak rossz termés esetén hoztak be más területekről. A szőlőművelés volt tehát a város fő mezőgazdasági jövedelemforrása. Az udvar, és főleg a királyi kíséret nagy borivóinak érkezése azonban arra készítette azokat, akik az udvar ellátását voltak hivatva biztosítani, hogy minőségi bort hozzanak be távolabbi, Valladolidtól több mint 5 mérföldre lévő területekről is.

Valladolid bortermelőinek céhe persze tiltakozott, és pert is kezdeményezett az udvari borkereskedők ellen. A madridi Nemzeti Levéltár megőrizte az ügy iratait, köztük számos tanúvallomást is. Valladolid városának el kellett ismernie a borbehozatal szükségességét az udvar kimérései számára, és igényelték, hogy annak árát a minőség arányában szabják meg. A tanúk többsége úgy ítélte, hogy szükség van olyan fogadókra, ahol behozott bort árulnak, hogy Valladolid termelői ne adhassák el drágán gyengébb minőségű boraikat. Egyikük, hogy bizonyítsa Valladolid borának hibáit, azt hozta föl, hogy ez a bor nem tartható el, és a helybeliek is más vidékekről szerzik be óboruk alapanyagát. Egy másik tanú azt teszi hozzá, hogy a borimport fellendülése arra kényszeríti majd a helyi termelőket, hogy ne bármilyen lőrét adjanak el, mint addig, hanem termékük legjavát. De még a legjobb borok sem érnek fel Medina del Campo, Coca, Alaejos, la Nava de Medina, Toro és Siete Iglesias boraival. Végül a „Pénzügyi Igazgatóság” úgy döntött, hogy minden más vidékről hozott és helyi kimérésekben eladott borra 5 %-os vámot vet ki. A döntés meghozatala után a helyi termelők hamar keveselni kezdték az 5 %-os vámot, és velük együtt az udvari borkereskedők is, akik a magas szállítási költségekre és veszteségeikre hivatkoztak, amit az okozott, hogy hordó hiányában gyakran tömlőt kellett szállítási eszközül használniok.

A veszteségek ellenére hatalmas bormennyiség áramlott Valladolid-ba. 1601. nov. 29-én az udvar borszállítói azt tették közzé, hogy az udvar áttelepülése óta Puerta del Campo-n keresztül 170 934 „cantara” (2 757 200 l.) bor került be a városba 5 mérföldnél távolabbi területekről, Puerta del Puente Mayoron át pedig 7487 cantara (120 780 l.) vörösbort szállítottak be.

Hogy a fogadósok be tudják szerezni a szükséges bormennyiséget, az udvar előljárói rátették a kezüket „Tierra de Medina” bormérésére, és ke-

vessel ezután kijelentették, hogy a bortermés felét az udvar kimérései számára kell fenntartani, a másik fele pedig szabadon értékesíthető. Az árakat Valladolidban határozták meg: az újbort azumbre-ként 26 maravediért, az óbort 34 maravediért adhatták, Coca, Alaejos, Medina del Campo borának árát 30 maravediben, San Martin de Valdeiglesiasét 52 maravediben szabták meg. Tierra de Medina bortermésének felét tehát magas áron lehetett áruba bocsátani, a terület határait is pontosan meghatározták: itt tehát valódi „törvényes márkavédelemről” van szó. Ebből akartak hasznot húzni Ventosa de la Cuesta falu szőlőművelői is, akik kérték, hogy csatolják őket „Tierra de Medina” zónájához: így kis tételekben ők is szállíthattak volna az udvar borkiméréseinek az „Előljáró Urak” által megszabott árakon.

A királyi udvart ellátó medinai szőlőgazdaságnak tehát szép reményeket jósolt a 17. század eleje. De szerencsétlenségükre az udvar nem maradt sokáig Valladolidban, hanem 1606-ban Madridba költözött vissza, ami kemény csapást jelentett Medina borkereskedelmére. A kereskedők igyekeztek Madriddal is fenntartani a kapcsolatot, de a távolság, a Sierra de Guadarramán való átkelés nehézségei nagy arányban növelték a szállítás költségeit. Az udvar medinai és alaejosi szállítói azt állították, hogy ez a kereskedelem csak ráfizetés számukra. Medina és Alaejos termékei, bár ezután is „fenséges borok” maradtak, nem állhatták a harcot Új-Kasztília borainak egyre növekvő konkurenciájával.

Kereskedelem a cantabriai zónával

„Tierra de Medina” borának virágkora azonban ekkor még nem zárult le, mivel egy új, a királyi udvarnál is jelentősebb piac nyílt számára Cantabria vidékén, ahol nem terem jó szőlő, de népe igen kedveli a bort. Észak-Spanyolország lakói, amikor eljutottak Medina del Campo híres városaiba, megismerték Ó-Kasztília híres fehér borait. Sokaknak szokásává vált, hogy útjaikról borral megrakodva térjenek vissza, miért cserébe saját hegyvidéki termékeiket: szövetet, bőrt, faárut adtak el. Többségük a tordesillasi hídon kelt át a Duerón, ahol az átszállított bort nem lehetett addig kirakodni, amíg azt jegyzőkönyvbe nem vették. A fogadósok csak azoktól vásárolhattak, akik eleget tettek ennek a formáságnak, ami arra szolgált, hogy kiküszöböljék a borcsempészeket.

Az északkal való kereskedelem a 18. században ért a csúcspontjára. Az Enseñada márki-féle felmérés válasza segítenek hozzá, hogy felbecsüljük ezen árucseré jelentőségét. Egyedül Reinosa „partido”-ból (Santan-

der tartomány) több, mint 800 földművelő kerekedett fel aratás után, kocsikkal és málhás állatokkal, hogy Tierra de Campos és Nava del Rey területére menjenek gabonát és bort beszerezni. Többségük 1 vagy 2 pár ökörrrel rendelkezett, és az utat háromszor tudták egymás után megtenni. Egyesek már Tierra de Campos nagy falvaiban lebonyolították a borvásárlást (ott a mainál sokkal kiterjedtebb szőlőgazdaság volt akkor), de többségük Nava del Rey-ig utazott. Hasonló kereskedelmet folytattak Asturiásszal is a rossz útvizonyok ellenére. Erre azonban magasak voltak a szállítás költségei, ahogy azt Jovellanos panaszoja.

De Cantabria zónája nem az egyedüli vidék, amely Tierra de Medina fehér borát fogyasztotta. Észak-Kasztília összes városa vásárolta, akkor is, ha helyben is folytattak bortermelést, hiszen a medinai bor olyan értéket jelentett, hogy külön kocsmát tartottak fönn a kimérésére. Pl. az 1751-ben 3000 családnak otthont adó Palenciában is volt ilyen „tabernilla”, ahol medinai bort árultak, és itt évi átlagban 1 000 cantara (17750 l.) bor fogyott el. Ez egyébként a város egyetlen „hivatalos” borkimérése volt, mivel a helyi termelők háznál vagy pincéikben mérték egyszerű, mindennapi borukat.

A 18. században időről időre hallunk még Medina boráról, de már új megnevezéssel: mint „Nava del Rey bora” bukkan fel a forrásokban. Ez a város vált a kereskedelem új központjává Medinával szemben, melynek városai egyre jobban hanyatlottak. A nagy borászati központok, mint pl. Villaverde de Medina, termésük 3/4-ét Navába küldték, ahonnan továbbszállították Észak-Spanyolországba és Kasztília más részei felé. Azt a csekély bormennyiséget, amely Villaverdében maradt, Avila és Arevalo szerezte meg.

A 18. század második felében Medina és Alaejos zónájának hanyatlása tovább erősödött. 1750 táján Alaejos szőlőjét már alig művelték, hozama egyre gyengült. Később otthagyták vagy ki is telepítették a szőlőt, mert Alaejos nem talált piacot borának. Az északi felvásárlók idáig már el sem jöttek: leálltak La Navánál, sőt már Ruedánál és La Secánál is, hiszen ez közelebb volt hozzájuk. Amikor Alaejos bortermelése, amely 1751-ben 725 000 l. volt, 1758-ra pedig már 355 000 literre esett vissza, La Seca és La Nava del Rey termelése megnégyszereződött (ha elfogadjuk a Tomás López kérdőívére adott válaszok becsléseit).

A 19. század azonban La Nava del Rey-re is csapást mért: a város múltbéli nagyságának tanújaként csak egy hatalmas 17. századi templom maradt fönn. Rueda és La Seca őrizte legtovább a nagymúltú bortermelés tekintélyét, amely nehezen vészelté át a 19. század viszontagságait.

„Tierra de Medina” bora századokon át piacra talált a népes, bortermelésre alkalmatlan cantabriai területeken. A sikerhez persze a bor kiváló minősége is hozzájárult. Nem járnánk-e közelebb az igazsághoz akkor, ha a borvidék földrajzi helyzetében keresnénk magyarázatot északkal való kereskedelmének felvirágzására? E korban, amikor az áruszállítás lassú, nehézkes, a cantabriaiak számára a Duero öblös völgye volt a „bortermelő Dél” jelképe. A közlekedési eszközök 19. századi forradalmának következtében azonban La Mancha és Katalónia borai özönlötték el Asturias-Biscaya vidékét, utolsó csapást mérve ezzel a Duero gyengén jövedelmező borgazdaságára.

KOVÁCS MARIAN:

MARX A SPANYOL TÖRTÉNELEMRŐL

Magyarországon Spanyolország történelmével eddig igen kevesen foglalkoztak. Akik ezt mégis megtették a jelenlegi történészkutatók közül, azok Wittman Tibor professzor tematikáján belül maradván – újat nem adva hozzá – részletkérdésekkel gazdagították az addigi ismereteket. Így például Mickun Nyinának a Mestáról és a köréje csoportosuló 18. századi gazdasági kérdésekről szóló munkái,¹ Zombori István² és J. Nagy László tanulmányai.³ A két utóbbi történész a Wittman professzor-féle mediterrán abszolutizmusból indul ki: Zombori István az állami berendezkedést választja vizsgálódásának tárgyául, s vele párhuzamosan röviden kitér az állami hivatalok bemutatására is. J. Nagy László a mediterrán abszolutizmus elnevezés jogosságát külpolitikai vonatkozásban támasztja alá. Ezenkívül feltárja a spanyolországi moriszkók és a török fennhatóság alá tartozó észak-afrikai arabok közötti kereskedelmi, katonai kapcsolatokat, és azt is érzékelteti, hogy a spanyol–török háborús konfliktus hozzájárult a két versengő hatalomtól lényegében független arab kalóz-államok létrejöttéhez.

Marx Spanyolországra vonatkozó megjegyzéseivel a magyar történeti szakirodalomban eddig lényegében csak Wittman Tibor professzor foglalkozott. Abból a marx-i gondolatból kiindulva, hogy „a spanyolországi abszolút monarchia csak felszínesen hasonlít az Európában elterjedt abszolút monarchiákhoz, és inkább az ázsiai kormányformákkal állítható egy sorba”,⁴ s „miként Törökország, rosszul igazgatott tartományok halmaza maradt, élén egy névleges uralkodóval”,⁵ beszél arról, hogy „a marxista felfogás a spanyol abszolutizmus despotikus, törökös jellegét domborítja ki Marx nyomán”.⁶ Hangsúlyozza azt is, hogy „V. Károly alatt megalapozódik a sajátos spanyol abszolutizmus”, és „megtörik véglegesen a spanyol társadalom nyugati típusú dinamikája”.⁷ Ennek a marx-i megállapításnak a továbbviteléből származik Wittman professzor speciális „archaikus” fogalma, amely magában foglalja a város és a falu olyan viszonyát, melyben egyik a másiknak nem tud ösztönzést adni. Nézete szerint, a sajátos spanyol feudalizmusnak a spanyol gyarmatokra történő átültetése révén maga a latin-amerikai fejlődés is sajátos, a spanyol fejlődéshez hasonló jelleget öltött.⁸

Összefoglalva tehát az eddigieket: Marx Spanyolországról szóló né-

zeteit ismeri a történeti irodalom, forrásként bőséggel idézi, használja,⁹ anélkül azonban, hogy valaha is fölvetette volna: hol keresendőek Marx ázsiai analógiájának forrásai, és hogy ez az analógia egyáltalán megalapozott volt-e. A történészek – tárgyuknak megfelelően – éppen csak a nekik szükséges Marx-szövegeket olvasták, kiragadva belőlük a fent említetteket, anélkül, hogy egymás mellé helyezve Marx összes spanyolországi vonatkozású írását, messzebbmenő következtetésekre jutottak volna. Ezt teszi az az amerikai kiadású könyv is,¹⁰ amely Marx és Engels spanyol témájú cikkeinek (kisebb hiányosságoktól eltekintve)¹¹ teljes gyűjteményét tartalmazza kronológiai sorrendben, de a munka pusztá felsorolást meghaladó érdemi részét, a gondolatláncszemek közti kapcsolódás elvének felfedezését az olvasóra bizza.

Dolgozatom ennek a hiányosságnak a pótlása szeretne lenni, azt vetve föl: voltaképpen Marxnak Spanyolország fejlődéséről milyen összképe volt.

Vizsgáljuk meg először azt, hogy az újságcikkek megírásának dátumi önmagukban vallanak-e valamiről!

Az első rövid megjegyzést magában foglaló írás időpontja 1854. március 3. Majd több hónapos szünet után, 1854. július 4-től kezdve egészen 1854. szeptember 21-ig, illetve 1854 novemberéig Marx átlagban 5–6 naponként vetett papírra Spanyolországot érintő híreket, ami azt jelenti, hogy ekkor állandóan figyelemmel kísérte ennek az országnak a sorsát, mint ahogy ezt Engelsnek írt levelében említi is.¹²

Ezután csaknem két éves hallgatás következik; legközelebb – és egyben utóljára – 1856. július 25-i és augusztus 18-i¹³ keltezéssel lát napvilágot két vezércikke A forradalom Spanyolországban címmel.

Jól érzékelhető tehát, hogy a londoni New York Daily Tribune-ban megjelenő cikkek¹⁴ megírásának ideje (az elsőtől és az utolsó kettőtől eltekintve) rendkívül rövid, 1854 júliusától novemberéig terjedő időszakra koncentrálódik. Ez természetesen nem is véletlen, hiszen ez az az időszak, amikor a spanyolországi események – az 1854-es és az 1856-os forradalom – a kor politikai érdeklődésének középpontjába kerültek.

Marx figyelme kezdetben az eseményeknek pusztán külpolitikai jellegű következményei miatt fordul az Ibériai-félsziget felé. „Ha ez a mozgalom sikeresebb lenne, ... ok lenne arra, hogy Franciaország katonai akcióját más irányba terelje, alkalmat adna véleménykülönbségekre Franciaország és Anglia között és valószínűleg a Spanyolország és az Egyesült Államok kormánya között függőben levő bonyodalmat is befolyásolná”.¹⁵ Szeptember 21-ig – mint már említettük – együtt él az esemé-

nyekkel, ugyanakkor augusztus közepe táján írásaiban megjelenik egy mélyáram, egy olyan Ariadne-fonal, amely novemberig nyomon követhető, s arra hivatott, hogy a kor spanyol eseményeit érthetővé tegye. A szám szerint kilenc hosszabb terjedelmű, elsősorban összefüggést, magyarázatot kereső részből álló összefüggő sorozat visszatekintő történelmi jellegű. Az I. közleményben vázlatosan érinti az arab korszakot, a fő témát V. (I.) Károly abszolútizmusának bemutatása és értékelése adja, a II.–VII. fejezetekben a spanyol történelem 1808 és 1814 közé eső szakaszát tárgyalja, s végül a VIII. és IX. rész az 1819 és 1833 közötti eseményeket öleli fel. Két utolsó írása az 1843-as, 1854-es és 1856-os események összevetését végzi el, különösen a két utóbbira koncentrálva.

Annak ellenére, hogy aránylag kicsiny terjedelemben foglalkozik V. (I.) Károly államépítő munkájával, olyan lényeges jellegzetességek megjelenését jelzi e korszakban, melyek „ma is hatnak, formálják (Spanyolország) sorsát és irányítják népének érzelmeit”, „mert nem csupán a jelenlegi válságnak, hanem mindannak megértéséhez is szükségesek, amit ez az ország a napóleoni uralom óta cselekedett és elszenvedett”.¹⁶

A 16. század legfontosabb produktuma – Marx szerint – az első, legnyersebb formájú abszolútizmus, amely úgy jött létre, hogy „az arisztokrácia mélyen lesüllyedt, anélkül, hogy legártalmasabb kiváltságait elvesztette volna, míg a városok elvesztették középkori hatalmukat, anélkül, hogy modern jelentőségre szert tettek volna”.¹⁷ Azaz Marx a spanyol fejlődés dinamizmusának megtörését tapasztalja a 16. században, aminek a következménye a belső piaci szálak meglazulása. Ezzel a földrajzi sokszínűségből adódó regionalizmus, valamint az arabok ellen folytatott reconquista eredményeképpen kialakult területi, jogi megosztottság kiegészült a nemzeti munkamegosztás és a belső csereforgalom hiányában létrejövő gazdasági regionalizmussal. Ennek a „világmonarchia ábrándja”-t¹⁸ kergető, gyökértelen despotizmusnak a kiépítése az a mozzanat, mely Marx szerint *kiszakítja Spanyolországot az összeurópai fejlődésből*, és az „ázsiai kormányformákkal” állítja egy sorba.

Ennek a sajátos felépítménynek, illetve történelmi fejlődésnek megszemenő kihatásai voltak Spanyolország további történetének alakulására – mondja Marx –, amelyben „azok a fordulatok, amelyek a szokásosan államnak nevezett szférában végbementek, oly kevéssé érintették a spanyol népet, hogy ez utóbbi nyugodtan átengedte ezt a korlátolt területet udvari kegyencek, katonák, kalandorok és úgynevezett államférfiak hullámozó szenvedélyeinek és kicsinyes intrikáinak”.¹⁹ Fel szeretnénk hívni

a figyelmet erre az idézetre, mely erősen összecseng Marx ekkor formálódó Ázsia-képével, amelyben a „politika felhőregiója”-ról²⁰ beszél.

Marx tehát nyomatékosan figyelmeztet az állam és a társadalom közötti kapcsolatok fentiekből származó különösségére, ami Napóleon kudarcát is meghatározta. „Így történt, hogy Napóleon, aki, miként összes kortársai, Spanyolországot élettelen tetemnek tartotta, szerfölött kínosan lepődött meg, amikor felfedezte, hogy ha a spanyol állam halott is, a spanyol társadalom tele van élettel, és minden része ellenálló erőktől duzzad”.²¹ Ugyanakkor utal ezzel kapcsolatosan a kortársaiban meglévő hibás történelemszemléletre is: „Talán egy ország sincs, Törökországot kivéve, amelyet Európa olyan kevésbé ismer és oly tévesen ítél meg, mint Spanyolországot. A számtalan helyi pronunciamiento és katonai lázadás hozzászoktatta Európát, hogy egy szinten lássa Spanyolországot a preto-riánusok korának római birodalmával. Ez éppen olyan felületes szemlélet, mint azok téves felfogása volt, akik Törökország esetében azt hitték, hogy a nemzet élete kialakult, mert hivatalos történelme az elmúlt évszázadban csak palotaforradalmakból és janicsárlázadásokból állott”.²²

A török analógia itt is Ázsia felé mutat. Ezek után joggal merül föl: hogyan is vetődhetett fel Marxban ez az ázsiai analógia, hol találhatóak ennek forrásai?

Ebben a vonatkozásban újabb értelmet nyer a már korábban említett kronológiai mozzanat, ha nemcsak önmagukban, kiragadva vizsgáljuk ezeket az írásokat, hanem megpróbáljuk elhelyezni a marxi életműben is. Marx ebben az időben, 1853-tól intenzíven tanulmányozza Ázsiát, különösen Indiát, az angol kapitalizmus indiai berendezkedését. Fő olvasmányélménye ebben a tekintetben Hegel és Montesquieu. A kérdés tehát: vajon ennek a spanyolképnek a forrásai Hegelnél és Montesquieu-nél szintén megtalálhatók?

Pár gondolat összecsengéséből az derül ki, hogy amikor Marx Hegel és Montesquieu munkáit tanulmányozta, mintha a francia gondolkodó gyakorolt volna rá nagyobb hatást ebben a vonatkozásban. Montesquieu „A törvények szelleme” című művében Perzsia mellett Törökország az önkényuralom tipikus példája, mondhatnánk úgy is, tiszta forma. Spanyolország és Kína ellenben összetettebbek, egymásnak pontosan ellentétei. Montesquieu ugyan csak a spanyol, illetve kínai ember jellemének szembeállításakor mondja ki szó szerint ezt az ellentétet,²³ de felfogásában az emberi jellem, mint az állami berendezkedés produktuma jelenik meg. Spanyolország monarchiára predesztinált ugyan, de Portugáliához hasonlóan, a zsarnokság felé halad,²⁴ vezérelve a zsarnokság vezérelvét köve-

ti,²⁵ hiszen a gyarmatokon még a többi önkényuralmi államot is meghaladó kegyetlenkedéssel irtja ki az indiánokat.²⁶ Kína pedig önkényuralomra lenne predestinálva, de állama normális feltételek esetén a monarchia jegeit mutatja²⁷ – mondja Montesquieu.

Úgy tűnik, Montesquieu a 16. században szintén az európaiótól való eltávolodásként értékeli és ábrázolja Spanyolország fejlődését; s ennek okaként az árforradalom hatását jelöli meg. Így Marx Spanyolország gazdaságának az árforradalom következtében történő tönkremenetelére is magyarázatot adó, értékes gondolatokat találhatott Montesquieu könyvében. Amit ma – történelmi fogalommal élve – a 16. századi spanyol gazdaság extravertált jellegének mondunk, azt a 18. század nagy francia gondolkodója így fogalmazta meg: „Nem jó az a gazdagság, amely csak a véletlen ajándéka, s nem alapul a nemzet szorgalmán, lakosainak számán és a földművelésen. A spanyol király, aki cádizi vámhivatalától nagy összeget vesz fel, ebből a szempontból nem más, mint egy roppant gazdag magánember egy nagyon szegény államban. Az idegenektől minden az ő birtokába jut anélkül, hogy saját alattvalóinak bármi része lenne abban... Ha Kasztíliaának néhány tartománya olyan összeget tudna juttatni a spanyol király számára, mint amilyeneket a cádizi vámhivatal, hatalma sokkal nagyobb lenne:... nagy államkincstár helyett, nagy népe lenne a királynak.”²⁸

Lényegében Montesquieu az első, aki Spanyolország esetében az árforradalom ilyen hatását számba veszi, amely, nüközben a spanyol abszolutizmus külső forrásaként szerepel, szét is rombolja ennek belső gazdasági alapját, s ez vezeti – Montesquieu szerint – a spanyol monarchiát egy olyan önkényuralom felé, aminek példáit csak Ázsiában leli fel.

Még markánsabban látjuk visszatérni ugyanezt a gondolatot Marxnál, aki az árforradalom hatását – emlékezzünk a Tőke I/24. fejezetére – igen plasztikusan mutatja be.

Ezeket a gondolatokat – a spanyol abszolutizmus despotikus, törökös, a nyugat-európaiótól elütő, extravertált jellegét – már Wittman Tibor professzor is kiemelte, anélkül azonban, hogy felvetette volna a forrás, az eredet kérdését – amire mi most utaltunk. Szerintünk az ázsiai analógiát még szélesebbre is lehet tágítani. Marx korai India-tanulmányaiiban erős Hegel-hatás is megfigyelhető.²⁹ Az a tény, hogy Marx egyidőben „tanulta” Spanyolországot és Ázsiát (azon belül Indiát), azt is eredményezhette, hogy Marx, aki mind India, mind Spanyolország esetében sok *Nyugat-Európától eltérő* vonást vesz észre, felfigyel ezek közül néhányának a hasonlóságára (pl. a városfejlődés, az állam természete, az állam és a

társadalom viszonya). Ez bizonyos „átütéseket”, „rövidre zárásokat” is jelent az összehasonlításban; ami egyszerre erőssége ezeknek a Marx cikkeknek – amennyiben Spanyolország távolodását jelzik Nyugat-Európától –, de gyengesége is – amennyiben nem vetik föl egy (Közép)-Kelet-Európával való analógia lehetőségét. Ezt azért említjük, mert úgy véljük, hogy az ázsiai analógiát a marxista és a polgári történészek egyaránt túlságosan könnyen, kritika és vizsgálat nélkül vették át. S úgy tetszik, ezzel a spanyol fejlődés jellegzetességeinek kutatásában mellékútra tértek.

De vajon Marx megállt-e ennél a (fentebb említett) állításánál, vagy pedig elbizonytalanodott a későbbiekben, mint pl. az ázsiai modell mozdulatlanságának kérdésében (ahogy erre India kapcsán Habib utal)?³⁰ Erre választ az 1856-ban írt két vezércikk ad:

„1856-ban nemcsak azt látjuk, hogy az udvar és a hadsereg áll az egyik oldalon, szemben a néppel a másikon, hanem a nép soraiban is ugyanolyan választóvonalakat látunk, mint Nyugat-Európa többi részén”.³¹ Ezt a megállapítást, melyben úgy tűnik, hogy a 19. században Spanyolországban újból a nyugat-európai fejlődés általános jegyeit véli felfedezni, alátámasztja egy másik, amelyben egyértelműen bizonyossá válik ez a sejtés.

„Espantero cserbenhagyta a cortest, a cortes a vezetőket, a vezetők a burzsoáziát, ez pedig a népet. Ez újabb szemléltető példa arra, hogy mi is a jellege az Európában 1848–49-ben lezajlott küzdelmek legtöbbszörének és az e földrész nyugati részén ezután várható küzdelmeknek. Egyrészt itt van a modern ipar és kereskedelem, amelynek természetes irányítója, a burzsoázia viszolyg a katonai zsarnokságtól; másrészt azonban, ha a burzsoázia harcot indít ugyanezen zsarnokság ellen, harcba lépnek maguk a munkások, a munka modern szervezetének termékei, hogy jussokat követeljenek abból, amit a győzelem eredményezett. Az ilyenképpen akarata ellenére reá kényszerített szövetségtől megrettent burzsoázia ismét visszahúzódik a gyűlölt zsarnokság ütegeinek oltalma alá. Ez a titka az európai állandó hadseregeknek...” És a csattanó: „egyébként meglepő és váratlan, hogy még Spanyolország is erre tanít bennünket.”³² S a jövő szempontjából így értékel: „A következő európai forradalom olyan Spanyolországot talál majd, amely megérett arra, hogy együttműködjék vele. Az 1854-es és az 1856-os esztendő átmeneti szakaszok voltak, amelyeken Spanyolországnak át kellett mennie, hogy ezt az érettséget elérje”.³³

A 16. században az összeurópai fejlődéstől elszakadó, sajátos arculatú Spanyolország – mondja tehát Marx – a század 50-es éveire ismét becsatlakozik a nyugat-európai fejlődésvonalba.

Marx szerint a napóleoni uralom óta eltelt „csaknem ötven évnyi időszak, amely nem volt tragikus epizódok és hősi erőfeszítések híján, valóban a modern történelem egyik legmegkapóbb és legtanulságosabb fejezete”.³⁴

Így Marx az 1808-as támadással kezdődő napóleoni uralomtól eredezteti azt a fordulópontot, amelynél Spanyolország letér addigi ázsiai jellegűnek minősített pályájáról, és egyben visszatér egy nyugat-európai típusú fejlődésvonal felé közelítő pályára.³⁵ A fordulatot tehát külső hódítás által megteremtett idegen uralom eredményezte. Ha ezt a gondolatmenetet összevetjük Marx 1853-as India-cikkével, igen mély analógia sejlik fel: Marx India esetében is külső faktorban, az angol kapitalizmus hódításában látja azt az erőt, amely a „történelem öntudatlan eszközeként” társadalmi forradalmat idézett elő.³⁶ Napóleon, akit ugyancsak a „leghitványabb érdekek” fűtöttek Spanyolország meghódításakor, mondhatnánk, szintén a kapitalizmus öntudatlan eszközeként szolgált.

Érdeemes azonban feltenni a kérdést: vajon igazolja-e a spanyol gazdaságtörténet Marx véleményét Spanyolországban az európai fejlődéshez való „visszatéréséről”, és Marx miért éppen 1856-ra látja visszatértnak Spanyolországot? Megalapozott-e a burzsoázia és a munkásosztály szembeállításának általános képe 1856-ban Spanyolországban? Vagy lehetséges, hogy Marx általános forradalmat váró hangulata következtében preconcepcióval közelíti meg a valóságot, és olyan antagonisztikus ellentéteket vetít ki, amelyek ilyen polarizáltan, ilyen végletekig feszítve, az akkori spanyol társadalomban nem is léteztek?³⁷

A 19. század első felére vonatkozó spanyol gazdaságtörténeti munkák arra utalnak, hogy ebben az időszakban Spanyolországban a nemzetközileg élenjáró angol és francia gazdasági fejlődéshez viszonyítva gyengé, de az ország korábbi belső gazdasági állapotához képest erőteljes gazdasági fejlődés indult meg, különösen 1830 után, aminek eredményei főként az 50-es évek után jelentkeztek.

A bányászat termelése jelentékenyen nőtt (szén, vas, higany...),³⁸ a 19. század eleji, kézműipari szinten lévő katalán kisolvasztók mellett, 1832-től megteremtődött a modern fémkohászat alapja a kezdetben faszénnel, majd később koksszal működő nagyolvasztók révén.³⁹ Pierre Vilar ezt az időszakot tartja az első „felszerelési periódusnak”,⁴⁰ bár a gépesítés előrehaladását megnehezítette a gyárosítás elleni társadalmi agitáció.⁴¹ A korszerű eszközökkel való ellátás különösen a textiliparban öltött nagy méreteket,⁴² ami egyaránt jelentette az egyszerűbb gépek, az orsók tömeges alkalmazását,⁴³ valamint a gőzgépek működtetését is.⁴⁴

Az ipari forradalom első hulláma a textilipart érte, aminek következtében megnövekedett a nyersanyagigény, a termelés,⁴⁵ a korábbi helyi központok, Barcelonába és vidékére koncentráálódtak, de a különböző nyersanyagoknak megfelelően, mellette más központok is létrejöttek (Sevilla, Bejar, Valencia).⁴⁶ A nehéziparban jelentős terület volt a hajógyártás (központjai: Barcelona, Valencia, Baszkföld, Cádiz, Huelva). A gyáripár kiépülését nagyban elősegítette az 1834-es törvény, mely eltörölte a céheket.⁴⁷

Spanyolország nagymérvű demográfiai növekedése⁴⁸ a periferián elhelyezkedő (főként északi, keleti, déli) városokban csapódott le.⁴⁹ A gyapotmanufaktúrákban több, mint 100 000 személyt alkalmaztak, főleg nőket, a selyemiparban pedig 35 000 munkást.⁵⁰

Ez a fejlődés azonban nagy eredményei ellenére sem vethető össze a fejlett európai országok fejlődésével. Az 1845-ös költségvetési törvény tarifamegoszlása továbbra is a kézművesipar dominanciájára utal,⁵¹ a külkereskedelemben pedig az idegen tőke túlsúlya a spanyol gazdaság függő helyzetét jelzi,⁵² bár Katalóniában a nemzeti tőke a meghatározó.⁵³

Mindezek a tények azt mutatják, hogy amikor Marx az 1856-os Spanyolországban a tőkésosztály és a munkásosztály szembenállását látja⁵⁴ (ami zömmel a tőkés és a kisipari munkás ellentéte, akárcsak Franciaországban; kisebbségben a tőkés és a gyáripari munkás ellentéte), a fentebb leírt gazdasági fejlődésből kiindulva, reálisan ítéli meg a helyzetet. Helyesen veszi észre a fejlődés egyenetlenségét és nagyságának relatív voltát, s ezért állapítja meg, hogy „a pronunciamientók általános elterjedése ellenére, a spanyolországi forradalom csak Madridra és Barcelónára korlátozódott”;⁵⁵ Madridra, ahol a kézművesek, Barcelónára, ahol a takácsok emeltek barrikádokat, és harcuk határozta meg a forradalom kimenetelét. Tehát 1856-ban a tőkés–munkás osztályellentét nagymérvű kiéleződése az egész spanyol társadalomra még nem volt jellemző, de az iparilag legfejlettebb körzetekre már igen.

Spanyolország tehát 1808 után „mozog vissza” Nyugat-Európa felé, véli Marx. De mik azok a különleges tényezők, amelyek ezt a „visszatérítést” elindították? Két felépítményjellegű tényező kiemelt szerepére figyelhetünk fel – Marx gondolatmenetét követve –: az egyik a napóleoni alkotmány, a másik a hadsereg.

Az alkotmány

1808-ban „volt egy körülmény, amely a helyzet minden nehézségeért kárpótlást nyújtott. Hála Napóleonnak, az ország megszabadult

királyától, királyi családjától és kormányától. Ilyenképpen széttörték a bilincsek, amelyek egyébként a spanyol népet esetleg meggátolták volna abban, hogy vele született energiáit kifejtse”.⁵⁶ És a francia császár megajándékozta őket alkotmányainak egyikével, mely – ahogy Hegel mondja – csak a priori alkotmányként, külsőleg rakódott rá.⁵⁷ Ez az alkotmány, illetve az 1812-es cádizi alkotmány – mely „a régi fuerók másolata, de a francia forradalom fényében értelmezve és a modern társadalom szükségleteihez alkalmazva”⁵⁸ – a jog, a törvények szférájában helyezte vissza Spanyolországot arra a bizonyos, Európához konvergáló pályára, kiegészítve ezzel a hadsereg ugyanilyen irányú tevékenységét.

Igaza van Hegelnek, amikor a priori-nak minősíti ezt az alkotmányt, Spanyolország még valóban nem érett meg rá. Marx is részletesen rámutat arra, hogy még négy évvel később is véletlen szerencsék tömegének köszönhető a cádizi alkotmány létrejötte.⁵⁹ Mégis mindkét alkotmánynak óriási szerepe volt. Egyrészt a francia kormány „a Napóleon seregei által előzönlött tartományokban minden klerikális és feudális intézményt elsöpört és bevezette a modern közigazgatási rendszert”,⁶⁰ másrészt a cádizi program ugyan „helyreállította a régi közigazgatási rendszert, de ... lefejtette róla középkori jellegét”.⁶¹

Lassanként azonban Spanyolország erre a polgári alkotmányra is megérett, hiszen a forradalmak követeléseinek állandó programjaként szerepelt a cádizi tervezet helyreállítása, 1820–23-ban, majd 1836-ban újra életre is keltették. Ez a marxi formula már arra is figyelmeztet bennünket, hogy ez ellen a „visszamoszgas” ellen erőteljes fékek is működésbe léptek, s az ezek elleni harcban volt nagy szerepe a hadseregnek.

A hadsereg

Úgy is mondhatnánk, hogy a hadsereg a rövid idő alatt rendkívül erőltetett üteművé vált fölzárkózási folyamat kivitelezője. Ám Marx már korán fölfigyel a következőkre: „A forradalmi megmozdulások Spanyolországban a század eleje óta feltűnően egységes képet mutatnak; ... minden palotaforradalmat katonai lázadások kísérnek, és ezzel mulhatatlanul együtt járnak a városok pronunciamientói. Két oka van ennek a jelenségnek. Először: azt, amit modern értelemben vett államnak nevezünk, a nép kizárólagos provinciális élete folytán, nemzeti méretekben az udvarral szemben csakis a hadsereg testesíti meg. Másodszor: Spanyolország sajátos fekvése és a spanyol felszabadító háború olyan feltételeket teremtettek, amelyek mellett a spanyol nemzet minden életereje csakis a

hadseregben összpontosulhatott... és így a nemzet legaktívabb része megszokta, hogy a hadsereget tekintse minden nemzeti felkelés természetes eszközének”.⁶² A hadsereg tehát az egyetlen összspanyol, a történeti hagyományok miatt sajátos súllyal rendelkező intézmény. A spanyol felszabadító háborún a franciák ellen folytatott harc értendő, „amely nemcsak a nemzeti védelem legfőbb eszközévé, hanem Spanyolország első forradalmi szervezetévé és a forradalmi tevékenység központjává is avatta a hadsereget”; – különösen a gerillamozgalommal való érintkezése folytán – „az 1814–19-es összeesküvések, amelyek mind a hadseregből indultak ki; az 1833–40-es dinasztikus háború, amely mindkét fél hadseregétől függött”.⁶³ Kiegészíthetnénk még a felsorolást az 1820–23-as Riego vezette katonai lázadással is.

Engels mindezt összefoglalóan így fejezi ki: „a spanyol hadsereg 1808 óta az úgyszólván szüntelen lázadás állapotában van. De a valódi okok mélyebbek”.⁶⁴ (Ezeket a mélyebb okokat azonban nem fejti ki, csupán következményeit vonja le a hadseregre nézve, lényegében Marx nézetét véve át.)

Érdekes, hogy az oly fontos szerepet betöltő hadsereg milyen sokáig őrizte a középkor hagyományait. „Narvaezre várt a feladat, hogy az ezredektől elvegye régi tartományi zászlóikat, amelyek mind különböztek egymástól, és bevezesse a spanyol lobogót a hadseregbe! Hasonlóképpen szét kellett rombolnia a régi tartományi szervezetet, központosítani kellett a hadsereget és helyreállítania az egységet”.⁶⁵

A különleges történelmi küldetést teljesítő spanyol hadsereg azonban minél jobban betöltötte történelmi hivatását, annál jobban elvesztette nemzeti, forradalmi jellegét – véli Marx. „Az 1830-tól 1854-ig tartó nyugtalan korszakban a spanyol városok rájöttek arra, hogy a hadsereg már nem a nemzet ügyéért száll síkra, hanem eszközévé⁶⁶ lett az udvar katonai gyámolításáért vetélkedő karrieristák kezében”.⁶⁷ „Az első lökés még 1854-ben is a hadseregtől származott”.⁶⁸ Azonban „a katonai felkelés a népi felkelés támogatását csak úgy nyerte el, hogy ez utóbbinak a feltételeihez alkalmazkodott”.⁶⁹ „A katonaság nem mindenütt ragadta magához a kezdeményezést, hanem egyes helyeken engednie kellett a lakosság erős nyomásának”,⁷⁰ sőt Marxban néha az az érzés fogalmazódik meg, hogy a városi katonaság azért csatlakozott a felkelőkhöz felső parancsra, hogy átvéve a vezetést, mérsékelje a helyi forradalmak radikalizmusát.⁷¹ Mindez „arról tanúskodik, hogy mennyire meggyengült a katonai túlsúly alapja a spanyol forradalomban”. 1856-ban pedig „a hadsereg teljesen szembefordult a néppel,... csakis ellene és a nemzetőrség

ellen harcolt. Egyszóval, a spanyol hadsereg forradalmi küldetése véget ért”.⁷²

Marx tehát – ha jól értjük – a spanyol fegyveres erők szerepében bekövetkezett nagy fordulatot így értékelte: a hadsereg a fejlődés gyorsító faktorából a konszolidáció (fékek?) tényezőjévé vált..

Mindebből tehát nem aaptalan feltételezni azt, hogy Marx utolsó spanyol témájú írásaiban a 19. század első felében bekövetkezett nyugat-európai fejlődéshez való „visszamozgás” és e fejlődés felgyorsulásának tényei mellett a várható kifulladás problémája is felvetődik, ez a 19. század utolsó harmadában már nyilvánvaló, amint ezt J. Nadal az „ipari forradalom kudarcáról” írva megállapította.⁷³

Marx a későbbi években nem tér vissza Spanyolországhoz, ezért az ország későbbi problémái már nem kapnak helyet spanyol-képében. 1854–56 között ugyanis a politikatörténeti analógiák – a francia 1848–49-es és a spanyol 1856-os események összehasonlítása – szerintünk nemcsak arra utalnak, hogy Spanyolország a múlt század közepén ismét ráta-
lált Nyugat-Európára, hanem arra is, hogy ebből a találkozásból nem lett tartós kötelék. Spanyolország megint új utakra tért, azt hisszük, a közép-kelet-európai típusúhoz hasonló fejlődési pályára. Ennek elemzése azonban már a marxi mű utáni kutatás – eddig el nem végzett – feladata marad.⁷⁴

Jegyzetek

1. *Mickun Nyina*: A kasztíliai koronatartományok agrárrendszerének néhány problémája a XVIII. században. Agrártörténeti Szemle, 1975. 3–4. sz. 293–352.; A merinói juhok transzhumálása a XVIII. századi Spanyolországban és a Mesta pásztorai. Agrártörténeti Szemle, 1972. 3–4. sz. 279–91.; A Mesta bírságai. Agrártörténeti Szemle, 1978. 1–2. sz. 1–10.
2. *Zombori István*: A spanyol abszolutizmus és V. Károly császársága. (Az újabb szakirodalom tükrében.) Világtörténet, 1980. 3. sz. 69–83.; Központosítás és abszolutizmus a XVI. századi Spanyolországban. Acta Historica, LXXVII. 66–67.
3. *J. Nagy László*: Spanyolország és Észak-Afrika a XVI. században. Acta Historica, LXXVII. 43–54.
4. *Marx–Engels* Művei (a továbbiakban MEM). 10. k. 430. Budapest, 1965.
5. MEM, 10. k. 430.
6. *Wittman Tibor*: A spanyol abszolutizmus néhány vonása a XVI. században. Acta Historica, XV.
7. Uo.
8. *Wittman Tibor*: A latin-amerikai feudalizmus kialakulásának vitás kérdései. Századok, 1972. 6. sz. 1307.

9. Manuel Tuñon de Lara, az egyik legnagyobb spanyol történész egészen más okból kifolyólag nyúl Marxhoz, az 1812-es alkotmánnyal kapcsolatban idézi szavait. *La España del siglo XIX. T. I–II.* Barcelona, 1980. 47.
10. *Revolution in Spain* by Karl Marx and Frederick Engels. New York International Publisher 1939.
11. A hiányzó cikkek: 1. A spanyolországi események – Izgalom Itáliában – A német államok magatartása – Angol bírák. MEM, 10. k. 328–337. 2. Spanyolország – Intervenció. MEM, 10. k. 543–546.
12. Marx levele Engelshez. MEM, 28. k. 368–69.
13. A második vezércikkre vonatkozólag két keltezési időpontot találtam. Az amerikai kiadású gyűjtemény (lásd a 11-es lábjegyzetet) augusztus 18-i dátummal közli, a hazai kiadás pedig augusztus eleji keltezéssel. (MEM, 12. k. 45.)
14. Valamennyi megjelent, egy kivételével: Spanyolország – Intervenció. MEM, 10. k. 543–46.
15. MEM, 10. k. 305.
16. MEM, 10. k. 431.
17. MEM, 10. k. 429.
18. MEM, 10. k. 429.
19. MEM, 10. k. 323.
20. Marx: *Tőke* I. k. Bp. 1961. 336.
21. MEM, 10. k. 430.
22. MEM, 10. k. 322.
23. *Montesquieu: A törvények szelleme.* Bp. 1962. I. k. XIX. könyv X. fejezet 507–508.
24. i. m. I. k. II. könyv. IV. fejezet. 134.
25. i. m. I. k. II. könyv 188., 205. old.-on a jegyzet.
26. i. m. I. k. VIII. könyv. XVIII. fejezet. 270–71.
27. i. m. I. k. XVIII. könyv. VI. fejezet. 478.
28. i. m. II. k. XXI. könyv. XXII. fejezet. 71.
29. *Irfan Habib: Marx észrevételei Indiáról.* Világtörténet, 1983. 4. sz. 4–5.
30. i. m. 13–17.
31. MEM, 12. k. 37.
32. MEM, 12. k. 39–40.
33. MEM, 12. k. 45.
34. MEM, 10. k. 431.
35. Ez a tény magyarázhatja azt is, hogy kilenc cikke közül (mely összefoglaló címen A forradalmi Spanyolország néven jelent meg) terjedelmében leg hosszabbban (II–VII. fejezetig) és legbehatóbban is ezzel a korszakkal foglalkozik.
36. MEM, 9. k. 123.
37. *Karsai László: Marx és Engels a nemzeti kérdésről.* Magyar Filozófiai Szemle, 1980. 3. sz. 397.
38. *Pierre Vilar: Spanyolország története.* Gondolat Bp. 1984. 79.; *Jorge Nadal: El fracaso de la Revolución industrial en España, 1814–1913.* Editorial Ariel Barcelona – Caras – Mexico 94., 113., 114.
39. *Tuñon de Lara: La España del siglo XIX. I–II.* Barcelona, 1980. I. k. 100. *Miguel Artola: La burguesía revolucionaria (1808–74).* Alianza Editorial, 116.

40. *Pierre Vilar*: Spanyolország története, 80.
41. *Tuñon de Lara*: La España del siglo XIX. I. k. 100.
42. u. o.
43. *Miguel Artola*: La burguesía revolucionaria (1808–74.) 113.; *Jorge Nadal*: El fracaso de la Revolución industrial en España 1814–1913. 196., 198.
44. *Miguel Artola*: La burguesía revolucionaria (1808–74.) 113.
45. *Jorge Nadal*: El fracaso de La Revolución industrial en España 1814–1913. 205–206., 228.
46. *Pierre Vilar*: Spanyolország története, 80–81.; *Miguel Artola*: La burguesía revolucionaria (1808–74.) 115.
47. *Tuñon de Lara*: La España del siglo XIX. I. k. 100.
48. *Jorge Nadal*: El fracaso de la Revolución industrial en España 1814–1913. 17., 20.; *Miguel Artola*: La burguesía revolucionaria (1808–74.) 68., 69., 71.
49. u. o. 74.
50. u. o. 113.
51. u. o. 114.
52. u. o. 122–23.; *Jorge Nadal*: El fracaso de la Revolución industrial en España 1814–1913. 228.
53. *Pierre Vilar*: Spanyolország története, 81.
54. MEM, 12. k. 39–40.
55. MEM, 12. k. 42–43.
56. MEM, 10. k. 432.
57. *Hegel*: Előadások a világtörténet filozófiájáról. Akadémiai Kiadó, Bp. 1979. 639.
58. MEM, 10. k. 455.
59. MEM, 10. k. 458–59.
60. MEM, 10. k. 457.
61. MEM, 10. k. 457.
62. MEM, 10. k. 345.
63. MEM, 12. k. 44.
64. MEM, 11. k. 466.
65. MEM, 11. k. 465.
66. sic! Általam helyesbítve: „... eszközzé lett a karrieristák kezében”.
67. MEM, 10. k. 345–46.
68. MEM, 12. k. 45.
69. MEM, 10. k. 346.
70. MEM, 10. k. 346.
71. MEM, 10. k. 347–48.
72. MEM, 12. k. 45.
73. *Jorge Nadal*: Az ipari forradalom kudarca Spanyolországban. Gazdasági elmaradottság, kiutak és kudarcok a XIX. századi Európában. Szerkesztette Berend T. Iván és Ránki György. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1979. 243–297.
74. A Beiträge zur Geschichte der Arbeiterbewegung című folyóirat 1984. 26. évfolyam 4. számának 478–490. oldalán Manfred Neuhaus és Karl-Frieder Grube „Eine unbekannte Arbeit von Karl Marx aus der New-York Tribune” című

előtanulmánya arról tudósít, hogy Hans-Jürgen Bochinski az I/14. MEGA² – kötet előkészítési munkálatai során megtalálta Marx „A forradalmi Spanyolország” című cikksorozata eddig elveszettnek hitt kilencedik részét. A német szaklap az előtanulmánnyal együtt közli az újonnan felfedezett írást. Meg kell állapítanunk, hogy sem a német kutatók, sem Marx cikke nem érinti alapvetően a dolgozat gondolatmenetét, csupán részletekkel gazdagítja, és eddigi megállapításait erősíti meg.

A német előtanulmány pontosan részletezi a marxi cikkek megírásának Angliából New-York-ba való továbbításának, megjelenésének dátumait, és a dolgozat középpontjába állítva, rámutat a cikkek amerikai közlési időpontjainak és a világpolitika eseményeinek szoros kapcsolatára. Ezen kívül adatokat közöl Marx spanyolországi tanulmányaira való felkészülésével kapcsolatban.

A két német történész sok gondolata összecseng a fenti dolgozat számos következtetésével. Manfred Neuhäus és Karl-Frieder Grube szintén felhívják a figyelmet arra, hogy Marx kezdetben aktuálpolitikai okok miatt fordult Spanyolország felé, de később „áthelyezte a hangsúlyt a spanyol események besorolására és megítélésére”, és „egyre inkább háttérbe szorul a kérdésfelvetés eredeti, külpolitikai tényezője”. Azt is kiemelik, hogy Marx az európai forradalmak újbóli fellángolásának reményét fűzi a spanyol népi megmozdulásokhoz.

Végző következtetésük megegyezik ennek a dolgozatnak az összegező gondolatával, hiszen azt, amit ez utóbbi – Marx alapján – összefoglaló néven Spanyolország történeti útjának az európai fejlődésvonalhoz való visszatéréseként emleget, azt a német kutatók így fogalmazzák meg: „Az egymást követő katonai felkelések, palotaforradalmak és restaurációs szakaszok kusza képét Marx, mint egyetlen forradalmi ciklust értelmezi, amelyen keresztül a polgári kapitalista társadalmi rend, bár kínzó lassúsággal és állandó vereségektől fékezve, feltartóztathatatlanul utat tör magának”.

J. NAGY LÁSZLÓ:

SPANYOLORSZÁG ÉS MAROKKÓ

A spanyol gyarmatosítás a reconquista folytatásaként Marokkóban kezdődött, és napjainkban – a hatalmas klasszikus gyarmatbirodalmak széthullása után – utolsó nyomai is ott találhatóak: az 1415-ben Ceutában és 1491-ben Melillában alapított *presidiók* ma is Spanyolország birtokában vannak. Évszázadokon keresztül az ibériai hatalom nem fordít különösebb figyelmet Észak-Afrikára, s majd csak a 19. században – amerikai gyarmatai elvesztése után – mutat érdeklődést a déli kontinens iránt. Ettől az időszaktól Marokkó mind jelentősebb helyet foglal el Spanyolország diplomáciai tevékenységében. A 20. század első évtizedeiben pedig a belpolitikai harcok egyik központi problémájává válik.

Spanyolország a presidiókból indít hadjáratot 1859-ben az ország belső területeinek meghódítására. A két évig tartó háború, amelynek folyamán Tetuánt is elfoglalják, spanyol győzelemmel végződik. Szidi Mohamed szultán a békéért cserébe 40 millió pezeta váltságdíjat fizet. Az uralkodó külföldi – főként angol – kölcsön felvételére kényszerül, ami elkerülhetetlenül az ország eladósodásához vezet. Ezzel azonban még nem dönt el, hogy Marokkó melyik imperialista hatalom gazdasági – majd politikai – befolyása alá kerül, ezért az 1880-as madridi egyezmény az aláíró tizennégy nagyhatalom, köztük Spanyolország számára egyenlő befolyást biztosított.

Az imperialista hatalmak között a kizárólagos befolyás biztosításáért folytatott harc a századfordulót követő években éleződik ki. A rivális hatalmak erejét tekintve, ebben a küzdelemben Spanyolországnak nem sok esélye volt. Kihasználhatta vetélkedésüket, vagy őt használták fel, és végül is így jutott befolyáshoz Marokkóban. A spanyol gyarmatosítás a többi leginkább érdekelt hatalomhoz képest sem gazdaságilag, sem katonailag nem volt megalapozott. A természeti kincsek kiaknázására alakult vállalatok, a „Grupo oriental de los montes del Hasso” és a „Compania española de minas del Rif” 1907-ben, illetve 1908-ban jelentős francia tőkerészesedéssel alakultak. A gyarmatait elvesztő, gazdaságilag erőtlén spanyol imperializmus, amely módszereiben (pl. tőke kivétel) sem felelt meg a modern imperialista követelményeknek, „deklasszált elemnek” számított a nagy gyarmatosító hatalmak körében. Ezért talán nem is alaptalanul, de mindenesetre szemléletesen minősíti Abdelmadzsid Bend-

zselul marokkói történész a spanyol gyarmatosítási módszert és rendszert „lumpenkolonializmusnak”.

Spanyolország nemcsak a kapitalista fejlődés megkésetttségéből eredő gyengesége miatt nem tudott igazi formálójává válni Marokkó gyarmatosításának, hanem mert az egész észak-afrikai vállalkozás a spanyol társadalom széles rétegeiben is nagy ellenállásba ütközött. Nem támogatta a munkásosztály és a középrétegek, de az uralkodó osztály egésze sem. Egyedüli támogatója a katonaság volt, elsősorban a tisztikar, amely éppen a marokkói gyarmati kaland révén vált döntő politikai erővé a 20. századi Spanyolországban.

Az 1898-as párizsi békében Spanyolország elvesztette utolsó jelentősnek mondható gyarmatait: Kubát, Puerto Ricót és a Fülöp-szigeteket. A spanyol-amerikai háborúban elszenvedett súlyos katonai vereség nemzeti felháborodást váltott ki a Restauráció katonai és politikai vezetői ellen, és megerősítette a tömegek háborúellenességét. A hadseregben viszont a polgári politikusok és a háborúellenességtől átitatott egész társadalommal szemben támadt ellenszenv. A tisztikar megfelelő cselekvési teret, előmenetelt és a megtépázott tekintély helyreállításának lehetőségét Marokkóban látta, ezért erős nyomást gyakorolt a kormányokra, hogy folytassanak aktív politikát Észak-Afrikában. Az elnyúló marokkói kaland folyamán a hadsereg egyre inkább politikai tényezővé vált. Az élesszemű és érzékeny gondolkodó, Ortega y Gasset ennek kapcsán 1921-ben kérdés formájában prófétikusnak bizonyult megállapítást tett: „Vajon nem elkerülhetetlenül odavezetett-e ez a folyamat, hogy a Hadsereg már magára a nemzetre is rátelepszik, és igyekszik meghódítani? Csoda-e, ha ezt megsínyleti harci szelleme, és úgy akarja váltogatni a miniszterelnököket, mint az öltözékét?”

Franciaország az Angliával kötött (antant) szerződés után röviddel, 1904 októberében titkos megállapodást írt alá Spanyolországgal is Marokkó felosztásáról. Ezt szentesítette az algecirasi nemzetközi konferencia (1906). Ettől kezdve Spanyolország visszavonhatatlanul belebonyolódott a marokkói kalandba.

Ugyanekkor Spanyolorzágnak belső problémáival is meg kellett küzdenie. A gazdaság és a társadalom a kor által diktált további modernizálása, megújulása – amit a konzervatív pártállású Mauro kormányfő (1907–1909) „felülről irányított forradalommal” (revolución desde arriba) akart megvalósítani – égetően szükségessé vált, s ezt érezte az uralkodó osztály is. Reformok – új választási törvény, kereskedelmi flotta fejlesztése, stb. – bevezetését tervezte, de ezalatt Marokkó gyarmatosí-

tásáról sem akart lemondani. Kormányprogramjában ezt azzal indokolta, hogy „az afrikai kontinens északi része függetlenségünk és nemzeti integritásunk elengedhetetlen feltétele”. Juan Vulgar, az „átlagspanyol” azonban ezért nem volt hajlandó háborút viselni. Háborúellenes érzelmeit erősítette a franciák több száz halálos áldozatot követelő akciója Casablanca ellen. Az eseményekre reagáló független köztársasági lap, az El Mercantil Valenciano 1907. augusztus 10-i „Nem akarunk háborút” c. cikke jól tükrözte a közhangulatot. Nem külső kalandokra kell gondolni – olvashatjuk a cikkben –, hanem „mindenekelőtt Spanyolországot kell meghódítani az európai kultúra, civilizáció és élet számára. Amikor majd lesznek iskoláink, amikor majd a spanyol föld nem lesz pusztaság, amikor a lakosság a gazdagság és a kultúra révén felnőtt, akkor gondolhatunk háborús kalandokra”.

A közhangulat ellenére, a spanyol csapatok 1909 nyarán mégis elkezdték első nagyszabású katonai akciójukat. A rifkabil törzsek nem várt heveségű ellenállása azonban arra kényszerítette Marina főparancsnokot, hogy negyvenezér fős erősítést kérjen Madridtól. Ennek következménye lesz a nagy nemzetközi visszhangot kiváltó *Semana Trágica*, a barcelónai munkások általános sztrájkjából kirobbanó fegyveres felkelés. Július 26-án a behajózásra váró katonák, maguk mögött tudva a háború ellen tüntető városi lakosságot, a tengerbe dobálják fegyvereiket. A kormány az ország más részeiből vezényel oda katonaságot a lázadás leverésére.

A barrikádharok és a fegyveres összecsapások egy hétig tartottak. A felkelés leverését követő ellenforradalmi terror halálos áldozatainak száma több százra tehető. Október 13-án elrettentő példát statuálva, kivégzik a munkásmozgalommal szoros kapcsolatot nem tartó, a felkelésben egyáltalán részt sem vett antiklerikális szabadgondolkodó Francisco Ferrer Guardiát. A klérus és a burzsoázia benne jelölte meg a szellemi felbújtót. (Ferrernek még az emléke is félelmet keltett a spanyol burzsoáziában, amely – a korabeli lapok tanúsága szerint – megkönnyebbülten sóhajtott fel, amikor 1914-ben a Belgiumot lerohanó németek Brüsszelben lerombolták a szobrát.) A Ferrer kivégzését követő nemzetközi felháborodás lemondásra kényszerítette a Mauro-kabinetet. A helyébe lépő liberális kormány néhány reformot életbe is léptetett, a munkásmozgalom megerősödött, és 1910-ben Pablo Iglesias személyében először kerül szocialista képviselő a parlamentbe.

Az 1912-es fezi szerződésben Muláj Hafiz szultán elismerte országában a francia protektorátust. Az év végén (november 27.) megkötött francia–spanyol szerződés pedig Spanyolországnak juttatott egy 50 km-es

sávot (28 ezer km²) a tengeri partvidéken. (Tanger város nemzetközi övezet lett.) A spanyol burzsoáziának azonban még mindig nem volt határozott marokkói politikája. Bizonyítja ezt az is, hogy a marokkói ügyeket irányító két minisztérium élén a hadügyminiszter személye tizenkétszer, az államminiszteré pedig tizenhétyszer változott.

A világháborút megelőző években a spanyolok több-kevesebb sikerrel folytatták hódításaikat. A dzsebeli törzs vezetőjével, Rajszunnal azonban 1915-ben fegyverszünet megkötésére kényszerültek. Az egyezmény értelmében Rajszun vállalta, hogy a fennhatósága alá eső területen megakadályozza a spanyolelles akciókat.

Nemcsak katonai gyengesége készítette fegyverszünetre Spanyolországot, hanem a világháborúban elfoglalt semleges pozíciója is. A hadműveletek ugyanis veszélyeztették volna a déli zóna biztonságát, ahol a franciák európai elkötelezettségük miatt felfüggesztették a „pacifikálást”. A spanyolok pedig húszezer katonát repatriálhattak. A világháború után viszont újult erővel lángoltak fel a harcok, bárha Franciaország még azt is felvetette 1919-ben a spanyoloknak, hogy megvásárolja tőlük az északi zónát.

Az igazi próbatételt a két gyarmatosító hatalom számára a rif háború (1921–26) jelentette. Az ellenállás élén ekkor a széles látókörű, jó szervező és a nemzetközi ügyekben is járatos Abd el Krim (1881–1963) állt. A Rif hegység leghatalmasabb törzséből, a beni uriagelből származó Abd el Krim az iszlám tanulmányok után elvégezte a melillai spanyol iskolát is. Ugyanott tanít az Arab Akadémián, és egyik szerkesztője a helyi El Telegramma del Rif c. lapnak, helyettes kádi és magas spanyol érdemrendek tulajdonosa. A harcok láttán, valamint az ellenálló törzsek nyomására, szembefordul a spanyolokkal, és a rifkabil törzsek élére áll. 1921 júliusában Annual mellett megsemmisítő vereséget mér a spanyol hadsereg, amelynek parancsnoka, Sylvestre tábornok is elesik a csatában. A korteznek készített hivatalos jelentés tizenháromezer spanyol katona haláláról számol be. A rifkabil győzelemnek óriási nemzetközi visszhangja volt, Spanyolországban pedig a vereség felelőseinek megállapítását és megbüntetését követelő országos mozgalom bontakozott ki. Minden politikai irányzat értelmetlennek tartotta a marokkói háborút, de még alig voltak olyanok, akik Ab el Krim harcát igazságosnak tartották. A kommunisták is úgy vélték, hogy a Marokkóban folyó háború az angol és francia imperializmus közötti konfliktus, amelyben a spanyol katona a brit birodalom érdekeiért harcol, Abd el Krim pedig a francia politika ügynöke. Később (1924-ben) változtatnak álláspontjukon, és antikolonialista nemzeti küz-

delemnek minősítik a rifkabilok harcát, hangsúlyozva a gyarmati népek és az európai proletárok természetes szövetségét az imperializmus elleni küzdelemben.

Az ún. védelmi juntákba tömörült és a hadseregen belül számszerűségében is jelentős tisztikar (három-négy katonára jutott egy tiszt) viszont kemény észak-afrikai politikát követelt, annak ellenére, hogy napirenden voltak a sztrájkok, tiltakozások és a Marokkóba küldendő katonák lázadásai (pl. Malagában és Baszkföldön). Tömegnyomásra 1923. szeptember 20-án tűzték volna napirendre a kortezben az annuali felelősséget megállapító bizottság jelentését. Ismert volt, hogy a felelősök között található több tábornok és maga a király, XIII. Alfonz is. Ekkor lépett színre a Marokkóban 1911-ben tábornokká előléptetett Primo de Rivera. Az új diktátor első intézkedései a tisztikart elégitették ki: felemelte a zsoldot, lehetővé tette, hogy a tisztek szakértelem nélkül is elhelyezkedhessenek a polgári hivatalokban, és hogy megtarthassák a hadseregben szerzett előjogaikat. Nyilatkozatai, beszédei alapján ítélve, maga Primo de Rivera nem mutatkozott szélsőségesen elkötelezettnek a marokkói háború mellett. Az „afrikások” nyomására azonban arra kényszerült, hogy 1924 őszén újabb nagyszabású hadjáratot készítsen elő, 1925 nyarán pedig katonai szerződést kötött Franciaországgal. A nyomasztó spanyol–francia fölény (több száz ezres hadsereg) szemben Abd el Krim esélyei a minimálisra csökkentek. Még egy évig tartó ellenállás után, 1926. május 22-én megadta magát a franciáknak. Egy évvel később Sanjuro tábornok már hivatalosan bejelentette a marokkói háború befejezését. Hadügyminisztériumi dokumentumok alapján készített számítások szerint 1909–1927 között a háború költségei elérték a hat milliárd pezetát, éves átlagban a nemzeti jövedelem 2%-át.

A spanyol II. Köztársaság kormányainak politikáját a folytonosság jellemezte. Abdesszalam Benuna nacionalista vezető 1931-ben egy szerény követelési chartát juttatott el a köztársasági elnöknek, amely abból indult ki, hogy „a protektori hatalom és a marokkói népesség egy családot alkot”. A petíciót válasza sem méltatták, sőt a legkisebb nacionalista propagandát is megtorolták, 1934-ben pedig a Francia–Marokkóba beékelődött Ifnit spanyol birtokká nyilvánították. Ekkor is és a népfront idején is egyedül a katalán autonomisták foglaltak állást egyértelműen Marokkó függetlensége mellett. A fasiszta lázadáskor a marokkói nacionalisták, cserébe a függetlenség elismeréséért, a köztársaság támogatását ígérték. Ajánlatuk elfogadása jelentősen megnehezítette volna a lázadók helyzetét. A gyarmat katonai és gazdasági potenciálja ugyanis igen nagy mér-

tékben járult hozzá ahhoz, hogy a tábornokok stabilizálják az ellenforradalmi felkelést.

A lázadók azonnal brutálisan elnyomták mind a marokkói nacionalisták, mind a többségében baloldali érzelmű helyi spanyol lakosság ellenállását, és – német, olasz segítséggel – légiúton megkezdték a csapatok átszállítását Spanyolországba. Bevetésre került a spanyol hadseregben szolgáló tizenhétezer marokkói katona (az állomány fele) is. A polgárháború alatt összesen hatvankétezer marokkói harcolt Franco hadseregében. A marokkóiak a viszonylag magas zsold (napi 4 pezeta) miatt és a francóista vallásos propaganda („a köztársaságiak hitetlenek”) hatása alatt mutattak hajlandóságot, hogy önkéntesként szolgáljanak a lázadók hadseregében. A toborzás így sem folyt zavartalanul: 1937 telén törzsi ellenállást kellett letörni. A gazdasági élet megszervezésére létrehozták a Comité Económica Centralt, amely egy szigorúan központosított autarchiás gazdaságpolitikát valósított meg. A protektorátus importja (Melilla és Ceuta kivételével) az 1931–35-ös években elért 23 millió pezetáról (33%) az 1936–40-es időszakra 88 millióra (66%) emelkedett. Az export értéke pedig az említett periódusokban 14 milliőről (75%) 4,5 millióra (8%) csökkent. A polgárháború idején az exportot szinte teljes egészében az élelmiszer tette ki. Az ezt megelőző időszakban a jelentős tételt alkotó vasércet nem Spanyolországba, hanem Németországba, Olaszországba és kisebb mértékben Angliába szállították. Az 1934–38 közötti időszakban a megelőző évek átlagához viszonyítva, a vasérc németországi exportja a teljes vasércexport 21%-áról 52%-ra, az olaszországi pedig 5%-ról 10%-ra növekedett. 1939-ben már a teljes vasércexport 83%-a az említett két országba irányult.

Francóéknak, kihasználva a köztársaságiak téves állásfoglalását, sikerült megtéveszteni és semlegesíteni a marokkói nacionalistákat. Juan Beigbeder főrezidens lehetővé tette az oktatás arabizálását és az iszlám igazságszolgáltatás újjászervezését. A francia népfrontnál is liberálisabbnak tűnő politika eredményeként egyes nacionalista vezetők – különösen Abdelhalek Torres – a fasiszták aktív propagandistáivá váltak. Engedélyezett lapjaikban – a spanyol nyelvű El Rifben és az arabul megjelenő El Vada el Maghribiában –, valamint a tetuáni és a sevillai rádióban kíméletlenül támadták a baloldali Franciaország észak-afrikai politikáját, és dicsőítették a caudillót. Annál nagyobb volt kiábrándultságuk, amikor a polgárháború végén Franco visszavonta az autonómiára – sőt olykor a függetlenségre – tett homályos ígéreteit. (Kiábrándultságában – ideoló-

giai-politikai zürzavarára jellemző módon – Torres 1941-ben Hitlert akarta rávenni, hogy kényszerítse Francot ígéretei betartására.)

A második világháború után a Francia-Marokkóban újult erővel kibontakozó antikolonialista nemzeti küzdelem, amely az uralkodó, Mohamed ben Juszuf támogatását is élvezte, nem maradt hatástalan a spanyol protektorátusra sem. 1953 augusztusában a franciák lemondásra kényszerítették az uralkodót, és helyére a szervilis Ben Arafát választatták meg. A tiltakozó mozgalomhoz csatlakoztak Spanyol Marokkó hivatalos körei is. Garcia Valina főrezidens bírálta a francia döntést. Támogatta annak a több-száz muzulmán előljárónak az akcióját, aki a francia gyarmati hatóságokhoz tiltakozó petíciót juttatott el, Francónak pedig elismerését fejezte ki. 1954. február 9-én maga a diktátor is fogadta a peticionisták delegációját, és a határokon túl – főleg Franciaországban – nagy felháborodást kiváltó beszédében „a nemzetközi morál nevében” elítélte a franciák önkényes döntését.

A spanyol fasiszta rendszer a szultán kényszerű lemondása körül támadt bonyodalmat, a marokkói nacionalisták jogos felháborodását arra igyekezett felhasználni, hogy meglehetősen elszigetelt diplomáciai helyzetén javítson. Martín Artoja külügyminiszter a francia kolonializmust bíráló arabbarát nyilatkozatokat adott, amelyeknek az arab országok – főként Egyiptom – sajtója nagy publicitást biztosított.

Sukeiri, az Arab Liga főtitkára, 1954 elején Spanyol-Marokkóba, majd Madridba látogat. A külügyminiszterrel folytatott megbeszélésekről még olyan híreket is kiszivárogtattak, amelyekből arra lehetett következtetni, hogy Spanyol-Marokkó esetleg csatlakozik az Arab Ligához, uralkodóvá pedig a detronizált szultánt választják. 1955 novemberében a franciák tárgyalási szándékukról nyilatkoztak, menesztették a bábszultánt, és madagaszkári száműzetéséből hazaengedték Ben Juszefet.

1955. december 10-én Allal al Fasszi és Abdelhalek Torres, a francia és a spanyol marokkói nacionalisták vezetője közös nyilatkozatban fejezték ki abbéli reményüket, hogy a spanyol kormány is tárgyalásokat kezd, és elismeri a fennhatósága alá tartozó északi rész függetlenségét. A francia-marokkói tárgyalások 1956. március 2-án eredményesen fejeződnek be: Franciaország elismerte Marokkó függetlenségét. Néhány nap múlva Spanyol-Marokkó városaiban függetlenséget követelő tömegtüntetések robbantak ki. A tegnap még „arabbarát” spanyol gyarmatosítók burtáliban leverték ezeket, de egy hónappal később Franco már Madridban fogadta Ben Juszefet, és április 7-i nyilatkozatában elismerte a spanyol protektorátus teljes szuverenitását. Két nappal később az uralkodó Tetuánban

kétszázézer hívő előtt ünnepélyesen bejelenti Marokkó egyesítését. A tangeri nemzetközi övezet októberben kerül Marokkó birtokába, Ifni pedig – hosszú tárgyalások után – 1969-ben. A spanyol kézen maradt Melilla és Ceuta, a „marokkói Gibraltár” problémája azonban a függetlenség óta napirenden maradt.

Irodalom

Ayache, G.: Les origines de la guerre du Rif. SMER Publications de la Sorbonne. Paris, 1981.

Alfaya, J.M.: Les constantes de la presse espagnole et marocaine face au problème de Ceuta à partir de 1956. Revue d'histoire maghrébine, 1976. 6. sz. 123–133.

Chander, J.A.: The responsibilities for Anual. Iberian Studies, 1977. 2. sz. 68–77.

Fleming, S. – *Fleming, A.K.*: Primo de Rivera and Spain's Moroccan problem, 1923–27. Journal of Contemporary History, 1977. 12. sz. 85–99.

Fleming, S.: Spanish Morocco and the Alzamiento Nacional. 1936–1939: the military, economic and political Mobilization of a Protectorate. Revue d'histoire maghrébine, 1982. 27–28. sz. 226–236.

Fernandez, C.: Le Maroc dans la crise espagnole de 1909. Revue d'histoire maghrébine, 1981. 23–24. sz. 209–221.

Ihrai Aouchar, A.: La presse nationaliste et le régime du Protectorat au Maroc dans l'entre-deux-guerres. Revue de l'Occident musulman et de la Méditerranée, 1982. 34. sz. 91–105.

Julien, Ch.A.: Le Maroc face aux impérialismes. Paris, J.A. 1978.

Lezcano, M.V.: El colonialismo hispanofrancés en Marruecos (1898–1927). Madrid, Siglo XXI 1976.

Martin, M.: El colonialismo español en Marruecos 1860–1956. Paris, 1973.

Madoriga, M.R.: Le Parti socialiste espagnol et le Parti communiste d'Espagne face à la révolte rifaine. In: Abd el Krim et la République du Rif. Actes du colloque international. Paris, Maspero, 1976. 308–366.

A Spanyol Kommunista Párt története. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1984.

Garcia, J.: Spanyolország a XX. században. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1973.

Jemnitz János: Az 1909-es barcelonai általános sztrájk és nemzetközi visszhangja. Párttörténeti Közlemények 1979. 2. sz. 116–141.

KUKOVECZ GYÖRGY:

KUBA ÉS A SPANYOL POLGÁRHÁBORÚ

I.

A spanyol polgárháború a nemzetközi munkásmozgalom történetének kiemelkedő, s bár számtalan munka jelent meg róla, máig is tanulságos és kutatást érdemlő fejezete. A harminckett hónapig tartó küzdelem nem maradt spanyol belügy, fasizmus és antifasizmus erőinek nemzetközi méretű összecsapásává vált, a legnagyobb erőpróbává a második világháború előtt. A köztársaság oldalán – a spanyol nép fiai mellett – ötvennégy nemzet internacionalistái harcoltak a polgárháború első hónapjainak *miliciáiban*, majd az 1936 őszen létrehozott *nemzetközi brigádokban*, s később – a hadsereg átszervezése után – a *reguláris köztársasági hadseregben*.

Legnagyobb számban a fasizmus által közvetlenül fenyegetett Európa antifasizistái harcoltak a spanyol frontokon, többségüket a munkásmozgalom küldte a köztársaság védelmére. Így pl. 8500 francia, 5000 német, 4000 olasz internacionalistát említenek a háború krónikái. A magyar önkéntesek összlétszáma Györkei Jenő számításai szerint 965 fő volt.¹

De sokan érkeztek a spanyol háborúba a tengerentúlról is, az Egyesült Államokból, Kanadából és a *latin-amerikai országokból*, tanúságot téve arról, hogy századunkban globális üggyé vált a haladás és a demokrácia védelme, a reakció elleni harc. A latin-amerikaiak között jelentős számban voltak *mexikóiak* (köztük David Alfaro Siquieros, a világhírű festő); tekintélyes, 500 főnyi csoportot alkottak az argentinok is. *Legtöbbben azonban Kubából, Spanyolország utolsóként függetlenné vált amerikai gyarmatáról érkeztek.*

A kubai és a spanyol forradalmi mozgalmak sok szállal kötődtek egymáshoz. A kubai munkásmozgalom születésénél Spanyolországból származó anarchisták és marxisták bábáskodtak, így pl. *Saturnino Martínez, Enrique Roig y San Martín, Alfredo López*. Az 1925-ben alapított Kommunista Párt első főtítkára, *José Miguel Pérez* tanító a Kanári-szigetéről származott. José Miquel Pérez Machado diktátor már a párt megalapításának évében száműzte Kubából. A Spanyol Kommunista Párt títkáraként dolgozott a Kanári-szigeteken Santa Cruz és Las Palmas körzetében. 1936. augusztus 18-án a fasiszta lázadók elfogták és szeptember elején ki-

végezték. Ismeretes az is, hogy *Enrique Lister*, a kommunista 5. Ezred egyik híres parancsnoka ifjúságának jelentős részét Kubában töltötte, s a havannai dokmunkások között járta ki a szakszervezeti mozgalom iskoláját.²

A spanyol polgárháború és a kubai forradalom közötti kapcsolatok kiemelkedő megszemélyesítője *Alberto Bayo* ezredes, aki a gyarmati Kubában született, spanyol katonacsalád gyermekeként. Mint hivatásos tiszt, a fasiszta lázadás első napjától a köztársaság oldalán küzdött, s egy időben Prieto hadügyminiszter hadsegédje volt. Nagy tapasztalatokra tett szert a partizánhadviselés terén is, s ezeket hasznosítva készítette fel Fidel Castrót és társait Mexikóban a gerillaháborúra 1955–1956-ban.³

A Spanyolországért harcoló kubai önkéntesek nyomait kutatva, kitűnő kalauz *Dolores Ibarruri*, aki a nemzetközi szolidaritásra emlékeztetve ezt írja: „Oldalunkon harcoltak kubai testvéreink is, köztük Pablo de la Torriente költő”. *Az egyetlen út* c. könyv egy másik helyén, az 1937 nyarán Valenciában tartott nemzetközi antifasiszta író-kongresszus kapcsán pedig ezt olvashatjuk: „Joaquín Ordoqui elvtárs vezetésével népes kubai csoport érkezett Spanyolországba, hogy elhozza a köztársaságiaknak a kubaiak forró üdvözlését és segítségét. Köztük volt Pablo de la Torriente kubai író, aki a madridi fronton esett el, úgyszintén Alberto Sánchez, a fiatal diák és Candón elvtárs is. Nevük és hős életük példakép a kubai ifjúság számára”.⁴ A részleteket illetően – annyi év távlatából – Dolores Ibarrurit megcsalta az emlékezete, de a lényeget megfogalmazza: a forradalmár diák *Alberto Sánchez*, a kommunista munkás *Policarpo Candón* és az író, újságíró Pablo de la Torriente Brau neve méltán szimbolizálja a faszizmus ellen küzdő spanyol köztársaság, s a vele szolidáris kubai baloldal kapcsolatait.

II.

A spanyol polgárháború kitörése több okból is sajátosan érintette Kubát. Az első, hogy a „megosztott Hispánia” jelen volt a szigetországban is. Az 1931. évi népszámlálás szerint 625 449 *spanyol állampolgár* élt a szigeten, s az anyaországban született kubai lakosok száma megközelítette a 300 000 főt. Az 1943-as népszámlálás idején már csak 121 742 spanyol állampolgárt vettek számba, a csökkenés fő oka, hogy az 1940. évi alkotmány az állampolgárságot új módon fogalmazta meg, kubai állampolgárnak tekintett minden Kubában született gyermeket.⁵ Szerepet játszott az is, hogy az 1933 őszi „forradalmi törvények”,⁶ valamint a

gazdasági depresszió számos spanyolt kényszerített az anyaországba való visszatérésre. Nem túlzunk azonban, ha azt állítjuk, hogy a polgárháború kitörésekor a valamivel több, mint 4 millió lelket számláló kubai lakosságból közel fél millió lehetett spanyol állampolgár, s a rokoni szálak révén nem volt Kubában olyan fehér család, amelyet ne érintettek volna közvetlenül a spanyol események.

A harmincas években 21 cukorgyár volt spanyol tulajdonban (összesen 157 működött), s nagy szerepet játszottak a kubai gazdasági életben a spanyol tulajdonban lévő kereskedőházak, export–import cégek is. Tulajdonosaik és vezető rétegük köré csoportosult a Kubában élő spanyol jobboldal, amely nemcsak a szigetország politikai életére gyakorolt befolyást, hanem szoros kapcsolatokat tartott fenn az anyaországi reakcióval is. Az importáló kereskedelmi burzsoázia pénzelt a *Spanyol Falange* kubai szervezeteit, amelyek 1939 áprilisáig legalisan működtek. A Falange maga is létesített fiókszervezeteket Kubában. Ilyen volt az ún. „*Szocialista Forradalmi Légő*”, a szürkeingesek szervezete és az ún. „*Társadalmi Segítség*” (Auxilio Social). Ezek Kuba háborúba lépéséig (1941 december) együttműködtek a német nácipárt kubai ügynökeivel, akik szintén kereskedőcégeket használtak fedőszervként.⁷ Alapvetően a gazdag, s többnyire jobboldali beállítottságú rétegek befolyása érvényesült a Kubában működő spanyol művelődési központokban (ilyen volt pl. a Centro Gallego és a Centro Asturiano) is.

A köztársasági érzelmű spanyoloknak három jelentősebb politikai szervezete működött Kubában a polgárháború éveiben: a *Spanyol Köztársasági Kör* (Círculo el Republicano Español), a *Spanyol Szocialista Kör* (Círculo Español Socialista) és a *Köztársasági Baloldal Kör* (Círculo Izquierda Republicana).

A népfront köztársaságát támogatta a katalán művelődési központ és a *Casa de Cultura* elnevezésű, baloldali kulturális egyesület, amelynek 1939 elején mintegy 10 000 tagja volt szerinte Kubában. 1938 áprilisától – amikor ezt a kubai politikai helyzet változása már lehetővé tette – a baloldali spanyol szervezeteket a *Spanyol Demokratikus Front* (Frente Democrático Español) fogta össze, amely szolidaritási akciókat és gyűléseket rendezett a harcoló köztársaság támogatására.⁸

A másik sajátosság az 1935–1939 közötti kubai belpolitikai viszonyokból adódott. Ezekben az években Kuba az 1933–1935. évi anti-imperialista, polgári demokratikus forradalom bukásának következményeit szenvedte.⁹ Az időszak első felét a Batista vezette hadsereg uralmának növekedése, a fokozódó militarizálódás és a reakció előretörése jel-

lemezte 1937 végéig. A szakszervezeteket, a Kommunista Pártot, a baloldali (nemzeti reformista és kispolgári forradalmi) pártokat törvényen kívül helyezték, vezetőik és aktivistáik közül sokat börtönbe vetettek vagy emigrációba kényszerítettek. Ilymódon a *spanyol köztársasággal való szolidaritás kezdettől összefonódott az első Batista diktatúra elleni harccal, a demokratikus kibontakozásért vívott kubai küzdelemmel*. 1938 elejétől a kubai belpolitikában lassú változás kezdődött. A hazai tömegmozgalom és a roosevelti „jó szomszédság”-politika kettős nyomásának hatására Batista, aki szeretett volna tömegbázist is teremteni hatalma legalizálásához, fokozatosan balra nyitott, s ez (előbb csak megtűrten, később legálisan is) lehetővé tette a köztársasági Spanyolországgal való nyílt szolidaritást.¹⁰

A spanyolországi fasiszta lázadásra és a polgárháború kitörésére először a Spanyolországban és az USA-ban élő kubai emigráció reagált, amely két rétegből tevődött össze. Egy részét a munkanélküliség, a világgazdasági válság következményei elől menekülők alkották. Másik, nagyobb hányadát az 1934–1935-ben keletkezett politikai emigráció. A New-Yorkban, Miami-ban, Madridban, Barcelonában és (kis részben) Mexikóban élő kubai politikai emigráció erősen megosztott volt. Balszárnyát a kommunisták, a kommunista ifjúsági szövetség (Liga Juvenil), a Baloldali Diákfront (Ala Izquierda Estudiantil) tagjai és Antonio Guiteras követői, az Ifjú Kuba (Joven Cuba) párt aktivistái alkották.

Az emigránsok összefogását, politikai nevelését a külföldön működő baloldali egyletek, klubok, szervezetek segítették, amelyek a polgárháború kitörése után egyben toborzóközponttá is váltak. Ilyen volt pl. Spanyolországban a *Hispano-amerikai Diákszövetség*, amely a latin-amerikai népek társadalmi helyzetének javítását és az imperializmus elleni harcot írta zászlajára. Tagjai között kubaiakat is találunk. Madridban működött az 1935 augusztusában alapított *Kubai Forradalmárok Antiimperialista Bizottsága* (spanyol rövidítése: CARC). A szervezet szoros kapcsolatokat tartott fenn a Spanyol Kommunista Párttal, a Nemzetközi Vörös Segéllyel, a Hispano-amerikai Diákszövetséggel és a spanyol kommunista ifjúsági szövetséggel. A CARC népfreontos alapon szerveződött, vezetői között egyaránt voltak kommunisták és guiteristák. Tagjai marxista tanulókört szerveztek, aláírásgyűjtéssel és táviratkampányokkal próbálták előmozdítani az otthoni politikai foglyok kiszabadítását, s bekapcsolódtak a spanyol népfreont győzelméért vívott politikai harcba is. Vezetői (pl. a guiterista Alberto Sánchez, a kommunista Moises Raigorodski és Policarpo Candón) az első naptól részt vettek a fasiszta lázadás elleni harcban.¹¹

Hasonló funkciót töltött be New Yorkban a *Kubai Antimperialista Forradalmi Szervezet* (spanyol rövidítése: ORCA), amelyet Raúl Roa, Leonardo Fernández Sanchez, Dr. Gustavo Aldareguia és Pablo de la Torriente Brau alapított 1935 augusztusában. Az ORCA a megosztott kubai forradalmi erők egységfrontjának létrehozását akarta segíteni, és számos kérdésben együttműködött a Kubai Kommunista Párttal. Tagjai bekapcsolódtak a new yorki *Antifasiszta Bizottság* munkájába; írták, szerkesztették és terjesztették a bizottság lapját, a „Frente Único”-t. Jelentős eredményük volt a new yorki *José Martí Klub*, a legrégebb kubai emigráns központ újjászervezése demokratikus alapon. Ugyancsak New Yorkban volt a „*Julio Antonio Mella Klub*”, amely a Kubai Kommunista Párt elvi irányításával működött, de tevékenységét összehangolta az USA KP akcióival is.

A polgárháború kitörése után a Julio Antonio Mella Klub – az USA KP instrukcióit követve – nagy propagandamunkát fejtett ki a New Yorkban élő latin-amerikaiak között, s felvonulásokat és gyűjtéseket szervezett a spanyol nép támogatására. Ez a klub lett a „*Nemzetközi Brigádok Kubai Toborzó Irodájának*” bázisa az Egyesült Államokban. A kubai önkéntesek toborzását az USA-ban is a Kubai KP irányította, de Spanyolországba juttatásukról – a két párt közötti együttműködés keretében – az Egyesült Államok Kommunista Pártja gondoskodott.¹²

Az emigrációnál nehezebb körülmények között dolgozó hazai baloldal kezdettől összekapcsolta Kubában a spanyol néppel való szolidaritást az első Batista diktatúra elleni harccal. A megtűrt legalitást kihasználva, a kommunisták szócsövének számító *Mediodía* c. baloldali folyóirat, amelyet Nicolás Guillén szerkesztett, már 3. számában közreadta a kubai értelmiség (írók, művészek) szolidaritási kiáltványát, amelyet a kor vezető szellemi emberei – köztük Emilio Roig de Leuchsenring, Regino Pedroso, Manuel Navaro Luna, Luis G. Wangüemart – írtak alá.¹³ 1936 november 4-én, Madrid védelmének nehéz napjaiban kiáltvánnyal fordult Kuba népéhez az illegálisban működő Kommunista Párt is. A terjedelmes kiáltvány párhuzamot von a spanyol és a kubai nép elnyomói között, méltatja a Spanyolorzágnak nyújtott szovjet segítséget, követeli a Spanyol Falange betiltását Kubában, s felszólít a spanyol nép és kormány sokoldalú támogatására.¹⁴

A Kubai Kommunista Párt Központi Bizottsága hozta létre az illegális *toborzó bizottságot* (ezt a visszaemlékezések többféle néven említik, mi a Nemzetközi Brigádok Kubai Toborzó Irodája elnevezést használjuk), amelynek vezetésével a párt *Ramón Nicolau*-t bízta meg. Tanul-

ságos szemügyre venni az „Iroda” összetételét. A KP-t Ramón Nicolau, Victor Pina Cardoso és Dr. Luis Álvarez Tabio orvosszázados képviselte benne. A Guiteras alapította Joven Cuba-t Emilio Laurent, aki 1931-ben expedíciót szervezett Machado megbuktatása érdekében, 1933 őszén pedig a Grau San Martín-Guiteras féle forradalmi kormány országos rendőrkapitánya volt. Grau San Martín Kubai (Autentikus) Forradalmi Pártjának, a PRC(A)-nak a balszárnyát José A. Martínez Méndez hadnagy; az ún. tradicionális politika haladóbb erőit Juan R. O’Farill de Miguel őrnagy és Jacinto Llaca Argudín százados képviselte. Tagja volt még a bizottságnak Gastón Fernández Supervielle tengerésztiszt, aki később belépett a Kommunista Párta. A katonatisztek mind szolgálaton kívül voltak, 1933 őszén a Batista vezette „őrmesterek lázadása” távolította el őket a hadseregből. 1937 decemberétől, amikor Ramón Nicolau-t a párt Spanyolországba küldte, Victor Pina Cardoso vette át a „Toborzó Iroda” vezetését.

A kommunisták tehát az antifasiszta erők lehető legszélesebb együttműködésének megvalósítására törekedtek a spanyolországi önkéntesek toborzásában, s elérték, hogy a „Toborzó Irodában” katonai képzettséggel rendelkező emberek képviseljék a különböző politikai irányzatokat.¹⁵

III.

„Csodálatos ötletem támadt: Spanyolországba megyek, a spanyol forradalomba. Otthon, Kubában a népszerű dal szavaival azt mondják ’nem halatsz meg addig, míg nem láttad Spanyolországot’. És én most Spanyolországba megyek, a spanyol forradalomba, oda, ahova most a világ minden elnyomottainak aggodalmi irányulnak” – írta lelkesen Pablo de la Torriente Brau 1936 augusztusában a jóbarátnak, Raúl Roának.¹⁶ Ez a forradalmár újságíró, író, akit – Raúl Roa szavaival élve – az első között fogott meg a spanyol forradalom tüze, méltán vált a spanyol és a kubai nép antifasiszta együttműködésének szimbólumává. Nemcsak Dolores Ibarruri említi könyvében. Halála után róla neveztek el az 5. Ezred laktanyáját Alcalá de Henaresben, s neve – García Lorca és más kiemelkedő antifasiszta művészek neve mellett – olvasható volt az 1937-es valenciai írókongresszus tanácskozási termének falán is.¹⁷

Pablo de la Torriente Brau (1901–1936)¹⁸ mögött már jelentékeny irodalmi és forradalmi múlt volt a „spanyol kaland” kezdetekor. A harmincas évek elején cikksorozatban, majd könyvben leplezte le a kubai börtönviszonyokat. Az 1933–1935-ös forradalom idején az orientei hegyekbe utazott, ahol megírta a földjüket fegyverrel védő szegényparasztk

szociográfiáját, a híres *Realengo 18*-at. 1935 tavaszán emigrációba kényszerült, ettől kezdve New Yorkban a kubai baloldal egyesítéséért dolgozott az ORCA-ban és a Mella Klub rendezvényein. Mélyenszántó elemzést írt a harmincas évek kubai forradalmi folyamatáról „Algebra és politika” címmel. s valamikor 1935–36 fordulóján tagja lett a Kubai Kommunista Pártnak.

Spanyolországba haditudósítóként utazott, az *El Machete* c. mexikói kommunista lap és a Joseph Freedman szerkesztette *New Masses* támogatásával, s az első perctől kezdve olyan természetességgel azonosult a köztársaság ügyével, mintha – Juan Marinello találó kifejezésével élve¹⁹ – Asturiában vagy Madridban született volna. 1936. szeptember 25-én már levélben számolt be útiélményeiről, s írásából az is kiderül, hogy a nyughatatlan haditudósító azonnal munkához látott.²⁰ Az utókorra hagyott spanyol krónikája – kb. két tucat levél és az Amerikába küldött haditudósítások – hiven tükrözi a polgárháború első hónapjainak zaklatott légkörét, visszaadja a milicisták hangulatát, s a madridi lakosság, a spanyol emberek győzelembe vetett hitét.²¹

Eközben egyetlen percre sem pihent benne a kubai forradalmár, akit hazája sorsa izgat. Már első levelében azt hangsúlyozta, hogy írásait a Kubai KP a politikai szükségleteknek megfelelően használja fel, s a Katalán Egyesült Szocialista Munkáspárt létrejöttét példának tartotta a kubai forradalmi erők egységének megteremtéséhez. Állandóan híreket, információkat sürgetett Kubából, s a madridi „mintabörtön”, a Cárcel Modelo meglátogatásakor az jutott eszébe, hogy a kubai mintabörtönben, Isla de Pinoson gyakran a földön kellett aludnia. Az éjszakai tüntetések élményét pedig azzal a hasonlattal adta vissza, hogy Madrid „...tisztá, finom egén, amely olyan, mint egy kék leány arcbőre, csaknem ugyanaz a hold világít, mint a havannai öbölben, ahol a fények sokasága nem engedi aludni a cápákat”.²²

Pablo de la Torriente Brau rövid madridi tartózkodás után a „legyőzhetetlenségre ítélt guadarramai frontra” ment október elején. Francisco Galán hadoszlopánál ismerkedett meg a milicisták életével, itt esett át a tűzkeresztségen. Mint október 10-i levelében írja, a milicisták szerint ő volt az első újságíró, aki hosszabb ideig az első vonalban maradt. A guadarramai hegyekben szerzett élményekből született meg lírai szépségű beszámolója a milicista lányok életéről.²³

1936. október 10-én kelt levele, s egyik tudósítása (En el parapeto. Polémica con el enemigo) kortörténeti érdekességű dokumentuma a szembenálló felek propaganda-csatájának, hasonló leírással pl. Mihail Kolcov

Háborús Naplójában találkozhatunk. Mint írja, október 4-én éjjel háromszor beszélt az ellenséggel, bár szónoklatait nem a Mella Klub stílusában fogalmazta meg: „A szószék egy szikla volt. A színpad a holdtalan, még sűrű és veszélyes éj. A publikum: a spanyol forradalom milicistái és a sértéseket kiabáló fasiszták, requeték, falangisták, csendőrök és áruló katonák”.²⁴ Torriente Brau ellenfele egy Calvo nevű fasiszta pap volt, s szócsatájuk túlment a szokásos lövészárokgyalázkodáson, politikai vitává vált”... Hatásos dialektikám révén világosan felvázoltattott, mi a különbség Mussolini egy repülőgépe, és egy, a mexikói munkások által küldött puszkagolyó között”²⁵ – írja. A vita tárgyát ugyanis a szembenálló feleknek adott külföldi segítség képezte. Mussolini repülőgépei új Abesszíniát akarnak Spanyolországból csinálni – érvelt Torriente Brau –, míg „egy mexikói lövedék sohasem jelentette egy másik nép lerohanását és meghódítását. Egy mexikói lövedék mindig a népek szabadságáért vívott harcot jelentette”.²⁶ A vita aktualitását az adta, hogy Lázaro Cardenas elnök Mexikója, amely az elsők közt támogatta a népfront Spanyolországát, húsz ezer fegyvert és húszmillió lőszeret küldött a köztársaságnak. A lőszer tekintélyes részét a mexikói munkások által összegyűjtött pénzből vásárolták. Az egyik szállítmány Barcelonába érkezéséről korábban Pablo de la Torriente Brau is beszámolt.

Októberben a védelemre felkészülő Madrid állt Pablo de la Torriente Brau figyelmének középpontjában. Különösen leveleiben hangsúlyozta, milyen rendkívüli erőfeszítéseket tesz a Spanyol Kommunista Párt a védelem megszervezése érdekében.

Beszámolt azokról a gyűlésekről, melyeken José Diaz és Dolores Ibarruri (La Pasionaria) lelkesítették a harcosokat. Október 19-én La Pasionaria ötezer katona előtt beszélt, akik a *kronstadti matrózok* c. szovjet filmet nézték meg. Torriente Brau maga is úgy érezte, hogy Madrid fokozatosan a veszélyben lévő forradalmi Pétervárhoz válik hasonlatossá. Szinte naponta írt levelet vagy tudósítást, érzékeltetve a fokozódó feszültséget. Beszámolt a fasiszta bombázásokról, a szüntelenül ismétlődő tüntetésekről, amelyeket a Népfront szervezett, Madrid népének elszántságáról: „Én azzal az éhséggel és izgalommal élem az életet, amellyel a mozi megyek. És most egész Madrid egy epikus mozi” – írta 1936. október 22-én.²⁷ Azt is megfogalmazta, hogy az anarchisták és a trockisták akciói és fegyelmetlensége óriási károkat okozott a védelem ügyének. Október 23-i levelében leírta a trockista POUM ifjúsági szervezetének, a Juventud Comunista Ibéricának egy botrányba fulladt tüntetését, s idézte

az egyik kommunista röplap szövegét: „A trockisták és a Juventud Comunista Ibérica a Népfront ellenségei! Az ellenség szövetségesei!”²⁸

Madrid védelme döntő változást hozott Pablo de la Torriente Brau életében is. November elején, amikor a fasiszták már a város bevételere készülődtek, s a köztársaság helyzete válságosra fordult, végleg „tokba tette a tollat” (Roa), s Gabriel García Maroto spanyol festővel együtt beállt a miliciába. Mindketten önkinevezett politikai biztosok lettek, tisztységüket csak később erősítette meg J. Alvarez del Vayo hadügyminiszter. Torriente Brau Valentín González, a híres El Campesino extreme madurai és kasztíliai parasztokból álló zászlajának komisszárja lett. November 15-i levelében azt írja, hogy tisztán újságírói szempontból lehetséges, hogy e tiszttség vállalása hiba volt, mert többször kell távol lennie Madridtól, de ezekben a pillanatokban csak a legszorosabban vett forradalmi feladatoknak van létjogosultsága.²⁹

El Campesino zászlóaljával, amely az 5. Ezred Francisco Galán vezette egységéhez tartozott, Torriente Brau részt vett Madridban a Casa del Campo környékén vívott ütközetekben. Galán hadoszlopában más kubaiak is harcoltak: Alberto Sánchez és Policarpo Candón, ekkor már mindketten századosok voltak. Jogos büszkeséggel írta Torriente Brau: „Igen jó itt a híre Kubának, annak ellenére, hogy általában is a latin-amerikaiak kapcsolódtak be legnagyobb számban a harcba, és csaknem valamennyien kitűntek...”³⁰ Később Aravacanál és Pozuela de Alarcón-nál harcolt Pablo de la Torriente Brau egysége. A védelmi harcokban Galán hadoszlopa megtizedelődött. El Campesino 600 emberből álló zászlóalj pl. 400 főt veszített két nap alatt Pozuela de Alarcón-nál. November közepén a zászlóaljat feltöltésre és újjászervezésre Alcalá de Henaresbe irányították. Itt kóstitolt bele Pablo de la Torriente a hadseregszervezés nehézségeibe.

Politikai biztosként részt vett több, az 5. Ezred főhadiszállásán tartott értekezleten, ahol a kommunista parancsnokok a miliciarendszer megszüntetését, a fegyelem megerősítését, a reguláris köztársasági hadsereg létrehozását sürgették. Megismerte a toborzás nehézségeit is, volt olyan nap, amikor 400 kilométert autóztak El Campesinóval. Az író számára ez a kasztíliai paraszt életébe engedett bepillantást, de a toborzótiszt azt tapasztalta, hogy a parasztok a szabotázs mesterei, ha nem értik a dolgok „miértjét”, ha nem világosítják fel őket saját nyelvükön a harc céljairól. A rövid nyugalmi periódus, amikor Pablo de la Torriente Brau nemcsak a harcosok ideológiai felkészítésével és írni-olvasni tanításával, hanem saját tollának elővételeivel, az írás gondolatával is foglalkozott,

december 17-én véget ért. A zászlóaljat Majadahonda térségébe vezényelték és azonnal harcba vetették. December 18-án délután eltűnt Pablo de la Torriente Brau komisszár, aki éppen a fasiszta támadás által szétzilált összeköttetés újjászervezésével foglalkozott. Holttestét másnap találta meg Gandón századának egyik katonája, a kubai Justino Frutas. A Védelmi Junta post mortem századossá léptette elő Pablo de la Torriente Braut. Tervezték, hogy holttestét a szabad Mexikóba szállítják, hogy egykor majd a szabad Kubában pihenjen. Végül Barcelona egyik temetőjében helyezték nyugalomba 1936. december 24-én.³¹

IV.

A spanyol polgárháborúban résztvevő kubaiak létszámát a különböző szerzők 800–850 főre becsülik. A Kubában 1981-ben kiadott visszaemlékezés kötet³² függeléke 733 internacionalistát sorol fel név szerint, a teljesség igénye nélkül. Közülük 89-en haltak hősi halált Spanyolországban. A kötet 46 visszaemlékezést közöl, s ezekből – bár pontos adatok nincsenek – némi következtetést vonhatunk le a kubai önkéntesek pártállására is. Úgy tűnik, a legtöbb internacionalista a kommunisták és a Guiteras alapította Joven Cuba tagjai közül került ki. A Dolores Ibarruri által említett Alberto Sánchez pl. a Joven Cuba katonai tevékenységét irányító bizottságban dolgozott. Ugyancsak Guiteras közvetlen munkatársai közé tartozott Ricardo R. Armas y Soto, a Lincoln zászlóalj (15. nemzetközi brigád) keretében létesült önálló kubai egység, a „Guiteras század” első parancsnoka, és Pedro Vízcaino a Joven Cuba Központi Bizottságának tagja, aki 1936 júliusától vett részt a spanyol köztársaság védelmében.³³ Ezt részint a Joven Cuba antiimperialista beállítottsága magyarázza, részint pedig az, hogy a KP és Guiteras között már 1935 elején volt katonai együttműködés, felkelést akartak előkészíteni az ellenforradalmi Batista-Mendieta rendszer ellen. A visszaemlékezésekből kitűnik, hogy meglepően sok egykori katonatiszt ment Spanyolországba, olyanok, akiket 1933 őszén az őrmesterek Batista vezette lázadása távolított el a hadseregtől. Legtöbbjük Guiteras hívévé vált 1934–1935-ben. De van a visszaemlékezők között olyan is, aki 1933-ban még a fasisztoid vonásokat mutató, terrorista módszereket alkalmazó ABC párt tagja volt; mások a Nemzeti Agrárpárthoz, vagy a PRC(A) radikális szárnyhoz tartoztak 1936-ban; és vannak pártonkívüli antifasiszták is az önkéntesek között. Elbeszéléseikből kitűnik, mily sok nehézség árán jutottak spanyol földre, különösen azok, akik Kubából indultak. Képet kapunk az illegális szerve-

zés-toborzás számos részletéről is. A Nemzetközi Brigádok Kubai Toborzóirodája pl. még azt is megszervezte, hogy indulás előtt valamennyien alapos orvosi ellenőrzésen menjenek keresztül.

A polgárháború első kubai résztvevői – mint azt már említettük – a Kubai Forradalmárok Antiimperialista Bizottságának madridi tagjai voltak. Alberto Sánchez (1915–1937) pl. már július 18-án részt vett a madridi Montana laktanya visszafoglalásában, majd egy kisebb sanitéc egység parancsnoka lett, amelyben több kubai is szolgált. 1936 őszétől az 5. Ezredben harcolt, szeptember végén már századparancsnok volt, s belépett a Spanyol Kommunista Pártba. Hamarosan az 5. Ezredhez tartozó 8. Vegyes Brigád parancsnoka lett, s kitüntette magát Pozoblanco visszafoglalásában és Madrid védelmében. 1937 februárjában már 3000 ember parancsnoka volt, s elérte a nem hivatásos katonák által viselhető legmagasabb rangot (comandante de brigada). 1937 nyarán részt vett a brunetei csatában. Egységéhez tartozott az ún. Speciális Kubai Zászlóalj, amelyben 80 latinamerikai harcolt. 1937. július 25-én halt hősi halált.³⁴

A zsidó származású Moisés Raigorodski (1914–1936) a kubai Kommunista Ifjúsági Szövetség tagja volt, s 1934-ben kényszerült spanyolországi emigrációba. 1936 szeptemberében nevezték ki politikai biztossá, ő volt az első kubai, aki ezt a tisztséget elérte a köztársasági haderőben.³⁵

Legendás hírre tett szert a 29 éves kommunista munkás, Policarpo Candón is, aki a polgárháború első két évében Spanyolország számos frontján harcolt. Előbb a kommunista 5. Ezred miliciáiban töltött be különböző parancsnoki posztokat, majd a 46. hadtest 1. Rohambrigádjának parancsnoka lett. 1938 elején halt hősi halált Teruelnél.³⁶

A kubai önkéntesek zöme azonban a Nemzetközi Brigádok tagja volt, többségük a 15. Nemzetközi Brigád *Lincoln zászlóaljában* harcolt, amely főleg az USA-ból származó internacionalistákból állt. Az első nagyobb, 150 fő körüli kubai csoport 1937 januárjában indult New Yorkból Európába. Egy másik csoport, amelynek tagja volt Basilio Cueria, a híres baseball játékos is, 1937. január 20-án hajózott ki New Yorkból a Berengária gőzös fedélzetén. Havannából 1937. április 15-én indult az első csoport. Útjuk, akárcsak az USA-ból indulóké, először egy francia kikötővárosba vezetett, majd Párizson keresztül jutottak Spanyolországba.³⁷

A kubaiakból 1937 elején önálló egység, a „*Guiteras század*” alakult a Lincoln zászlóaljban, amely Maria Luisa Lafita szerint 150, Arthur H. Landis szerint kb. 60 főből állt.³⁸ Első parancsnoka a már említett Armas y Soto volt, aki 1937. február 23-án esett el a Morata de Tajuña körzetében zajló ütközetben, a Jarama folyónál.

A spanyol frontokon harcoló valamennyi kubai sorsát nem célunk, s nem is lehet nyomon követni. Nicolás Guillén, aki 1937-ben részt vett a 46. hadosztály november 7-i ünnepségén, azt írja, hogy ott „végtelen sok” honfitársával találkozott, akik különböző egységekben harcoltak. Jaime Bofill a hadosztály 101. brigádjának komisszárja volt. Ugyancsak politikai biztosi tisztet töltött be a kubai Sergio Nicol. Basilio Cueria, a már említett baseball játékos a Candón parancsnoksága alatt álló 1. Rohambrigád géppuskáit vezényelte. Egy másik kubai, Julio Cuevas viszont a 46. hadosztály zenekarát dirigálta.³⁹

Nicolás Guillén a Valenciában rendezett II. Nemzetközi Antifasiszta Írókongresszus résztvevőjeként ismerkedett meg a harcoló Spanyolországgal. A kongresszus záróülésén mondott beszédében azt hangsúlyozta, hogy olyan országból jött, ahol a lakosság számottevő része néger. Véleménye szerint, a négerek és a mulattok, akik a vérkeveredés és a kultúra révén spanyolok is, a köztársaság mellett állnak, mert tudják, hogy számukra a fasizmus győzelme a rasszizmus győzelmét, a rabzolgaságot jelentené.⁴⁰ Ugyancsak a záróülésen szólalt fel az akkor már nemzetközi híró Juan Marinello, aki azt hangsúlyozta, hogy „Nem lehet Spanyolországgal lenni anélkül, hogy ne beszéljünk Argentínáról, Kubáról, Venezueláról, Ecuadorról. Nem lehetséges harcolni a fasizmus ellen anélkül, hogy ne támadnánk ikertestvérét, az imperializmust”.⁴¹

V.

Eddig elsősorban azt követtük nyomon, mit adott Kuba a népfront köztársaságának. Érdemes azonban azt is szemügyre venni, hogyan segítette a demokratikus kibontakozást Kubában a spanyol ügy. Az első Batista diktatúra elleni harc fontos eszközévé váltak a polgárháborúról szóló hírek, tudósítások, amelyek a baloldali lapokban (Ahora, Bohemia, Mediodía) jelentek meg. Természetesen százsámra találunk ellentétes hangvételű, Franco-barát cikkeket is a kubai sajtóban, különösen a reakció fő orgánumban, a Diario de la Marinában. A szolidaritás szervezettebb formáját (s egyben a népfrontmozgalom sajátos megjelenési formáját is) jelentették a spanyol köztársaságot támogató különböző egyletek, ideiglenes bizottságok. 1937 elején jött létre az első, a „*Pablo de la Torriente Brau Emlékbizottság*”, majd Santa Clarában rendeztek nyilvános emlékünnepeket.⁴²

1937 áprilisában jött létre egy másik társadalmi szervezet, az „*Egyesület a Spanyol Nép Gyermekeinek Segítésére*”. A mexikói mintára alapi-

tott társaság ruhát, cipőt és más javakat gyűjtött a spanyol hadiárvak számára. 1938 nyarán az Egyesület a Barcelona közelében levő Sitges üdülőhelyen internátust hozott létre, ahol 50 gyermek talált otthonra a kubai kommunista tanítónő, *Rosa Pastora Leclerc* felügyelete alatt.⁴³

A spanyol köztársasággal való szolidaritás lett az egyik olyan ügy, amelynek érdekében a mélységesen megosztott, egymással sokszor szinte ellenséges viszonyban lévő kubai baloldali pártok, irányzatok képesek voltak összefogni. 1938 elejétől ez a minimális összefogás (amely megnyilvánult még pl. a politikai foglyok szabadon bocsátásának, s az egyetemi autonómia helyreállításának követelésében is) lett az egyik fő kikényszerítője Batista politikai nyitásának, ami megnövelte a szolidaritási mozgalom lehetőségeit is.

1938 tavaszától a még illegális KP legális napilappal (*Noticias de Hoy*) rendelkezett, amelyben bőségesen jelentek meg spanyolországi hírek, tudósítások.

1938. július 1-én létrejött a legális „*Spanyol Segélybizottság*”, amelyben harminc baloldali egyet, szervezet képviseltette magát. A 19 fős Végrehajtó Bizottság élén *Emilio Laurent*, az önkénteseket toborzó bizottság tagja állt, aki maga is megjárta a spanyol frontot. Az idők változását jelezte, hogy a díszelnökségnek tagja volt Laredo Bru köztársasági elnök felesége is. A Spanyol Segélybizottság rövid idő alatt csaknem az ország minden városában fiókszervezeteket hozott létre. Fő feladata a különböző adományok – pénz, élelem, cukor, dohány, ruha – gyűjtése volt.⁴⁴

1938. november 12-én a Kommunista Párt, a szakszervezetek és a Spanyol Segélybizottság megszervezte Kuba addigi történetének legnagyobb tömeggyűlését a spanyol köztársaság támogatása és a kubai demokratizálási folyamat elmélyítése, erősítése érdekében.

80 000 ember vett részt a gyűlésen a korabeli híradások szerint.⁴⁵ Másnap, november 13-án ült össze a KKP XI. plénuma, amely egyetlen napirendi pontot tárgyalt: a spanyol köztársaság segítésének ügyét.

A kubai kommunisták III. kongresszusa (az első legális kongresszus a párt történetében), amely 1939. január 10–17 között ülésezett Santa Clarában, kiemelt kérdésként kezelte, s külön napirendi pontban tárgyalta a spanyol demokrácia segítésének módozatait. *Ladislao Gonzáles Carvajal* beszámolója⁴⁶ áttekintette a spanyolországi frontok helyzetét és a Kubában működő segélyszervezetek tevékenységét. Megállapította, hogy a Spanyol Segélybizottság 1938. július 1. és november 31. között több, mint 35 000 peso értékű adományt gyűjtött, s eredményes volt a bizott-

sághoz kapcsolódó, de önállóan működő szervezetek (az „Egyesület a Spanyol Nép Gyermekeinek Segítésére” és a demokratikus érzelmű spanyolokat tömörítő Casa de Cultura) tevékenysége is. A kongresszus célként tűzte ki, hogy 1939-ben – számolva a kormány támogatásával is – 36 000 tonna cukrot, 50 000 egységnyi ruhát és nagymennyiségű dohányt küldjenek Kubából Spanyolországba. Megerősítette a XI. plénum határozatát, amely arra kötelezte a párttagokat, hogy havi 5 centavót fizessenek a párt által létesített spanyol szolidaritási alap javára.

A kongresszusnak ezek a szép elhatározásai már nem válhattak valóra. Teljesítésüket megakadályozta a fasiszmus spanyolországi győzelme.

Jegyzetek

1. *Györkei Jenő*: Magyar önkéntesek a spanyol polgárháborúban. Zrínyi, Bp., 1977. 104–105.
2. *Aguirre, S.*: Antecedentes históricos del movimiento obrero cubano. Cuaderno de Historia, 2. sz. La Habana, 1965. 5–23.; *Thomas, H.*: Der spanische Bürgerkrieg. Verlag Ullstein, Berlin–Frankfurt/M... 1962. 138.; *Guillén, N.*: Lister, gallego, antifascista. „Mediodía” 35. sz. 1937. szeptember 27.
3. *Bayo, A.*: Mi aporte a la Revolución Cubana. La Habana, 1960. V. ö.: *Kerekes György*: Venceremos. Móra, 1979.
4. *Ibarruri, D.*: Az egyetlen út. Kossuth–Magvető, 1976. 318. és 329. Alberto Sánchez, Pablo de la Torriente Brau és Cándón nem küldöttséggel, s nem is együtt érkezett Spanyolországba. Torriente Brau a valenciai írókongresszus idején már halott volt.
5. Memorias ineditas del Censo de 1931, La Habana, 1978, 73. és 218 (Tabla 14), Censo de 1943, P. Fernandez y Cia., La Habana 1945. 750. Vö. még: Nueva Constitución de la República de Cuba, Ed. Luz-Hilo, La Habana, 1940. 19. (különösen: título segundo, art. 12/a és b.)
6. 1933 őszén az ún. „Grau-Guiteras-kormány” két törvénnyel is csökkenteni igyekezett a Kubában élő külföldiek számát. Az egyik előírta a munkanélküli külföldiek repatriálását, a másik, „A munka nacionalizálásának ideiglenes törvénye” pedig elrendelte, hogy a munkahelyek legalább 50%-át kubai állampolgárokkal töltsék be. Szövegüket ld.: *Pichardo, H.*: Documentos para la historia de Cuba. IV/1. kötet, La Habana, 1980. 80–82. és 99–100.
7. *Guerra y Sánchez, R.*: La industria azucarera de Cuba. Cultural, La Habana, 1940. 75. old. a külföldi kézben lévő cukorgyárakról; *Pichardo, H.* kommentárjait a reakciós spanyol szervezetekről ld.: Documentos...IV/2. k., La Habana, 1980. 92–93.; *Blas Roca* a KP III. kongresszusán felsorolta azokat a német kereskedőházakat, amelyek a náci behatolási törekvéseket fedezték. Ld.: *Francisco Calderio (Blas Roca)*: La unidad vencerá al fascismo. Informe ante la Tercera Asamblea Nacional... hely nélkül, 1939. (brosúra), 16.

8. ¡Por la Victoria Popular! Santa Clara, 1939. 126–127. Ladislao G. Carvajal beszámolója a KP III. kongresszusán a spanyol köztársaságnak nyújtott segítségről.
9. Az 1933–1935-ös forradalom történetét *magyarul* ld.: *Kukovecz György: Polgári demokratikus forradalom Kubában (1933–1935). A nemzetközi munkásmozgalom történetéből.* Evkönyv 1985. Kossuth, 1984. 25–40. V. ö.: *Anderle Ádám: Munkásmozgalom Latin-Amerikában. 1870–1959.,* Kossuth, 1982. vonatkozó részeivel.
10. Részletesebben ld.: *Kukovecz György: Demokrácia, antiimperializmus, antifaszizmus a kubai kommunisták politikájában (1935–1944).* „Tájékoztató” 1980. 4. sz. 55–69.
11. *Lafita, María L.: Dos héroes cubanos en el 5to regimiento,* La Habana, 1980. 45–46., 53–56., 126–127.
12. *Marinello, J.: Pablo de la Torriente, héroe de Cuba y de España. El ószo a Peleando con los milicianos,* La Habana, 1962. kötethez, VIII–IX.; *Martínez Márquez, G.: Semblanza de Pablo.* In: *Pablo de la Torriente Brau: Pluma en ristre,* La Habana, 1949. LXII.; *Lafita, María L.: Rodolfo Ricardo Ramón de Armas y Soto.* La Habana, 1975. 64., *Torriente Brau, P.: Peleando con los milicianos.* La Habana, 1962. 18.
13. *Augier, A.: Nicolás Guillén. Notas para un estudio biográfico-crítico.* Universidad Central de las Villas, 1965. II. k., 64–65.
14. Comité Central del Partido Comunista de Cuba. Llamamiento al Pueblo. Közli: *Pichardo, H.: Documentos... IV/2. k. 93–97.*
15. *Ramón Nicolau González: La organización y traslado de los combatientes cubanos a la República Española.* In: *Cuba y la defensa de la República Española (1936–1939),* Editora Política, La Habana, 1981. 7–10.
16. *Torriente Brau, P.: Pluma en ristre.* La Habana, 1965. 459.
17. *Scarpetta J.G.: Guillén. „Bohemia” N° 39/1938, 40–41.* *Marinello, J.: Dos discursos de Juan Marinello al servicio de la causa popular. Párizs, 1937. (brosura) 7–8.*
18. Életéről ld. *Torriente. Loló de la: Torriente-Brau. Retrato de un hombre.* Instituto del Libro, La Habana, 1968. Magyarul megjelent műve: *A kubai ismeretlen katona kalandjai,* Európa, 1982.
19. *Marinello, J.: Contemporaneos.* La Habana, 1976. 265.
20. *Torriente Brau: Aventuras del soldado desconocido cubano.* La Habana, 1976. 209.
21. *Torriente Brau spanyol krónikáját, leveleit és haditudósításait három, nem teljes és egymást át is fedő válogatás alapján elevenítjük fel. A Pluma en ristre 1965-ös kiadását, valamint a Peleando con los milicianos (1962) és az Aventuras del soldado desconocido cubano c. válogatást használtuk fel.*
22. *Torriente Brau: Peleando con los milicianos.* 44–45.
23. *Uő. Pluma en ristre.* 463–466.
24. *Uo.* 485.
25. *Uő. Peleando con los milicianos,* 18.
26. *Uő. Pluma en ristre,* 491. *Aventuras... 151.*
27. *Uő. Peleando con los milicianos,* 23.

28. Uo. 29–34.
29. *Uő.* Pluma en ristre, 517–525. Vö.: *Roa, R.*: Pablo de la Torriente Brau y la Revolución Española, La Habana, 1937. 30.
30. *Torriente Brau*: Pluma en ristre, 518.
31. *Roa, R.*, i. m. 43., *Martínez Márquez, G.*, i. m. LXIV. *Frutos, J.*: La muerte de Pablo. „Pensamiento Crítico”, 39. sz. 1970 április, 324–326.
32. Cuba y la defensa de la República Española (1936–1939). Ed. Política, La Habana. 1981. Itt jegyezzük meg, hogy a témáról átfogó elemzés még nem készült Kubában, s ezen a kötetben kívül csak néhány újságcikk, valamint *Maria L. Lafita* idézett munkái ismeretesek.
33. *Ld. Lafita, Maria L.*: Dos héroes cubanos en el 5to regimiento. 15–44.; *Uő.* Rodolfo Ricardo Ramón de Armas y Soto. 49. 57.; *Tabares del Real, J.A.*: La revolución del 30: sus dos últimos años. Ed. de Ciencias Sociales, La Habana, 1975. 278–279.; *Uő.* Guiteras, La Habana, 1973. 435–439.
34. *Lafita, Maria L.*: Dos Héroes Cubanos.... 45–84.
35. *Uő.* i. m. 125–145.
36. *Uő.* i. m. 48., 56., 136. *Torriente Brau*: Pluma en ristre. 535., *Scarpetta, J.M.*: i. m. 40–41.
37. *Lafita, Maria L.*: ...Armas y Soto, 65–67., *Guillén, N.*: Prosa de prisa. I. k., La Habana, 1975. 107–110.; *Landis, Arthur H.*: The Abraham Lincoln Brigade, Citadell Press, New York, 1968. 15., 31., 66–67. A különböző csoportok indulásáról képet ad a Cuba y la defensa de la República Española (1936–1939) c. kötet is.
38. *Lafita, Maria L.*: ...Armas y Soto. 66., *Landis, Arthur H.*, i. m. 31.
39. *Guillén, N.*, i. m. 107–110., 115–116.
40. *Guillén, N.*, i. m. 80–85.
41. *Marinello, J.*: Dos discursos de Juan Marinello... 6.
42. *Roa, R.*, i. m. 7–8.
43. Auxilio a los niños españoles, „Mediodía”, 1937 április 19. Huérfanos españoles al Asilo Cubana, „Noticias de Hoy”, 1938. június 2.
44. A „Spanyol Segélybizottságot” a rendelkezésre álló források, cikkek különböző neveken említik: Pl. Comité de Apoyo a España, Comité Pro-Ayuda a la Democracia Española, stb.; Tevékenységéről ld. pl. „Noticias de Hoy”, 1938. június 2. (Se constituyó el Comité Cubano de Ayuda a la República Española), és a ¡Por la Victoria Popular! c. kötet 124–125.
45. *Ordoqui – Roca – Ford*: En marcha con todo el pueblo. La Habana, 1938. (a gyűlésen elhangzott beszédek szövege, ill. a gyűlés leírása a bevezetőben).
46. ¡Por la Victoria Popular! Santa Clara, 1939. 119–130.

BENKŐ JUDIT:

NÉPEK, KULTÚRÁK TALÁLKOZÁSA A CONQUISTA UTÁNI LATIN-AMERIKÁBAN

(Kísérlet a kulturális érintkezés néhány sarkpontjának megragadására)

Amerika felfedezése után három világrész lakói találkoztak a mai Latin-Amerika területén. Sorsuk a következő évszázadokban végérvényesen összeforrt. Az indiánok, a spanyolok és az afrikaiak nemcsak különböző főraszokat képviseltek, hanem a társadalmi fejlődés más-más útját és fokát reprezentáló népek eltérő, de a maga nemében egyaránt gazdag kultúráját is. És ahogy Latin-Amerika népességét mind inkább a rasszok, etnikumok keveredése (a meszticizálódás, mulattizálódás, stb.) jellemzi, ugyanígy kulturális fejlődésében is meghatározó a kulturális örökségek keveredésének, kölcsönhatásának, a „transzkulturációnak”¹ a szerepe.

Latin-amerikai kultúrtörténeti kutatásaim szinte „kézen fogva” vezettek e következtetéshez. Ugyanakkor azt tapasztaltam, hogy – az etnológia egyes terepeit leszámítva – a „keveredés” problémája csak elvétve bukkan fel, résztemák kapcsán nyer némi polgárjogot az irodalomban, nem pedig (ahogy meggyőződésem szerint megilletné) a kultúra fejlődésének latin-amerikai sajátosságait megvilágító egyik alapvető rendező elvként. Ez nem magyarázható csak az empirikus anyaggyűjtés hiányosságaival. Fontosabbnak tűnnek bizonyos elméleti-módszertani okok; így az, hogy a latin-amerikai történet- és kultúrtörténetírásban ma is szilárdan tartja magát a pozitívizmus, olyannyira, hogy más eszmetörténeti irányzatok – köztük a marxizmus – képviselői sem vonhatják ki magukat hatása alól. És különös figyelmet érdemelnek bizonyos, a „keveredés” tudományos rendező elvvé tételelét gátló szemléleti tényezők.

A felfedezés és a Conquista szerepének, következményeinek értelmezése az első pillanattól elkeseredett, szenvedélyes vita tárgya volt. Hogy is ne lett volna?! Hiszen a 16. századi spanyol szemében „az Indiák felfedezése a legnagyobb dolog a világ teremtése óta, leszámítva a teremtő testté válását és halálát”.² Indián kortársa, a „tlatelolokói névtelen” számára viszont azt jelentette:

„Földre sújtottak bennünket,
romokban heverünk.

Csak a bú és gyötrelem,
más sincs most Mexikóban és Tlatelolokban,

ahol egykor szépség és bátorság lakozott.”

(Ford.: Benyhe János)³

A gyarmatosítók és a gyarmatosítottak szembenállása, a hódítás atrocitásai fölötti felháborodás és a Conquista eszmei igazolásának igénye, ill. a spanyol nagyhatalom és európai ellenlábasai közötti harc a 16. századtól merőben ellentétes értékeléseket eredményezett; ezek legtendenciózusabb, szélsőségesen egyoldalú változatai az ún. „fehér” és „fekete legendák”, aszerint, hogy apologetikus vagy elítélő pozícióból ítéeltek.

A „történelmi pör” máig tart a nemzetközi irodalomban; természetesen Latin-Amerikában is. Századunkból is ismertek olyan értékelések, amelyek szerzői csaknem ugyanúgy érvelnek, mint a „fehér legenda” ősszűlői: a brazil Augusto de Lima pl. üdvözli az amerikai nemesfémek hajdani kihurcolását, ami „lehetővé tette a fejlődésre alkalmas népek élet-színvonalának emelését”.⁴ A mexikói José Vasconcelos pedig a jenkai expanzionizmussal szemben magasztalja a Conquistát, „az egyetemes és nagylelkű emberi keresztshadjárat e legnemesebb fajtáját”, ami szerinte a haszonállatok és növények, szerszámok mellett egyéni szabadságot, jogvédelmet, nemzeti egységet hozott az indiánoknak.⁵ A mai antiimperialisták néhány irányzata viszont nemcsak bírálja (s joggal) a „hispanofil” apológiát vagy legalábbis elfogultságot, hanem a „fekete legenda” örököséiként fellépve, messzemenő következtetésekig jut. Humberto Pérez pl. így érvel: „az európaiak (ez esetben főleg a spanyolok) hódítása és gyarmatosítása derékba törte Latin-Amerika őshonos népeinek természetes fejlődését és teljesen felszámolta jövőbeli lehetőségeiket... Ezért semmilyen értelemben nem helytálló állítás az, hogy a spanyol gyarmatosítás – az általa okozott pusztítás és rombolás, a bevezetett kizsákmányolás ellenére – haladás volt Latin-Amerika népei számára, mivel a meglévőnél magasabbrendű gazdasági-társadalmi rendszert vezetett be, és a termelőerők fejlődését eredményezte”.⁶ Leonardo Acosta szerint pedig „a világ és a történelem eurocentrikus szemléletének hallgatólagos elfogadása” az, ha valaki „elismeri a spanyol fölényt, legalábbis a technika vonatkozásában, és azt, hogy Amerikát Spanyolország kapcsolta be az egyetemes történelem nagy áramába”.⁷

Az idézett és velük rokon egyoldalú nézetek meghaladásában is irányadó lehet az a fejtegetés, amelyet Marx adott „A brit uralom Indiában” című cikkében: „Igaz, hogy Angliát a hindusztáni társadalmi forradalom előidézésében csak a leghitványabb érdekek fűtötték, és hogy ostoba módon juttatta érvényre ezeket az érdekeket. De nem ez a kérdés. A kérdés az, hogy az emberiség teljesítheti-e rendeltetését anélkül, hogy

alapvető forradalom következnek be az ázsiai társadalmi állapotban? Ha nem, akkor Anglia, bármilyen bűnököt követett is el, e forradalom felidézésével a történelem öntudatlan eszközéül szolgált”.⁸

A „legendák” e szellemben való kritikai elemzése külön tanulmányt igényelne. Itt inkább közvetve polemizálok: a felhalmozott tényismeret bázisán, a hazai latin-amerikanisztika egyes diszciplinákban elért, nemzetközileg is jelentős eredményeire⁹ támaszkodva, megkísérelm kijelölni a felfedezés után kibontakozott latin-amerikai folyamat néhány, a kulturális érintkezés további kutatása szempontjából fontosnak ítélt sarkpontját.

1. A Conquista és a gyarmat: népek, kultúrák erőpróbája

A 15–16. század fordulóján Nyugat-Európa szemszögéből szinte „szükségszerű” volt Amerika felfedezése. Beérték a Föld megismerésének tudományos-technikai és tudati feltételei, és a világméretű „nyitást” olyan kényszerítő körülmények is sürgették, mint az afrikai aranyhoz és Indiába vezető hagyományos utak bezárulása, stb. Afrika körülhajózásának (1487–88), Kolumbusz első expedíciójának (1492) és Magellán vállalkozásának (1519–21) gyors egymásutánja is jelzi: ha Amerika felfedezésében lehettek, voltak is véletlenszerű mozzanatok, az szinte elkerülhetetlen volt, hogy a sokfelé kirajzó hajósok belebotoljanak ebbe a hatalmas földrészbe.

Ugyanebben az időszakban azonban még a legfejlettebb amerikai társadalmak sem voltak felkészülve semmilyen szempontból egy ilyen aktív „nyitásra”; és ez csak egyetlen mozzanata volt annak a minőségi különbségnek, ami a spanyolok megérkezése után Amerikában található társadalmi formációk fejlettségi fokában, teljesítőképességében mutatkozott. Így ez a világtörténelmi fordulat az őshonos népek számára elkerülhetetlenül tragédiába torkollt. Ahogy a felfedezésből – az ideérkezők s főleg megbízóik óhaja szerint – hódítás lett, katonai vereséget szenvedtek a legfejlettebb indián társadalmak is; a Conquistát a spanyol-portugál gyarmatbirodalom kiépülése követte.

Kétségtelen, hogy mindez az őslakókat (és hamarosan az afrikai rabszolgákat) állította a legsúlyosabb megpróbáltatás elé. De roppant megrázkódtatás volt a viszonylag „felkészültebb” európaiak számára is. Tekintsünk el itt az Újvilág-fordulat egész Európára kiható tudati következményeitől, s maradjunk az Amerikába érkezetteknel, akik egy minden addighoz képest példátlan, egyedülálló vállalkozás részesei lettek: hiszen

soha ilyen dimenziójú hódításra nem került sor ennyire ismeretlen terepen, az óceán túlsó partján, ilyen kis létszámú, az utánpótlástól, az otthon biztonságától ennyire elvágott erőkkal. Hogyan reagáltak? A körülményeket, ill. a számarányokat tekintve, az sem lett volna meglepő, ha asszimilálódnak az indiánok létformájához. Ez elő is fordult kényszerhelyzetben – bennszülött fogságba esve –; de már megörökítésre érdemes kivételnek számít a szabad választása, így Gonzalo Guerrero esete, aki így felelt, amikor Cortés követet küldött kiszabadítására: „én itt megnősültem, van három gyermekem, és háború idején engem itt kacikának és vezérnek tartanak”; honfitársa „bármennyit beszélt is neki és korholta, az csak nem akart menni”.¹⁰

És a többiek? Az expedíciók viszontagságai, az idegen világ rejtelmiei, a gyakorta ellenséges természet, s főleg az őslakók elkeseredett, meg-megújuló támadásai rányomták bélyegüket a hódítók maroknyi csapataira. Nem mindig tanúsították azt a töretlen vállalkozószellemet („rendkívüli emberek, ... félig vikingek, félig apostolok”¹¹), sem azt az „erkölcsi felsőbbrendűséget”, amivel oly egyoldalúan ruházzák fel őket a „fehér legendák”. A vezérek gyakran erőszakkal kényszerítették őket előre, ha már Eldorádó csábítása sem használt: Cortés pl. a hajók megrongálásával vágta el az utat. Lázadások is voltak, visszafordulások is. És volt, hogy a helyzet a gátlás utolsó szikráit is kioltotta a hódítókból, akiket Madariaga, mint „kiváltképpen civilizált embereket”¹² jellemez. Nemcsak a tömegmészárlásokra, a bizonyonnal sokhelyütt előforduló kegyetlenségre gondolunk; mint korabeli krónikákból kitűnik, előfordult az is, hogy azt tették, amit sok kortárs és későbbi szerző a bennszülöttek alávalóságát bizonyító egyik fő érvként kezel: embert ettek, pontosabban, éhségükben megették bajtársaikat.¹³

A harc, a nélkülözés, a rettegés közepette a spanyolok ráébredhettek, mennyire a maguk kultúrája adta eszközeikben rejlik fölényük. S bár végső soron győztek, ez a tudat tartósan rányomta a bélyegét szemléletükre, a fölényüket biztosító eszközök monopóliumához való ragaszkodásukra. Elég arra utalni, mennyi kérelem, javaslat futott be a Koronához: tiltsa el az őslakókat pl. a lótarástól, helyezzen büntetést kilátásba azok számára, akik „nagyra becsülik a hadi dolgok megszerzését és megismerését”.¹⁴ És hamar megjelentek a rendeletek a rabszolgák fegyverhordási tilalmára is, beleértve azt is, ha uruk parancsára viselnék.

A spanyolok adaptálódásának további kérdései előtt jelezni kell azt is: mit jelentett a találkozó a leigázott népek számára?

Végletesen eltérő becslések ismertek a latin-amerikai indiánok 1492-

es lélekszámáról és pusztulásuk arányairól. Az amerikai Dobyns és Thompson 77–88, ill. 3,5 milliót becsül 1492-re és 1650-re; a Vicens-Vives féle spanyol monográfia 11,3, ill. 8,4 milliót; a venezuelai Rosenblat szerint 1492-ben 14,579.500 volt a lélekszám. Mindenki egyetért abban, hogy 1650-ig lényegében kipusztult az Antillák őslakossága; de nagyon eltérnek a becslések más térségekre. Mexikó kapcsán pl. az amerikai Cook–Borah szerzőpár 95%-os (25-ről 1 millióra) pusztulást becsül 1519–1607 között; Rosenblat és a Vicens-Vives viszont 5,8, ill. 4,5 milliós induló létszámot ad, és mindkettő 3,4 milliót 1650-re.¹⁵

Nem kell túl járatosnak lenni a történeti demográfiában, hogy belássuk: az amerikai szerzőpárok becslései nemcsak a Conquistát növesztik még irreálisabb dimenziójúvá, de azt is valószínűltetik, hogy ma is élnek indiánok a földrészen, mégpedig 8 számjegyű nagyságrendben. Másrészt az indián népesség mai területi megoszlása alapján sem hihető, hogy azonos arányú lett volna pusztulása az Antillákon és pl. Mexikóban... Ez akkor is nehezen volna elképzelhető, ha – az említett szerzők módján – a pusztulás első és legfontosabb okát a behurcolt betegségekben és az irtóháborúkban látnánk. Anélkül, hogy ezek szerepét lebecsülném, mégis inkább azt az álláspontot osztom, mely szerint a vírusoknál sokkal pusztítóbban hatott az őslakókra a gyarmati rend kiépülése. Ez azonban korántsem azonos módon és hatással érvényesült a különböző népeknél...

Az idegen betolakodók uralmi törekvéseivel szemben az első meglepetésből magukhoz tért indián közösségek legtermészetesebb reakciója – a társadalmi fejlettség bármely fokán álltak is – a harc volt. Résztvevők, szemtanúk és történetírók hosszú sora számol be – hol megrendülten, hol ellenségesen, hol részvétellel, hol elismeréssel – az egyéni és kollektív ellenállásról, amely szerte a kontinensen fellángolt. Ám a fegyveres harc csak a gyarmatbirodalom peremvidékein maradhatott fenn huzamosan: a chilei araukánokat csak a 17. században, a pampa-indiánokat még jóval később verték le. Másutt sokkal korábban letörték az aktív ellenállást, és a nyomában járó megtorlás tovább tizedelte az őslakosságot.

A vereség után az indiánok alternatívája az maradt: kegyetlenül kiszákmányolt osztályként, etnikumként be tudnak-e illeszkedni a kiépülő gyarmati rendbe, képesek-e „mindent túlélni”, avagy nem? és e népek kényszerű „válaszában” döntő szerepe volt a társadalmi-kulturális fejlettség általuk elért fokának. Ezt már a 16. században érzékelték. A popayai indiánoknak, írja Cieza de León, „nem voltak uraik, akik megfélemlítsék őket. Lomhák, lusták és mindenek fölött gyűlölnék szolgálni, ... ami épp elég ok rá, hogy óvakodjanak idegen népek alá, azok szolgálatába rende-

lódni”: viszont „a peruiak jól szolgálnak és megszelidíthetők, mert ... mindenüket alávetették az inka királyok, akiknek adóztak, ... és ebbe beleszülettek”.¹⁶ Más szóval, eleve másként hatott, más-más tűrőképességgel találkozott a gyarmati munkakényszer, a feudális elemeket bevezető idegen uralom az ősközösségi viszonyokban élő népeknél, ahol addig legfeljebb a fogyasztás kis részét fedezte a kezdetleges földművelés, és másként a magaskultúrák immáron osztálytársadalomban élő népeinél, akik már eljutottak a többletermék megtermeléséhez, és feltehetően fejlettebb közösségi stb. viszonyaik is hozzájárultak adaptációs készségük és kulturális rezisztenciájuk egyaránt magasabb fokához, nagyobb túlélési esélyükhöz. Az Antillák testileg-lelkileg egyaránt védtelenebb, kiszolgáltatottabb népei között ellenben a 17. század elejére beteljesedett Las Casas próféciája, aki ezt írta: az encomienda állati sorba taszítja őket, „de még itt sem állhatnak meg, míg semmivé nem lesznek, ... meg nem semmisülnek, el nem pusztulnak”.¹⁷ A kegyetlen gyarmati kizsákmányolás fizikai-pszichés terheihez, a betegségekhez, az éhínséghez, a lázadáshoz és a megtorláshoz hozzáadódtak még a kilátástalan helyzetre adott tragikus reakciók: a tömeges öngyilkosság, a szülési kedv hanyatlása, stb. És még egy tényező: számukra többnyire nem volt visszavonulási lehetőség, hiszen a spanyolok könnyebben átfésülhették a szigeteket...

A szárazföldön viszont a gyarmati rendbe való beilleszkedés végső alternatívája nem egyszer a „kivonulás” lett. Nemcsak a nomád törzsek próbáltak elrejtőzni, hanem letelepült népek, köztük a leverte birodalmak egy-egy közössége is. Cieza de León így vall e tragikus menekülésről: az indiánok, „ahogy a spanyolok megszorogatják őket, felgyűjtják házaikat, ... és egy-két mérfölddel odébb mennek, és három-négy nap alatt felépítenek egy házat, megannyi idő alatt elvetik a szükséges kukoricát, ... és ha újra keresik őket, elhagyják ezt a helyet is, és tovább mennek, vagy visszafordulnak...”¹⁸ Mind távolibb, járhatatlanabb, nehezebb életkörülményeket nyújtó zugokba rejtőztek, és a létfenntartás nehézségei, az üldöztetés, az optimális közösségnagyság hiánya, az elszigeteltség fokozatosan megfosztotta e közösségeket nemcsak az előrelépés esélyétől, de a már birtokba vett kultúrától is: alacsonyabb fejlettségi szintre visszaesve, „reprimítiválódtak”.

Hasonló alternatíva állt az Afrikából behurcolt rabszolgák előtt is, akiknek száma ugyancsak végletesen eltérő becslések tárgya. Ezért itt csak néhány specifikus körülményt jelzek.

Az afrikaiak helyzete Latin-Amerikában alapjában még radikálisabban megváltozott eredeti körülményeikhez képest, mint az indiánoké. Ez

utóbbiak nemegyszer – főleg a bányákban – talán nehezebb munkára kényszerültek, mint ők. Az afrikaiak viszont végérvényesen és teljesen kiszakadtak nemcsak eredeti létformájukból, de velük egy nyelvű–kulturájú társaik közül is, és egyszerre kellett az új természeti feltételekhez akklimatizálódnuk és betörniük – a hierarchia legalján! – a gyarmati rendbe. Mindez közrejátszott abban, hogy számos szerző szerint, az Amerikába behurcolt rabszolgák „hasznothozó ideje” többnyire – és egyöntetűen – igen rövid – öt, hét, tíz év – volt.

Helyzetük reménytelensége – és az a lélekmentő hitük, hogy a haláluk után Afrikában támadnak fel – magyarázza, hogy közülük is aránylag sokan választották az öngyilkosságot. Valóban jellemző reakciójuk azonban nem ez volt, hanem a beilleszkedés, avagy az ellenállás aktívabb formái: a lázadás és a szökés.

Bár a rabszolgavadászat is a társadalmi fejlődés eltérő fokain álló népeket sújtott Afrikában, a Latin-Amerikába került rabszolgák beilleszkedésre való képessége nem mozgott olyan szélsőséges határok között, mint a különböző indián népeké. Ennek oka lehetett részben az is, hogy már az emberkereskedők a „leghasználhatóbb árut” igyekeztek beszerezni; sőt spanyol királyi rendelet is tiltotta, hogy egyes – hirhedten „vad” – népekből származó munkaerőt importáljanak az Újvilágba. De fontosabbnak tűnik, hogy ezek a szerencsétlenek többnyire egyénileg kerültek a rabszolgatartók birtokába, ill. egy nyelvileg–kulturálisan heterogén rabszolgaközösségbe. Magukra hagyatva, eleve inkább alkalmazkodniuk kellett, mint a némi belső védelmet mégis adó indián közösségek tagjainak. Viszonylag gyorsan megtanulták az európai nyelvet is, legalább annyira a sorstársaikkal való érintkezés szükségétől hajtva, mint a gazda akaratára. És, mint Ortiz megfigyelte,¹⁹ a rabszolgaközösségekben általában a jelenlevő legmagasabb afrikai kultúra (Kubában sokhelyütt a joruba) lett a „mérce”; ehhez igyekeztek igazodni és ezt asszimilálták a más kultúrákból kiragadottak is.

Ugyanakkor a rabszorgalázadások története Latin-Amerika minden vidékén egyidős a rabszorgaság bevezetésével; az Antillákon pl. már a 16. század elejétől sor került rájuk. Bár a lázadók esetenként szövetségekre is letek – hol az indiánokban, hol az Antillákra szemet vető más nemzetiségű európaikban –, e kisebb-nagyobb felkeléseket ugyanúgy vereség követte, mint az indiánok hasonló próbálkozásait: rabszorgafelkelés – a haiti forradalom kivételével – nem hozott döntő fordulatot Latin-Amerikában.

Az afrikaiak másik jellegzetes lázadási formája, a szökés is sajátos

formákat mutat. A bújkaló szökött rabszolgák, a cimarrónok lehetőség szerint csapatba verődtek, s nemegyszer valóságos szabad társadalmat hoztak létre rejtkehelyükön, megszervezve a szükségletek kielégítését (alapja – a lehetőségek szerint – a földművelés, állattartás és/vagy a fosztogatás, a környéken élők megsarcolása, stb. volt) és a fegyveres önvédelmet. E – néhol afrikai társadalmi minták szerint szerveződött – közösségek némelyike szinte hihetetlenül ellenálló volt: az északkelet-brazíliai Palmares királyság évtizedeken át visszaverte az ellene küldött portugál, holland expedíciókat, míg 1693-ban elesett. S még ellenállóbbnak bizonyult a surinami „bozótnégerék” máig fennmaradó törzsszövetsége, amely a 18. század elején szerveződött meg. Sajátos módon ez a közösség nem „reprimítivizálódott”, még ha természetesen többé-kevésbé megrekedt is: megőrizte a „kivonulása” korabeli Afrika meghatározott területein jellemző társadalmi szerveződési formákat, az onnan átmentett – ill. az amerikai környezetben az európaiaktól és indiánoktól átvett – eszközök, kulturális elemek némelyikét, sőt egyeseket tovább is fejlesztett közülük...

A gyarmati rendbe való beilleszkedéssel szembeni ellenállás egyes formái tehát a leigázott etnikumok további pusztulását hozták, mások olyan etnokulturális csoportok fennmaradására, ill. kialakulására vezettek, amelyek mintegy „kövültként” élnek évszázadok óta a gyarmati, majd a független Latin-Amerikában. E közösségek léte, veszélyeztetettsége nagy felelősséget ró a mai társadalmakra, nem – vagy éppenséggel embertelenül – megoldott problémák egész sorát veti föl. Latin-Amerika Conquista utáni fejlődése azonban nem azon a nyomvonalon indult el, amire ők – a perifériára szorult áldozatok – kényszerültek.

2. A Korona törekvése a gyarmatok biztonságos birtoklására

A latin-amerikai kultúra fejlődésének „főáramát” vizsgálva, a legfontosabb két kérdés az, hogyan hatottak egymásra a térségen a 16. századtól összekerült, egymáshoz rendelődött népek, kultúrák, és hogyan érintkezett a térség egésze az egyetemes fejlődés korabeli európai főáramával. Ezt szem előtt tartva, elsősorban három témakörben – az etnikumok gyarmati társadalomba való beilleszkedésével, a kulturális–ideológiai uralom biztosításával és a gyarmat külkapcsolataival – kapcsolatban érdemes szemügyre venni azt a koncepciót, amelyet a spanyol Korona képviselt.

Kezdjük az utóbbival, azzal a globálstratégiai koncepcióval, amelynek jegyében az anyaország igyekezett megvédeni birodalmát a vetélytársaktól. Ezen belül nem annyira a katonai-védelmi aspektusok érdemel-

nek figyelmet e szemszögből (amire egyébként a Koronának alapos oka volt), sokkal inkább bizonyos – részben mélyen a megelőző ibér-félszigeti fejlődés gazdasági-társadalmi specifikumaiban gyökerező – egyéb tényezők, amelyeknek eredője mind egy irányba, a gyarmatok külső kapcsolatainak redukálása, az elszigetelés felé mutatott. Ennek része volt az a kereskedelempolitikai törekvés, hogy a gyarmatok csak az anyaország közvetítésével kapcsolódhassanak a világpiachoz, ill., hogy az alkirályságok, kapitányságok egymás közti forgalma is csak félszigeti közvetítéssel bonyolódjék, amely törekvésről (s következményeiről, köztük a félsziget és Amerika közötti kereskedelmi forgalom tőkénének és profitjának külföldi kézbe kerüléséről) a hispanista szemléletű irodalom is hű képet ad. Ugyancsak e koncepció része az, hogy a Korona az idő múlásával mind inkább igyekezett kirekeszteni gyarmatairól az idegen nemzetiségűeket, vallásúakat. A Spanyolországból 1492-ben kiűzött zsidók eleinte illeték fejében letelepedhettek az Újvilágban, de 1518-ban onnan is kitiltották őket. A Conquistában még részt vettek olaszok, portugálok, görögök, stb. is, sőt V. Károly 1528-ban amerikai hódításra hatalmazta fel német hitelezőit (bár később az engedélyt a visszaélések miatt visszavonta); de IV. Fülöp 1621-es törvénye elrendelte az idegenek Amerikából való kiűzését (csak egyes kézművesszakmák gyakorlóival téve kivételt); azután jött a jezsuiták kiűzése, stb. Még egy 1801-ben kelt dekrétum is hatalmas adót rótt ki az Amerikában letelepülni kívánó külföldiekre.

Ez az elzárkózási-elszigetelési törekvés jutott kifejezésre a Korona kulturális–ideológiai koncepciójának egyik fő elemében: nevezetesen abban, hogy kezdettől nagy buzgalommal üldözte – szövetségesével és eszközével, a gyarmati inkvizícióval karöltve – az idegen szellemi termékeket, s főleg az „idegen eszméket”. *Los libros del Conquistador* című könyvében Irving hiába igyekszik – sok más szerzőhöz hasonlóan – „fehére mosdatni” a gyarmati kultúrpolitikát: az általa közölt eredeti forrásokból is kitűnik, hogyan túrták fel a Szent Hivatal tisztviselői a kereskedőhajókat, titkos könyv-rejtekhelyeket keresve; hogyan forgatták át a könyveket, nem rejt-e veszedelmes tartalmat az ártatlan borító; hogyan küldték a gyanús küldeményeket az alkirályi székhelyek inkvizíciós központjába; és hogyan terjedt ki érdeklődésük a könyvek után a feladókra és a címzettekre is. Az „eretnek irodalom” tág kategóriája mellett – amibe a vallási-teológiai jellegű műveken kívül beletartoztak az egyházi dogmákkal szembenálló természettudományos munkák is – főleg a 18. századtól mind inkább előtérbe került a „felforgató irodalom” kategóriája. És figyelmet érdemel, hogy már a 16. századtól külön tilalmi lista volt Amerika

számára, amelyen olyan (főleg szépirodalmi) művek is szerepeltek – köztük a Don Quijote –, amelyeket az anyaországban szabadon lehetett forgalmazni.

A külföldi kapcsolatok kizárása (amelynek szellemi-kulturális vonatkozásai szinte kizárólag a letelepült gyarmatosítókat, az „amerikai spanyolokat” sújtották) egyidejűleg is – és főleg a különböző korszakokban – többféle biztonságpolitikai célt szolgált. A Conquista utáni két évszázadban a belső tényezők közül különös figyelmet érdemel a katolicizmus monopolhelyzetének biztosítására irányuló erőfeszítés, mégpedig nem csak vallási, hanem legalább ennyire politikai megfontolásokból. Erre vallanak a 17. századi államférfi, Solórzano Pereyra szavai: a más vallások „követőinek eretnoksége, természete és konoksága olyan, hogy ha nem vágjuk és tépjük ki mindenestül, ... nemcsak a vallásra lehet ártalmas, de teljesen megronthatja és felforgathatja a birodalom politikai állapotát is. ... Ezért egyetlen jól kormányzott katolikus köztársaság sem engedheti meg ... a vallások sokféleségét”.²⁰

Amerikában azonban nemcsak az Európában ismert más vallások befolyásával szemben kellett megvédeni a katolicizmust, hanem elsőként is érvényre kellett juttatni a helyben talált vallásokkal szemben. Természetes, hogy a Conquista első éveitől a gyarmatosító politika központi eleme volt a térítő tevékenység, s egyben az indiánok, ill. az afrikai rabszolgák ősi vallásainak üldözése, emlékeinek, nyomainak irtása. Ennek egyes vonatkozásairól részletesebben kell majd szólni. Itt inkább azt emelném ki, hogy a Korona komoly veszélynek látta az ősi – főleg az indián – vallási, kulturális örökség hatását nemcsak a bennszülöttek vonatkozásában, hanem a katolikus spanyolokra, sőt az egyházakra nézve is. Erre enged következtetni, hogy az első megfigyelőknek – főleg a térítő papoknak, szerzeteseknek – az indiánok életével, szokásaival és „pogány babonáival” foglalkozó beszámolóit, feljegyzéseit már a 16. században „titkosították” – évszázadokra elsüllyesztették az egyházi levéltárakban –, sőt II. Fülöp 1577-ben kelt utasítása szerint, a továbbiakban még spanyol szerzeteseknek is tilos volt írni róluk. (E beszámolók még a 19. század elején is olyan tiltott olvasmánynak számítottak, ami akár az inkvizíciót is olvasójára hozhatta – méghozzá nem is Amerikában, hanem Madridban.)

Ami az indiánokat illeti, itt is a szigor erősödése tapasztalható az idő múlásával. Azt a viszonylag toleráns rendeletet, miszerint „megőrzendő” az indiánok „jó szokásai”, ha nem ellentétesek a katolikus vallással (1530), 1578-ban új rendelet váltja fel, miszerint katolikus szellem-

ben kell nevelni őket, „elfeledtetve régi rítusaik és ceremóniáik tévelygéseit”.²¹ A jezsuita Arriaga pedig 1621-ben azt javasolja: a perui indián falvak hitéletét vizsgáló visitadorok mindenütt fogadtassák el azt az Alapszabályt, mely többek közt kimondja: „e falu indián emberei és asszonyai mostantól semmilyen alkalomból... nem dobolnak, táncolnak, dalolnak a régi módon, ... még azokat a dalokat sem, amelyeket eddig anyanyelvükön énekeltek”.²²

Nemcsak a vallásról volt szó tehát – illetve elsősorban ebben az összefüggésben értelmezendő a vallási kényszer funkciója is –, hanem jóval többről: lényegében mindannak kiirtásáról, ill. akár békés, akár erőszakos „elfeledtetéséről”, ami saját kulturális örökség; ami tehát alkalmas lehet rá, hogy a múlt iránti nosztalgiát, és ezzel a jelen elleni lázadást táplálja az indiánok körében. Ebben a koncepcióban helyezkedett el az is, hogy II. Túpac Amaru 18. századi felkelése után betiltották az „inka” Garcilaso de la Vega „Comentarios reales de los Incas” című könyvét (1609), és elrendelték valamennyi Peruban föllelhető példánya elkobzását, mivel „a bennszülöttek sok alkalmatlan dolgot tanulhatnak belőle”.²³ Pedig igencsak kevesen olvashatták volna ezt a spanyolul írt művet. Mert bár a 16. századtól indián kollégiumok nyíltak Peruban, Mexikóban, ahol a korabeli egyetemek szintjén és szellemében is oktattak, ezek csak a kacikák, az indián „nemesség” kis csoportjai előtt tárultak ki. Rajtuk kívül csak kevesen jutottak el a redukciókban, plébániákon, szerzetesiskolákban az írás-olvasásig. (A rabszolgáknak ennyi sem jutott: az ő esetükben csak a vallásoktatásra, a keresztség felvételére, a rendszeres misehallgatásra terjedt ki a törvény.)

Az etnikumok társadalmi beilleszkedése kapcsán előrebocsátandó: amikor a felfedezés után előállt alternatíva (kereskedés vagy hódítás) eldőlt az utóbbi javára, eldőlt a gyarmati társadalomban elfoglalandó alapviszony is a spanyol és az indián között. Az indiánokról folytatott szenvedélyes 16. századi viták (van-e lelkük, „született rabszolgák”-e, jogot ad-e a térítés leigázásukra, stb.) nyomot hagytak ugyan a királyi állásfoglalásokon, főleg az indoklásukon. De nem annyira az indiánvédők érvei hatottak a Koronára, amely az 1542-es Új Törvényektől bizonyos fokig védte a bennszülötteket, a közösségi földeket. Inkább az a felismerés, hogy az indián: munkaerő és adófizető. Okulva az Antillák riasztó elnéptelenedésén, óvni kell hát a földesúri önkénytől. E védelem (amelynek gyakorlati határfoka jóval alatta maradt a törvény betűjének) némileg könnyített az indián helyzetén; de semmiben nem érintette – s ez nem is állt szándékában – a társadalmi újratermelésben elfoglalt addigi helyét, még

kevésbé elmozdulását. Még inkább eleve meghatározott volt az afrikai rabszolga helyzete, azzal súlyosbítva, hogy az ő rabszolgaságának „jogos” voltát a gyarmati kor végéig nem vitatta a hivatalos felfogás. Solórzano Pereyra szerint pl. az indiánt nem jogos rabszolgának eladni, mert kényszer eredménye; az afrikait viszont meg lehet venni a portugál kereskedőtől, „mert ez esetben jóhiszeműen járunk el, feltételezve, hogy önként adták el magukat, vagy egymás közti igazságos háborúban estek fogságba”.²⁴

A fentiek alapján nem annyira etnikai, inkább osztályalapon jelenik meg a Latin-Amerikában összekerült népek helyzete. De elkerülhetetlenül fölmerült a törvény szintjén is e népek, mint etnikumok jogainak vagy jogfosztottságának és egymáshoz való viszonyának kérdése, hiszen az indiánok nem minősültek rabszolgának, másrészt az afrikaiak számára is viszonylag korán megnyílt az egyéni felszabadulás lehetősége, ha szórványosan is. Ami a jogokat illeti, a 16. századtól számtalan diszkriminatív, az indiánokra és a feketékre (többnyire külön-külön a rabszolgákra és szabadokra is) hátrányos törvény, rendelkezés látott napvilágot, korlátozva pl. a mozgási és letelepedési, fegyver-, ruha- és ékszerviselési, tanulási, stb. szabadságukat. Ami pedig az egymáshoz való viszonyt illeti, a Korona eredeti elképzelése minden bizonnyal az etnikumok elkülönítése, a „tiszta képlet” lehetőség szerinti megőrzése volt. Miután az 1550-es évektől behatóan érdeklődött a hajdani indián birodalmak társadalmi szervezete, adózási mechanizmusa, stb. iránt, keresve az adaptálható elemeket benne, a század végén törvényerőre emelte a fehérek és az indiánok külön „köztársaságát”, azaz etnikai konglomerátumát, s az indián „köztársaság” bázisaként elismerte a gyarmati rendhez „hozzáigazított” indián közösségeket. Ez azt jelentette, hogy vidéken külön településeken laktak az indiánok és a spanyolok; a városokban viszont az indián csak elkülönített negyedekben lakhatott, egészen a kasztíliai városok mór- és zsidónegyedeinek mintájára. Az etnikumok egymáshoz való biológiai viszonya kapcsán már a 16. század elejétől engedélyezték (sőt kezdetben, nyilván az európai nők hiánya miatt, szorgalmazták) a spanyolok kikeresztelkedett indián nőkkel való házasságát; ugyanakkor számos törvény és rendelet tiltotta pl. az afrikai-indián nászt, noha a rabszolgák között is alacsonyabb volt sokáig a nők aránya.

Az ilyenfajta törvényekből – és főleg az alávetett etnikumokat kegyetlenül sújtó gyakorlatból – egyes szerzők arra a következtetésre jutnak, hogy már a gyarmati kor elején virágzott Latin-Amerikában a biológiai érveken nyugvó „modern” rasszizmus. A korabeli források némelyikében

valóban kitapinthatók a mai értelemben vett rasszizmusra emlékeztető, elvakultan gyűlölködő álláspontok is, sajátos módon nemegyszer egyháziak részéről. Mégis úgy tűnik, hogy a spanyolok (mind hivatalos, mind egyéni szinten) inkább a diszkrimináció ókori és középkori (civilizált-barbár, keresztény-pogány) ellentétpárjaiban gondolkodtak, nem fajgyűlöletben. Legalábbis nem ilyenféle indítékok tapasztalhatók még az elkülönítő, diszkriminatív előírásokban sem, hanem – ha már az „érzület” síkját nézzük – elsősorban az anyaországi történelmi előzmények nyomán értelmezhető idegenkedés: főleg a hétszáz éves Reconquistában felgyűlt társadalmi-ideológiai „muníció”, a „többgenerációs” tiszta „keresztény származás” némi „kasztosodásra” is hajlamosító tudata. De legalább ilyen szerepet játszottak bizonyos gyarmatigazgatási szempontok (így a törekvés az indián – ill. az uralkodó spanyol kisebbség – védelmére, az adózási rend biztosítása, stb.), ill. az az igény, hogy biztosítsák a gyarmatosítók előjogait.

A szándék tehát – s a gyakorlat egyik fő tendenciája is – az elkülönítés volt. A Conquistával meginduló folyamatban azonban az elképzeléseknél jóval bonyolultabbá vált a kérdés minden aspektusa. Az alábbiakban ennek néhány problémáját érintem.

3. Az etnikai keveredésről

Sokféle oka van, hogy az etnikumok biológiai keveredése kezdettől feltartóztathatatlanul terjedt az Újvilágban. Az irodalom főleg a nőhiányt említi, továbbá a hódító (gyarmatosító) uralmi pozícióját a többi etnikummal szemben, az egyháziak népes táborának szabados életét, a természetes érdeklődést; s már a „vegyes” házasság motívumaira is utalnak azok az okok, amelyeket Wittman emel ki: az indián nők vonzó önállósága, függetlensége, határozottsága, a személyi vonzódás győzelme a feudális szokások által gúzsba kötött tradicionális spanyol házassággal szemben.

Mivel az etnikai keveredés mértékére vonatkozó becslések nagyon is eltérőek – s nem is lehet másként a kritériumok bizonytalansága, az előítéletek, stb. miatt –, inkább csak jelzésként érdemes néhány adatot említeni. Hogy a spanyolok nemcsak szexuális kapcsolatra, de házasságra is léptek indián nőkkel, már egy 1514-es részleges census feltünteteti: 684 spanyol közül 64 ilyent említ. A Vicens Vives monográfia szerint 1570-ben a négerék, meszticek, mulattok összlétszáma 230.000 volt a spanyol gyarmatokon, s 1650-ben csak a „kevert vérűeké” 584.000 (az európaiaké a két időpontban 118.000 és 650.000). 1570-ben Rosenblat szerint

100.000 mesztic élt Peruban 38.000 fehér és 2 millió indián mellett; Chileben pedig (más források szerint) 20.000 mesztic, mulatt és néger félmillió indián és 7.000 spanyol mellett.²⁵ Bármilyen bizonytalanok – s egyre több forrást szembeesítve mind ellentmondásosabban – az adatok, mindenképpen jelzik, hogy jelentős arányról volt szó.

Természetesen észlelte ezt a Korona is, és mind több rendelkezés látott napvilágot a létrejövő új etnikai „képletek” besorolására. A törvénytelen gyermekek esetében az anya státusza volt a mérvadó – így az indián asszony afrikai rabszolgától származó zambó gyermeke jogilag szabad lett, a rabszolganő fia viszont akkor is rabszolga, ha fehér volt az apja (ez utóbbi legfeljebb felszabadíthatta a fiát, amihez a törvény annyi könnyítést adott, hogy előjogot adott fia megvásárlására, ha az anya másnak a rabszolgája volt) –; a törvényes házasságból származó gyermeknél pedig az apa státusza. S ahogy az idők múlásával mind inkább nőtt a „kevert vérű” szabadok aránya a gyarmati társadalomban, egyre feltéte-nyebben figyeltek fel rájuk a spanyolok is, ahogy egyre nőtt közöttük a „lecsúszottak” tábora, akiknek egyetlen tisztos megélhetési forrása az állami, egyházi hivatal maradt. Mivel a hivatalok száma még a túlbürokratizált gyarmati társadalomban is véges volt, mind több olyan rendelkezés született, amely a „tisztavérű fehérek” privilégiumává tette pl. az egyetemek látogatását, a hivatalokat. Az egyház pedig elvileg nyitva állt ugyan a „kevert vérűek” előtt, de az etnikumok Isten előtti egyenlőségét – amire máig oly büszke a konzervatív spanyol történetírás – főleg a mennyországra, s nem Isten földi hivatalaira értette. A mesztic, a mulatt, s még inkább az indián vagy a szabad afrikai elutasításakor hol a régi kasztíliai formulára hivatkoztak (miszerint ők nem „régikeresztények”), hol a jelentkezők fogyatékos iskolázottságára. Mert az ilyen tilalmak, elutasítások gyakorlatilag csak az alacsony sorú és/vagy törvénytelen „kevert vérűeket” sújtották. Nem mintha az előkelőbb spanyol családok – a gyarmati arisztokrácia is – mentesek lettek volna a keveredéstől. Ezek azonban „igazolólevelet” kaphattak arról, hogy „tisztavérű fehérek” maradtak. Eredetileg csak nagy érdemekkel bíró, nagynevű családok kaphattak „fehérítő” okmányt, ha az indián vagy főleg a rabszolga vére valahogy „belekeveredett” a családba; később a királyi kegyből szabott árú üzlet, kincstári jövedelemforrás lett, amit „vegyes” családok is megfizethettek, ha pl. taníttatni akarták gyermeküket.

A keveredés terjedésének sajátos etnoszociális következményei lettek. A mesztic, a mulatt, a zambó és a többi új etnikai „kompozíció” gyakran a főresszokhoz tartozók csúfólódásának, sőt megvetésének céltáb-

lájává vált, mint „mesterséges” embercsoport („A tejet és a kávé Isten teremtetten, de a tejeskávé az ember műve”, mondja az egyik jellegzetes „mulattcsúfoló” szólás), ami abban is kifejeződött, hogy a „keverékcsoportok” számos elnevezése állatnévre vezethető vissza. És szinte természetes – tekintetbe véve a spanyol tradíciókat is –, hogy létük a „kasztok” számának növeléséhez vezetett. Míg a 16. századi „alapképlet”-ben a spanyol, az indián és az afrikai szerepelt, a 19. század elején Latin-Amerikában utazó Alexander Humboldt már hét „kasztról” ír, nevezetesen: a félszigeti születésű spanyolok, az amerikai születésű spanyolok, a meszticek, a mulattok, a zambók, az indiánok és az afrikaiak.

Ugyanekkor ez a klasszifikáció (az amerikai és a félszigeti spanyolok elválasztása) is jelzi, hogy a megkülönböztetés nem tisztán etnikai, hanem etnoszociális jellegű volt. Még inkább erre vall a „kasztokba” való gyakorlati besorolás. A 18. századi Mexikóban pl. csak a törvénytelen „kevert vérű” volt „mesztic” (a törvényes „kreol”, ill. „spanyol” volt); de az elszegényedett, „lecsúszott” „tisztavérű fehér” már a 17. századtól „meszticnek” számíthatott. És – mint láttuk az eddigi példák-ból is – a Korona is szinte kezdettől kénytelen volt figyelembe venni ezt a helyzetet.

Mielőtt továbbmennénk, célszerű elébe menni egy várható ellenvetésnek: egyáltalán kell-e itt foglalkozni a biológiai keveredéssel, nem valamiféle biológiai determinizmus sugallja-e a vizsgálódás ezirányú kiterjesztését? E sorok szerzőjének meggyőződése, hogy a tulajdonképpeni kulturális érintkezés kutatásában – legalábbis a latin-amerikai terepen – megkerülhetetlen ez a kérdéskör. Nem mintha azt a felfogást osztanám, miszerint „ha az állatoknál... a fajtakeveredés jobb tulajdonságokat eredményez, hát így van az emberek esetében is”.²⁶ Antropológiai-filozófiai felfogásom szerint, a biológiai meszticizáció se nem „jó”, se nem „rossz”: nem eredményez sem „degenerációt” – mint a faji szeparatizmusnak a mai Latin Amerikában is szép számmal föllelhető hívei mondják –, sem „kozmosz fajt”, mint a meszticizáció misztifikátorai állítják,²⁷ s nem osztom azt az – ugyancsak gyakran föllelhető – álláspontot sem, hogy a latin-amerikai kultúra „kevert” jellege az etnikai keveredés „egyenésági”, közvetlen következménye.

De komoly érvek is szólnak a téma kutatása mellett. Elég kettőt jelezni. Elsőnek azt, hogy az etnikumok együttélése, társadalmi viszonya már kifejezetten kulturális kérdés is. Az, hogy Latin-Amerikában az etnikai és társadalmi hovatartozás együttesen alakította ki az egyén „besorolását” (több szerző „szociális rassznak” nevezi ezt a jelenséget, amely-

nek lényegét ismét egy szólás fejezi ki: „Ha van pénze, nem néger a néger; s ha nincs pénze, a fehér is néger”), önmagában nem zárta ki a faji ellentéteket e földrészről, az azonos osztályhelyzetűek közül sem. Annál kevésbé, mert az indiánok (s nagyrészt az afro-amerikaiak) besorolódása a társadalmi munkamegosztásba a legutóbbi időkgig meglehetősen homogén. Továbbá, a 19–20. században itt is új tápot adott a rasszizmusnak részint a „tudományos” antropológiai érvek megjelenése, részint a növekvő európai bevándorlás, az amerikai befolyás, stb. Mindazonáltal a keveredés általánossága, a társadalmi helyzetek változatossága, a főrasszok közötti etnikai „átmenetek” végtelen gazdagsága, a „genetikai csapda” – az ősök rasszjegyeinek kiszámíthatatlan visszatérése az utódokban – stb. már a múltban, a jelenben (s még inkább potenciálisan) az etnikumok közti viszony olyan jellemzőit gyökereztetett s gyökereztetni meg, amelyek mind önmagukban, mind más térségek tapasztalataival összevetve, nagy figyelmet érdemelnének.

A másik ok az, hogy a különböző kulturális örökségek érintkezésének „összebékülésének” egyik legtermészetesebb terepe mégis a „családi indítás” lehetett. Főleg e gyarmati társadalomban, ahol a kultúrák nem egyenrangúan kerültek össze: az európai „gyökér” egyértelmű uralmi-felsőbbségi pozícióban volt a pusztulásra szánt és megvetett többi elemmel szemben. A „vegyes” család szerepét ugyan már pl. a viselkedéskultúrában, stb. sem szabad túlértékelni, s még kevésbé a magasabbrendű, bonyolultabb kulturális tevékenységekkel kapcsolatban; természetes, hogy a mesztic, a mulatt kultúráját is döntően társadalmi környezete, ill. a társadalmi helyzetéből adódó normák határozták meg. Mégsem hagyható számításán kívül ez a szempont sem (kiemelkedő korai példa rá Garcilaso de la Vega, aki büszkén vallotta a 16. században, hogy „két nemzet keveredéséből született”,²⁸ s egyaránt büszke volt spanyol és inka őseire), ha megfelelően elhelyezzük és értékeljük a transzkulturációs folyamatot befolyásoló többi tényező között.

Ezek jelzése előtt azonban térjünk ki egy, a kulturális érintkezésben kimagasló szerepet játszó „eszközre”: a nyelvre.

4. A nyelv, mint a kulturális érintkezés eszköze és „eredménye”

A spanyolok és az indiánok nyelvi kapcsolatfelvétele két úton indult meg. A felfedezők főleg saját nyelvükre tanították meg az e célból foglyul ejtett vagy melléjük szegődő őslakót, hogy az vezetőjük, informátoruk legyen. A Conquistán is végigvonult a bennszülött tolmács jellegzetes

alakja. De a 16. században megnyíló amerikai egyetemekre, szemináriumokba hamar bevonultak a főbb indián nyelvek. 1581-től pedig a Korona a helyi nyelvek ismeretére kötelezte a térítő szerzeteseket, belátva, hogy többmillió indiánt nem lehet spanyolul katekizálni, és remélve, hogy az új vallás is közelebb férközik hozzájuk anyanyelvükön, mint egy idegen, félig-meddig értett nyelv közvetítésével.

Elvileg fennállt hát annak lehetősége, hogy az indián nyelvek egyenértékű, aktív közvetítővé váljanak a kontinensen találkozó kultúrák között. Ha mégsem így történt, ha ezek további sorsa jórészt napjainkig mély elmentmondásokkal, súlyos problémákkal terhes, az a latin-amerikai grammati és függetlenségi fejlődés alapvonásaiban gyökerező okoknak tudható be. Ezek némelyikének jelzése, illetve az indián nyelvekkel kapcsolatos néhány, témám szemszögéből különösen fontos kérdés körvonalazása előtt azonban maradjunk a hódítókkal érkezett európai nyelvénél.

A latin-amerikai kultúra kutatásában már csak azért is ez érdemel elsőként figyelmet, mert a spanyol-portugál gyarmatbirodalom kiépülése óta vitathatatlanul ez játssza a legdinamikusabb szerepet a kontinentális összfejlődésben. Ez kötötte össze a gyarmatokat az anyaországon keresztül (legalábbis az „arany században”) az európai kultúra korabeli élvonalával; ez a nyelv táplálta a grammati kultúra virágzó „főáramát”, amely az idők során nemcsak mindinkább az anyaországitól eltérő érdekek kifejezőjévé vált, de mind sajátosabb „amerikai” jegyeket is öltött. És bár a kifejezetten a nyelv révén közvetíthető magasrendű kulturális értékek (tudomány, eszmék, művészetek) évszázadokon át csak az alávett etnikumok igen szűk hányada (a kacika-iskolába járó indián előkelők, egy-egy házirabszolga, a felszabadult afrikaiakból lassan kialakuló értelmiségi réteg) számára voltak hozzáférhetők, a spanyol nyelv köztük játszott szerepe mégsem lebecsülhető: e szűk rétegekből került ki e népek számos jelentős képviselője, vezetője.

Az európai nyelv kitüntetett helye abból is adódik, hogy amióta a grammati uralom maga alá rendelt számos, egymással addig nem érintkező népet, ez ad módot a legátfogóbb, legtöbb irányú kommunikációra a Latin-Amerikában összekerült népek között; más nyelvek kommunikációs szférája korlátozottabb. A 16–17. században ugyan még nem sokat jelentett az itt élők számára, hogy a földrész roppant térségei egységesen a spanyol nyelv befolyási zónájába kerültek; az alkirályságok népei között nem volt kapcsolat. De már annál többet jelentett a függetlenségi háborúk korában, mind a kapcsolattartásban, mind a „spanyol-amerikai közösség” tudatosításában. És még többet a köztársaságok önálló nemzetállami út-

jának kibontakozása óta. Az, hogy a legtöbb latin-amerikai országnak nemcsak az államnyelve, hanem – a lakosság nagy többségét tekintve – a nemzeti nyelve is közös, nagy lehetőséget kínál e népek közvetlen érintkezése számára. (Sőt, e lehetőség alapján kontinentális dimenziójú, tekintve azt a – jelentőségét ugyancsak főleg az utóbbi időkben elnyerő – körülményt, hogy a spanyol mellett a portugál nyelv honosodott meg a térség csaknem egészén: két közeli, rokon nyelv, amelyek között nincsenek áthidalhatatlan „szótértési” nehézségek.) A „latin-amerikaiságnak” reális nyelvi alapja is van hát.

Ezek az eredmények, lehetőségek a gyarmati korban kezdtek kialakulni, amikor még nem annyira a térségek között, inkább az egyhelyütt összekerült népek között indult meg az érintkezés. Az, hogy a gyarmatosítók nyelvében rejlő lehetőség hogyan ment át a gyakorlatba, számos tényezőtől – s mindenek előtt az érintkezési szféra tágasságától – függött. Az indiánok nagy tömegei között „második” nyelvként sem terjedt el általánosan a spanyol szinte a legutóbbi évtizedekig, az urbanizáció felgyorsulásáig. S korántsem azért, mintha anyanyelvükön – amelyhez természetesen ragaszkodtak,²⁹ s amelynek megőrzéséhez a közösségek fennmaradása védelmet nyújtott – egyenértékű közvetítő lett volna a gyarmati (és a későbbi) társadalomban. Sokkal inkább azért, mert az indián évszázadokon át a maga „rearchaizált” – többnyire földművelő, érintkezési szempontból elszigetelt – közösségében élt; nemcsak lehetősége, de alapjában még szüksége sem volt a spanyol nyelv elsajátítására, mivel a hatalommal való kapcsolatát főleg előljárói közvetítették. Az afrikaiak többségének viszont – mint jeleztük – aránylag igen hamar tényleges anyanyelvévé vált az európai nyelv; ősi nyelvüknek csak töredékei maradtak fenn, döntően rituális használatra. S a már említett okok mellett itt is figyelembe kell venni, hogy az afrikai (főként, ha városi, házi rabszolga vagy szabad ember volt) sokkal inkább benne élt abban a társadalomban, amelynek az indián peremére szorult...

Az európai nyelv tehát mintegy kontinentális egységesítő szerepet töltött és tölt be. Amerikai elterjedése ugyanakkor – főként a spanyolé – a nyelvi egység és differenciálódás sajátos dialektikáját eredményezte. Már viszonylag korán kitapintható az Amerikában beszélt nyelv bizonyos „elhajlása” az anyaországitól; és a következő évszázadokban megfigyelhető az „amerikai spanyol” bizonyos szubregionális differenciálódása is. Ez már a kontinensen összekerült népek érintkezésének „terméke”, ill. az ennek bázisán kibontakozó relatív különfejlődés eredménye. Az első lökést bizonyval az adta neki, hogy már a félszigeti spanyol is dialektusok-

ban gazdag; az tehát, hogy az egyes vidékekre honnan érkezett a gyarmatosítók zöme, más-más dialektusokat honosított meg. De hozzájárult az is, hogy a helyi indiánok és az odakerült afrikaiak (majd a következő évszázadokban ázsiaiak, európaiak) milyen saját nyelvi bázison fogadták be a nyelvet. Fonémakincsük, lexikai anyaguk, egyes nyelvészek szerint szintaxisuk is befolyásolta, hogyan beszélnek ők az újonnan tanult nyelvet; s ez hamarosan nyomot hagyott a helyben beszélt spanyol nyelv egészén.

Ez a differenciálódási folyamat azonban anélkül ment végbe, hogy a spanyol nyelv lényegi egysége megszűnt vagy akár megrendült volna: az anyaország és a gyarmatok intenzív kapcsolata, a már kiterjedt írásbeliség, stb. megakadályozta, hogy végbemenjen a spanyol nyelvnek a latinéhoz hasonló „felbomlása”. Sőt az amerikai érintkezésnek volt legalábbis egy nyelvi következménye, amely nemcsak a nyelvi differenciálódás elősegítője, hanem az egész spanyol nyelv – s rajta keresztül számos más európai – fogalmi bázisának gazdagítója: a lexikai hatás. Az Újvilágban a spanyolok elé táruló ismeretlen jelenségek jelölésére – az analógiás névadás nehézségei miatt – átvett indián szavaknak egy jelentős része beépült a spanyol nyelv egészébe, majd – nemzetközi vándorszó, jövevényszó, stb. formájában – a többi európai nyelvbe is.

Az indián nyelvekre rátérve, említést érdemel, hogy a legtöbbször által beszéltek mai fejlettségére vonatkozóan is sokféle felfogás él. Az inkák nagytekintélyű ismerője, Gerol pl. kifejti: a kecsua „természetesen eredeti kiváló tulajdonságaiból már sokat veszített, de kifejezőerejét megőrizte”.³⁰ Mások szerint az indián nyelvek legfeljebb „konyhanyelvek”, mert megfelelő fogalmi apparátus híján nem alkalmasak a modern társadalmi tartalmak kifejezésére. Ismét mások azt bizonyítják – eredeti irodalmi, politikai, stb. művekkel, fordításokkal is –, hogy e nyelvek megőrizték fejlődőképességüket; alkalmasak hát arra, hogy az indián tömegek felemelkedésének hatékony előmozdítói legyenek, ha a szükséges kultúrpolitikai, stb. intézkedések egyengetik az utat.

Nem vállalhatom – a legkevésbé a nyelvészet szerepén – e viták „el döntését”. Legfeljebb azt, hogy – egy lehetséges kutatási irány szemléleti keretként – röviden körvonalazom: mit jelent(het)ett a gyarmatosítás az indián nyelvek vonatkozásában?

A már említett biztató 16. századi kezdetnek, elsősorban két fontos következménye volt. Az egyik az, hogy a térítő szerzetesek meg sem próbálták valamennyi (igen nagyszámú) indián nyelvet megtanulni; már azért sem, mert a nyelvi közösségek lélekszáma (a prekolumbián érintkezési

viszonyokat kifejezően) a tízes és a milliós nagyságrend között mozgott. Azon igyekeztek hát, hogy mindenütt a legelterjedtebb, legtöbbek beszélt nyelvre tanítsák meg az indiánokat. Főleg Mexikóban, Guatemalában ők vitték tovább azt a folyamatot, amely az itteni birodalmakban megindult – s amely az Andokban az inka hódítás egyik legnagyobb (s legtovább élő) eredménye volt –: a nyelvi szétforgácsoltság leküzdését, nagy nyelvi közösségek kialakítását. Ez a törekvés (amelyet tovább erősített a vérségi közösségeket felváltó területi szervezés) elősegítette a nyelvi integrációt, amely különben a birodalmak szétzúzása után lelassult vagy megszakadt volna. A másik nagy eredmény az indián nyelvek latinbetűs ábécéje volt, ami az írásbeliség tekintetében legelőrébb járó maja kultúrához képest is minőségi előrelépés volt. Ezt kiegészítendő, már a 16. századi első amerikai nyomdatermékek között megjelentek az indián nyelvűek; és bár kizárólag a nyelvoktatást és a térítést szolgálták (grammatikák, katekizmusok), jelentőségük nem vitatható. Elvileg megnyílt a lehetőség az indián nyelvű írásbeli irodalom felvirágzására; és hamarosan meg is születtek (bár kézíratos formában) e népek történetének első indián nyelvű feldolgozásai, zömmel kikeresztelkedett bennszülött szerzők tollából.

Sem a fentiek, sem egyéb tényezők nem maradhattak hatástalanok az indián nyelvekre nézve, amelyeknek magasfokú fejlettségét elismerték a kortárs spanyolok is. És aligha alaptalan feltételezés, hogy e hatás az indián nyelvek esetében – szemben a spanyollal – a fogalmi bázis (és ezen át a „nyelvi világgép”) módosulásában érvényesült a legerőteljesebben. Elég arra gondolni, hogy a bevezetett új terminológiai viszonyok merőben új fogalmak mekkora tömegét oltották be e nyelvekbe, kezdve a korábban ismeretlen eszközökön, s bevégezve a korabeli spanyol katolicizmus világ-szemléletét kifejező fogalmak nyelvi átültetésén, amire a katekizmus lefordítása, a papok, szerzetesek kiterjedt térítő-irodalmi munkássága irányult. És arra, hogy a bilingvizáció – amely kezdettől elterjedt a városban élő indiánok között, sőt cselédek, dajkák, ill. a „vegyes” házasságok révén a spanyolok között is, legalábbis „házi használatra” – már az élőbeszéd szintjén is hatalmas ösztönzést adott a spanyol kifejezések anyanyelvi megfelelőjének meglelésére vagy megteremtésére: s még inkább írásban.

Nem a nyelven – annak fejlődőképességén – múlt hát, hogy a következő évszázadokban az indián nyelvek szinte kivétel nélkül „kirekedtek” a latin-amerikai kulturális fejlődés főáramából. Sokkal inkább azon, hogy a Korona is csak az első évszázadban szorgalmazta a kétnyelvűséget, s akkor is inkább „egyirányúan”, a hittérítés érdekében; a gyarmati közigazgatásban, igazságszolgáltatásban, stb. ez idő alatt is a spanyol ural-

kodott. A 17. századtól már az egyház kezdeti buzgalma is alábbhagyott; s mivel az a pár indián, aki eljutott az iskoláig, „magától értetődően” spanyol nyelvű oktatást kapott, az indián írásbeliség nagyrészt évszázadokra elfelejtődött, mielőtt megizmosodhatott, erőre kaphatott volna. Így az indián nyelvek szinte napjainkig inkább az őslakó köré vont társadalmi „fal” nyelvi megfelelői, semmint világra nyitott ablakok maradtak.

5. A transzkulturáció csíraformái a gyarmatokon

Ahogy a Conquista során vereséget szenvedtek a legfejlettebb indián társadalmak is, ez az autarch amerikai fejlődési utak folytathatatlanságát eredményezte; de korántsem azt, hogy letűntek volna e népek évszázados tradíciójú gazdasági-társadalmi viszonyai, nemegyszer többévezredes gyökerű kultúrái. Másrészt a spanyol, portugál hódítók számára sem azt eredményezte a győzelem, hogy a gyarmatbirodalom kiépítésekor változatlanul átültethetik honi viszonyaikat az Újvilágba, mindenestül eltüntethetik a múltat. Az egyik kultúra teljes pusztulása, a másik teljes győzelme helyett, egy sokkal bonyolultabb tendencia bontakozik ki az indiánok és spanyolok (valamint az afrikaiak és az ide kerülő más népek) érintkezésében.

A kultúrák érintkezésének mértéke, milyensége, intenzitása és következménye sokféle tényezőn múlott. Eleve függött attól, hogy a szervezettség, a társadalmi fejlődés mely fokán álló őslakók léptek kapcsolatba a hódítókkal, ill. hogyan alakult később a térség etnokulturális összetétele. Másrészt természetesen más eredmények adódtak az „indián köztársaságokban”, ahol a tartósan vagy időszakosan jelenlévő spanyol (pap, visitador, adószedő, stb.) kevéssé befolyásolhatta közvetlenül a közösség mindennapjait; mások az encomendero közvetlen felügyelete alá tartozó indiánok között; s mások a missziós redukciókban, ahol a többé-kevésbé mesterségesen kialakított bennszülött közösségek tevékenységét, életrendjét szorosan megszábták az egyháziak. Más volt a gazdáikkal intenzív kapcsolatban élő házi rabszolgák érintkezési terepe; más az ültetvényen robotolóké; megint más a szökött rabszolgáké, és más a szabad afrikaiaké. A legintenzívebb, legsokrétűbb, tömeges érintkezés lehetőségét valamennyi etnikum között a város kínálta, minden diszkrimináció ellenére. De itt is (mint másutt is) másként jelent meg ez a 16. század elején, amikor a gyarmati viszonyok még „képlékenyebbek”, a Korona és az egyház módszerei még „kísérleti jellegűbbek”, s másként száz-kétszáz év múlva, amikor az új társadalom megszilárdult – és megmerevedett –, s mind az anyaország hanyatlása, mind a gyarmati nehézségek (indián felkelések, rabszolgáza-

dások, a szinkretizmus, a transzkulturáció mind nyilvánvalóbb virágzása) fokozták a türelmetlenséget, a szigort. S végül nyilvánvaló, hogy a kultúra minden szférájában is más-más jelleggel, intenzitással, eredménnyel érvényesült e tendencia: másként ott, ahol a gyarmatosító nem szorult munkaerőre (így a saját hasznára-örömére művelt irodalmi, tudományos tevékenységben), másként ott, ahol – az építészetben, zenében, stb. – munkásként, előadóként igénybe vette az indiánokat és afrikaiakat. Ugyanígy ez utóbbiak számára is mást jelentett a maguk szükségletét, örömét szolgáló tevékenységekben, másként a gyarmati munkakényszer, a szolgálat szférájában...

A kulturális érintkezés fejleményeit sem földrajzi térben, sem időben, sem ágai, stb. szerint nem vizsgálhatjuk egyenesvonalú, töretlen fejlődésfolyamatként, egyetlen „általános szabály” alapján. S még kevésbé lehet egy-egy megjelenési formáját az összfolyamatra érvényesnek tekinteni. Amíg nem kerül sor a tények egységes szemlélet, adekvát elméleti rendezőelv szerinti feldolgozására, tévútra vezet minden olyan kísérlet, hogy általános-elméleti érvénnyel a latin-amerikai kultúra totalitásában értelmezzük az eredményeket. Egyelőre járhatóbb útnak ígérkezik szemügyre venni, milyen sokszínű, gazdag, változatos a konkrét érintkezési folyamat, mennyire nem „uniformizálható” tendenciája.

Ennek vizsgálata során, a jelenségeket osztályozhatnánk a főbb etnokulturális képződmények vagy a társadalmi osztályok szerint, a kultúra különböző megnyilvánulási formái vagy az érintkezés jellege, foka (szimbiózis, interferencia, szintézis), stb. alapján. De mivel ezek mind-egyike óhatatlanul monografikus megközelítést eredményezne – itt pedig legfeljebb a fejlődéstendenciák jelzése lehet a cél –, a tematikus bontás helyett célszerűbbnek tűnik ama szervezőerő tevékenységét középpontba állítani, amely kétség kívül kimagasló szerepet játszott a gyarmatok kulturális fejlődésében: az egyház jóváhagyása, elnézése és tilalma körül kirajzolni, hogy milyen fokon állt, milyen irányokat vett a kulturális érintkezés.

Mi volt az egyház szerepe a gyarmaton? Nem érhetjük be azzal, ha mégoly igaz is, hogy a gyarmatosítás fő ideológiai eszköze, ill. egyik fő haszonélvezője. Tevékenysége nem redukálható csak arra, hogy szentesítette a gyarmati uralmat, s a belenyugvás dogmáit oltotta a leigázottakba; noha ez is igaz. Részvétele bonyolultabb – több vonatkozásban pozitívabb – volt, mint ahogy a polgári antiklerikalizmus vagy a marxista irodalom egy része beállítja. Civilizatorikus-kulturális szerepének nagyobb elismerésével persze nem a marxista talajon kialakítható megítélés végső

soron igaz alapjait kívánjuk revideálni; s a legkevésbé sem a klerikális apológia nézőpontjából. De föl kell oldani az egyoldalúságot: a gyarmati kor alapvető kulturális fejleményei nem értelmezhetők az egyházi tevékenység „sokarcúságának” – különböző „előjelű” eredmények egymásmellettségének, átfedésének, sőt egymásba való átcsapásának – feltárása és igazabb értékelése – itt legalábbis jelzése – nélkül.

Bár a kard és a kereszt szövetségben jelent meg és uralkodott Latin-Amerikában, tény, hogy (főleg a 16. században) az egyház – de legalábbis jelentős csoportjai, irányzatai – némileg másként értette és képviselte a gyarmati koncepciót, mint a világi erők, főleg a conquistador és az encomendero. A hódítót az arany hajtotta; ezen túl mintegy a Reconquista folytatásának, keresztesháborúnak látta az Újvilág elfoglalását, s az indián pusztítandó ellenség volt a szemében. Az encomenderónak (ismert történelmi okok miatt) ugyancsak kevés érdeke fűződött a bennszülött munkaerő óvásához, kíméléséhez, valamelyes felemelkedéséhez. Az egyház ellenben kezdettől potenciális híveket (is) látott az őslakókban: hamarabb kelt az indiánok védelmére a conquistadossal és az encomenderóval szemben, mint a Korona. Ez ugyan korántsem teszi általános, abszolút érvényűvé azt a kategorikus értékelést, miszerint a „hispan-amerikai püspökség olyan intézmény, amely valóban az indián védelmével foglalkozott, így példás funkciót töltött be a társadalom... életében”³¹ – már a mindmáig némileg szelektáltan publikált korabeli dokumentumok is jópár példát adnak az ellenkezőjére is –; de feltétlenül árnyaltabb értékelésre készítet. Már azért is, mert bár emberségével kivételszámba megy az az 1516 körüli memorandum, amelyben Las Casas és néhány rendtársa írta le az őslakók humánus szellemű komplex asszimilálására vonatkozó tervezetét,³² a szerzetesi munka a térítés mellett jóval általánosabb körben kiterjedt a Spanyolországból hozott ismeretek, tapasztalatok, mesterségek, egyes kulturális eredmények átadására is.

A fő feladat mindazonáltal a térítés – s ennek jegyében a helyi válások tárgyi-szellemi megnyilvánulásainak pusztítása – volt. Ennek számos ténye kellően ismert, hogy részletezésük helyett két, a téma szempontjából fontosabb kérdésre térhessek, nevezetesen: mit jelent(het)ett a katolicizmus akár erőszakos elterjesztése is Latin-Amerikában? És milyen tényleges eredménnyel járt?

Az első kérdés kapcsán persze nem a teológus válasza érdekes számmunkra, aki szerint ez hozta el az igaz hitet az addig sötétben tévelygők közé; de nem is az antiklerikális irodalom válasza, amely a térítést kizárólag eszmei manipulációs eszközként értékeli. Noha ezt is szem előtt kell

tartani a társadalmi összkép megrajzolásakor, itt egyelőre elég tudomásul venni. Nem kellően feltárt kérdés ellenben a marxista irodalomban sem, hogy a katolicizmus (mint valamennyi prekolumbián társadalomnál fejlettebb osztálytársadalom adekvát ideológiája) miként—mennyiben vált a gyarmati társadalmak tényleges ideológiájává? S jószerével meg sem fogalmazódott a társadalomtudományok szintjén, miként volt a katolicizmus a gyarmati korban kibontakozó átfogóbb érintkezés kifejezője és egyben eszköze, nem is egy értelemben. Egyrészt, mint világvallás, amely a kapcsolatot egy neme volt a világ ama részével, Európával, amelyhez a gyarmatosítás gazdaságilag is hozzákapcsolta Latin-Amerikát. Másrészt, mint az összekerült népek, kultúrák integrálására, egy társadalomba forrasztására ható szellemi-ideológiai tényező, amelyhez hasonló korábban Amerikában csak az inka birodalomban volt, ahol a napisten-kultusz (ugyancsak erőszakos) elterjesztésével az uralkodó törzs átfogó vallási közösséget teremtett. S végül, mint a földrész egészén egyetemesen elterjedt vallás, a „latin-amerikaiság” egyik közös komponense.

Bármily fontosak is ezek a témák, egyelőre be kell érni jelzésükkel, a kérdőjelek kirakásával: sokrétű előkutatás nélkül (amely ki kellene terjedjen a spanyol katolicizmus társadalomtörténetileg meghatározott specifikumaira, stb. is) nem lehet előrelépni bennük. Célszerűbb rátérni a latin-amerikai térítés „eredményességére” és témánk kapcsán fontos következményeire, amelyek kapcsán leíró jelleggel több támpont kínálkozik.

Az Újvilágból érkező 16. századi egyházi jelentések a térítő munkaszédítő mennyiségi eredményeit jelzik: pl. 1536-ban Texcocóban Motolinia heti átlagban 3–500 indiánt keresztelt meg, mégpedig oly módon, hogy — részint a nyelvi nehézségek, részint a „munka” meggyorsítása végett — „írásban” (pontosabban: rajzban) kérte a bűnök bemutatását leendő hiveitől a keresztelést megelőző gyónáson. Ez is sejteti, milyen formális lehetett a keresztelés; reálisnak az a perui jelentés tűnik a 16. század közepéről, amely szerint 30 ezer kikereszteltből talán 40 az „igazi keresztény”; bizonyosan azok, akik kacika-iskolába kerültek...

A tömeges térítés és az új hivek hitoktatása új módszereket kívánt. Bár a spanyol egyház korántsem akarta a rómaiak mintájára a katolicizmusba asszimilálni a meghódítottak isteneit, a térítés egyik legjellemzőbb, a korabeli forrásokban gazdagon dokumentált vonása az, hogy a papság igyekezett különféle formákban az őslakók kulturális tradícióihoz kapcsolni a kereszténységet. Hol úgy, hogy „pogány” templomokat átalakítottak (egyebek közt) katolikus templommá is, mintegy kifejezendő az új isten győzelmét a régiek fölött, hol úgy, hogy „átdolgozták” a keresztény

mondanivaló számára alkalmasnak tűnő indián mítoszokat, legendákat. Kiváltképpen törekedtek rá, hogy zenével, tánccal, misztériumjátékokkal, stb. vonják be az őslakókat vallásuk büvkörébe, itt is gazdagon építve a helyi tradíciókra. Az „átmenetileg megengedhetőnek” ítélt módszer is bizonytalansággal járult hozzá, hogy – a 16–17. században különösen aktív eretneküldözés, bálványrombolás ellenére – mindmáig a katolicizmus sajátosan „indián”, szinkretista változatai élnek az indián közösségekben; s még „tarkább” a kép a hiedelem- és mesevilágban. Nemcsak a 16. századi nicaraguai kacika tudta magát „jó kereszténynek”, miközben meggyőződéssel vallotta, hogy a világot Tagamastal és Cippotoval, az első emberpár teremtette; a mai indián mitológia még bonyolultabban ötvözi az ősi indián, a keresztény, sőt az európai antik mítoszok, mesék elemeit...

Nem valószínű, hogy az afrikai rabszolgák királyi rendeletekben szabályozott térítése, hitoktatása mélyebb, „érdemibb” volt, mint az indiánoké. Mivel az ő helyzetük még végérvényesebben megváltozott, még kitehetően élte tovább bennük saját vallásuk, a múltjukból átmenthető identitásörző emlékek e legfontosabbika. Anpál tisztább formában, mert – ismereteim szerint – a térítés az ő esetükben sokkal kevésbé épített a saját vallási-kulturális tradíciókra, feltehetően azok sokfélesége, ismeretlensége miatt. Talán ezzel is magyarázható, hogy az afro-amerikaiak vallási szinkretizmusát a saját „párhuzamosság” – az afrikai istenek és meghatározott katolikus szentek „egybevágása” – jellemzi. Ez kezdetben főleg azt jelentette, hogy az afrikaiak a tilalom és üldöztetés ellenére, hódolhattak isteneiknek, akiket keresztény „álarcba” bujtattak. De miközben az évszázados különfejlődés ellenére is meglepően azonos „nyomvonalú” maradt az ősi rítus Afrikában és Latin-Amerikában gyakorolt módja, az Újvilágban a katolicizmus szerepe fokozatosan túlnőtt az eredeti funkción, s mind inkább sajátos „komplementer” jelleget ölt; legalábbis erre vall, ha az afro-amerikai rítus szerint beavatásra készülők előzetesen katolikus misén is megköszönik istennek, hogy erre alkalmassá tette őket.

Az indiánokkal, afrikaiakkal való együttélés természetesen az európaiakat sem hagyhatta érintetlenül. Már a kezdet kezdetén megjelent a probléma. „Itt nagy szükség van jámbor szerzetesekre – írta Kolumbusz a spanyol királynak 1498-ban –, inkább a mi hitünk megjavítása, semmint az indiánok térítése végett, mert szokásaik meghódítottak minket, s ezeket részeltetjük előnyben”. Vagy mint Azevedo jelzi: a következő évszázadokban a papság főbenjáró feladata volt a térítés mellett a gyarmatosítók hitbéli tisztaságának óvása az indián és afrikai „pogánysággal” szemben is.³³ Ez a hatás nem annyira az alapvető keresztény dogmák megta-

adásában vagy megkérdőjelezésében jutott kifejezésre; inkább abban, hogy az indián és afrikai vallások mágikus elemei (varázslás, jóslás, stb.) nagyon is könnyen beépültek a mégoly hithű spanyolok, portugálok tudatába is. Hiszen a vallási monolitizmus árnyékában az ibér félszigeten is dúsan burjánzottak – s nemcsak a tudatlan tömegek, hanem a művelt jómódúak között is – azok a babonák, hiedelmek, praktikák, amelyek részint az ibér ókorból maradtak fenn más kulturális tradíciókkal együtt, részint a sokféle nép sokévszázados együttélésének eredményeként honosodtak meg. És Amerikában az európaiakat épp úgy rabul ejthették a ropant hatásosnak vélt ismeretlen mágiák, ahogy az indiánokat, afrikaiakat a katolicizmus gyarmati pompája, misztikája, a papok terjesztette (s nem egyszer papok gyártotta) „csodák” serege...

Valószínű, hogy az indián, afrikai vallási elemek csakúgy „összekötő” szerepet játszottak az etnikumok között, mint a katolicizmus; akkor is, ha nem annyira az európai származásúak hitéletében jelentek meg, inkább annak a „peremén”. Annál könnyebben lehetett így, mert az egyház sem volt – nem is lehetett – következetes a megítélésükben: hiszen egy tételes vallás szemszögéből igencsak nehéz volt megállapítani, hogy az indiánok, afrikaiak „szokásaiból” mi a „veszedelmes pogányság”, mi az „ártalmatlan szórakozás”. Így aztán a mindenkori elbírálásban igen nagy szerepe volt a papok személyiségének, ill. az általános valláspolitikai közhangulatnak. Voltak, akik az anyanyelvű éneklést is tiltották; s bőséggel vannak ellenpéldák is. A Mexikóban ténykedő Acosta atya pl. 1590-ben így írt az indiánok táncairól: „noha sokat közülük bálványaik tiszteletére jártak, ez... a felüldülés és a szórakozás egy neme volt a nép számára; így nem lenne jó elvenni az indiánoktól, hanem csak gondoskodni kell róla, hogy ne keveredjék bele valamiféle babonaság”.³⁴

Az elkerülhetetlen hatást jelzi az is, ahogyan a papok tudatosan építettek többé-kevésbé „babonagyánús” elemekre térítési céljaik érdekében; sőt ahogy kihasználták – egyesek nem annyira „kegyes”, inkább önös – céljaik szolgálatában azt, hogy főleg a városokban (az etnikumok, kultúrák összeötvöződésének e legnagyobb hőfokú „kohóiban”) egy-két évszázad alatt elválaszthatatlanul összemosódtak a különböző vallások babonás, misztikus, extatikus elemei. A talán leghirhedtebb esetet, a kubai Remedios városka 1111 (majd jóval több) légiónyi démon által való 17. századi „megszállását” Ortiz dolgozta fel egy vaskos monográfiában.³⁵ A bonyolult történet itt két szempontból érdekes. Részint azért, mert ez a „pokoli háború” azt célozta, hogy a városka lakossága települjön át máshová, „véletlenül” éppen a helybeli lelkipásztor szép, de munkaerő híján értéktelen

birtokára. S főleg azért, mert az ördögök elleni háborút ilyenformán nem teljesen önzetlenül vezető González atya szemeláltára éppen egy rabszolgánót „szállt meg Lucifer”; azaz (feltehetően) egy olyan vallási közösség tagját, amelyben a vallásgyakorlás szerves része a transz, az extázis...

Figyelmet érdemel, hogy az egyházi megítélés számára bizonytalan kifejezési formák (főleg a tánc) kapcsán az idő múlásával nő a szigor, a tiltás szándéka. A 16. századi térítő még sikernek tartotta, ha az indiánok ősi viseletükben ősi táncaikat ropták a Corpus Christi ünnepén; a 18. századi inkvizíció betiltotta őket, mivel kétszáz év alatt sem veszett ki „babonás jellegük”. Hasonló sors érte az afrikaiak „szemérmetlen táncait” is, noha a 16. századi Mexikóban még általában elnézték a városi rabszolgák utcákon, tereken pillanatok alatt kibontakozó fergeteges mulatságát; s ha a látványos egyházi ünnepeknek akkor is, később is részét képezték az indián, afro-amerikai táncsoportok is. A pusztán mulatságból járt táncok egyházi tilalma alighanem úgy szigorodott, ahogy mindinkább fellazult e táncok egyetlen etnokulturális közösséghez tartozása, s mindinkább „népi” jellegűvé – bármilyen származású plebejus lakosság közös szórakozásává – váltak.

A vallástól szinte észrevétlenül vezet az út a népszokásokig, amelyek – főleg a városokban – talán leghamarabb váltak „közössé”, potenciálisan „latin-amerikaivá”. S mint a kultúra más területein is, itt is a kölcsönösség tapasztalható. Míg az európai származásúak nagy gyönyörűségüket lelték az indiánok, az afrikaiak dalaiban, táncaiban, ez utóbbiak is találtak kedvükre való szórakozást az Európából bekerült műfajokban. Különösen kedvelt lett a bikaviadal: népszerűségét jelzi, hogy még századunkban is (amikor a városokból már kikerült e földrészen) fennmaradt egyes, többé-kevésbé zárt falusi közösségekben; sőt olyan elemekkel is gazdagodott pl. az andesi indiánok között, amelyek – úgy tűnik – közelebb állnak a bikaviadal őibér (rituális) jellegéhez, mint az évszázadok alatt sajátos sporttá–szórakozássá vált modern spanyol változathoz....

Ahogy a felfedezés, a Conquista időszakától közeledünk Latin-Amerika történetének második nagy (mindmáig legjelentősebb) fordulópontjához, a független nemzeti államok kialakulásához, mind több szállal kapcsolódnak egymáshoz a végérvényesen egymáshoz rendelődött népek, kultúrák. Nincs még a szó tulajdonképpeni értelmében vett „latin-amerikai” („mesztic”) kultúra, amelyben egyenértékűen ötvöződnének az összekerült népek kultúrái – és még sokáig nem is lesz. Ami most kibon-

takozott a gyarmati kulturális érintkezésben, perspektivikusan ebbe az irányba mutat: de egyelőre olyan sajátos módokon, sokféle formában, nemegyszer „rejtekkutakon” lappangva tör előre ez a tendencia, hogy még aligha tekinthető többnek, mint a különböző „gyökerek” egymás felé tapogatózó elmozdulásának.

Az 1820-as évektől kibontakozó köztársasági éra új feltételeket teremtetett a hajdani alkirályságok helyén megszerveződő országok számára mind a kontinensen kívüli érintkezésben, mind a latin-amerikai népek közötti – ill. az egyes társadalmakban végbemenő – kapcsolatokban, a korábban kitapintható tendenciák további sorsában. Ami ez utóbbit illeti, a 19. század bizonyos értelemben talán mostohább feltételeket kínált a különböző kulturális örökségek összeforrására, mint a gyarmati korszak első évszázadai. Mindazonáltal – s ez főleg a 20. századból visszapillantva nyilvánvaló – a folyamat ekkor sem állt le. Vizsgálata azonban mindenképpen egy (talán más rendezőelveket alkalmazó) másik tanulmány tárgya lehet.

Jegyzetek

1. A „transzkulturáció” fogalmát Fernando Ortiz vezette be 1940-ben „Contrapunteo cubano del tabaco y el azúcar” című művében annak a folyamatnak a jelölésére, amikor egymással tartósan, intenzíven érintkező kultúrák kölcsönös áthatásából új, az eredetieket mintegy „megszüntette megőrző” kultúra születik. S bár az Ortiz által meghatározott diszciplinában konkretizált fogalmat csak némi megszorítással lehet egy másfajta megközelítésben használni, eddigi kutatásaim alapján indokoltnak látom segédfogalomként való „kölcsönvételét”.
2. Francisco López de Gómara levele V. Károly császárhoz (1552). *Historiadores primitivos de las Indias*. Biblioteca de autores españoles, vol. 22. = Madrid, 1946, 156.
3. Így látták. Indián és spanyol krónikák. = Európa Könyvkiadó, 1977. Bp. 157.
4. Idézi Eduardo Galeano: *Latin-Amerika nyitott erei*. = Magvető Könyvkiadó, 1976, Bp. 99.
5. Idézi Sverker Arnoldsson: *La conquista española de America, según el juicio de la posterioridad. Vestigios de la Leyenda Negra*. = Insula, 1960, Madrid, 46. és 47.
6. Humberto Pérez: *El subdesarrollo y la vía de desarrollo*. = Ed. de Ciencias Sociales, 1971. La Habana, 56–57.
7. Leonardo Acosta: *José Martí La América precolombina y la conquista española*. = Cuadernos Casa, 1974, La Habana, 67.
8. MEM 9. kötet. = Budapest, 1964. 125.
9. Mint témám szemszögéből alapvetően fontos, nagy horderejű (és nemzetközileg újszerű) *elméleti* megközelítésre itt mindenképp előtt Wittman Tibor „A latin-amerikai 'feudalizmus' vitás kérdései” című tanulmányára (Századok, 1972, 6. sz. 1293–1330.) és Kádár Béla „Latin-Amerika gazdasági dilemmái” című könyvére

(Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1977. Bp.) kell hivatkozni, amelyek a latin-amerikai gyarmati termelési mód sajátosságait értelmezik a spanyolországi, ill. a prekolumbián amerikai fejlődés történeti meghatározottsága, valamint a kettő egymáshoz rendelődése alapján.

10. Bernal Díaz del Castillo: Új-Spanyolország meghódításának hiteles története. = *Így látták...*, i. m. 305.
11. Menéndez Pidal „?Codicia insaciable o ilustres hazanas?” című művéből idézi Leonardo Acosta: José Martí..., i. m. 60.
12. Salvador de Madariaga: El auge del imperio español en America. = Ed. Sud-americana, 1959, Buenos Aires, 35.
13. Alvar Núñez Cabeza de la Vaca: Hajótörések. = *Így látták...*, i. m. 374.
14. Ceynos licenciátus 1532-ben V. Károly császárhoz írt levelét idézi Georges Baudot: Utopie et histoire au Mexique. Les premiers chroniqueurs de la civilisation mexicaine. 1520–1569. = Toulouse, 1976, 35.
15. Dobyns és Thompson adatait idézi Darcy Ribeiro: The Americas and Civilization. = Allen-Unwin, 1971. London, 98. A Vicens Vives-féle adatok forrása: Historia de España y America, I–V. kötet. = Ed. Vicens Vives, 1961. Barcelona, 391. és 505. Rosenblat adatait idézi Wittman Tibor: Latin-Amerika története. = Gondolat Könyvkiadó, 1978, Bp. 18. Cook és Borah adatait lásd Enrique Semo: Historia del capitalismo en México (Los orígenes. 1521–1763). = Ed. Casa de las Américas, 1979, La Habana, 26.
16. Idézi John Murra: La organización económica del Estado Inca. = Siglo XXI. Ed., 1978, México, 260.
17. Bartolomé de Las Casas: Értekezés az encomiendákról. = *Így látták...*, i. m. 219.
18. Idézi John Murra: La organización económica..., i. m. 260.
19. Fernando Ortiz: Los negros esclavos. = Ed. de Ciencias Sociales, 1975, La Habana, 69–70.
20. Idézi Salvador de Madariaga: El auge del imperio español en America, i. m. 72.
21. Idézi Georges Baudot: Utopie et histoire au Mexique..., i. m. 46. és 489.
22. Arriaga: Extirpación de la idolatría del Perú. Crónicas peruanas de interés indígena. Biblioteca de autores españoles, 209. vol. = Ed. Atlas, 1968, Madrid, 275.
23. Lásd Garcilaso de la Vega: Inkák és konkisztádorok. = Gondolat Könyvkiadó, 1964. Bp. 25.
24. Idézi Salvador de Madariaga: El auge del imperio español en America..., i. m. 53.
25. Vicens Vives: Historia de España y America, i. m. III. köt. 402. és 505. Rosenblat adatait közli Marianne Mahn-Lot: La conquête de l'Amérique espagnole. = Presses Universitaires, 1974, Paris, 75. A chilei adatokat közli: Slavery and race relations in Latin-America. = Greenwood Press, 1974, London, 39.
26. Luis Alberto Sánchez: Exámen espectral de América Latina. Civilización y cultura, esencia de la tradición, ataque y defensa del mestizo. = Ed. Losada, 1962, Buenos Aires, 114.
27. A századeleji latin-amerikai szerzők közül a meszticizálódás „degeneráló” hatásának ismert képviselője volt pl. a perui Francisco García Calderón; a „kozmitikus faj” kifejezés mexikói kortársától, José Vasconceléstől származik.
28. Idézi Wittman Tibor: Latin-Amerika története, i. m. 148.
29. A Csilám-Balám Könyvekben olvasható, hogy az indiánok nyelvük elvesztését

- tudatuk elvesztésének tekintették. Lásd Alejandro Lipschütz: El movimiento indigenista y la reestructuración cultural americana. = América Indígena, Vol. XII. No. 4. México, 1953 október, 283–284.
30. E.H. Gerol: Inkák tündöklése és bukása. = Gondolat, 1965. Bp.
 31. Enrique Dussel: Les évêques hispanoaméricains. Défenseurs et évangélistes de l'indien. 1504–1620. = Franz Steiner Verlag, 1970, Wiesbaden, XII.
 32. Relaciones que hicieron algunos religiosos sobre los excesos que había en Indias y varios memoriales de personas particulares que informan de cosas que convendría remediar. = Hortensia Pichardo: Documentos para la historia de Cuba, t. I. = Ed. de Ciencias Sociales, 1971, La Habana, 52–56.
 33. Fernando de Azevedo: A cultura brasileira. = Ed. Melhoramentos, 1964. São Paulo, 252–253.
 34. Idézi Maya Ramos Smith: La danza en México durante la época colonial. = Casa de las Américas, 1979, La Habana, 14.
 35. Fernando Ortiz: Historia de una pelea cubana contra los demonios. = Ed. de Ciencias Sociales, 1975. La Habana

HORVÁTH GYULA:

AZ ARANYINGESEKTŐL A SINARQUISTÁKIG
(A mexikói jobboldal a népfrontperiódusban.)

A gazdasági világválság hatására 1929-től a mexikói burzsoázia és korábbi szövetségei (a reformista vezetésű munkásság és parasztság) közötti viszony megromlott¹. A nehéz gazdasági helyzetben a burzsoázia egy része a válság terheit teljes mértékben a dolgozókra kívánta hárítani. A gazdasági nehézségek növekedésével a szervezett munkásság egyre nagyobb csoportjai fordultak szembe a reformista vezetőkkel és a kormánnyal. Egyes burzsoá körök nyíltan beszéltek a földreform leállításáról. Ez viszont az agrármélességet szakította volna ki a szövetségesek táborából. A gazdasági válság két csoportra osztotta a burzsoáziát. Az egyik a Calles ex-elnök (1924–28) vezette csoport, amelyhez a forradalom során és utána meggazdagodott politikusok, katonatisztek tartoztak. Osztálytartalmát tekintve, a nagybirtok, a külföldi tőkével kapcsolatban lévő ipari és banktőke állt mögötte. A másik csoportban a vezető szerepet a nemzeti burzsoázia Lázaro Cárdenas mögé felsorakozó, a belső piacot növelni szándékozó progresszív képviselői játszották. Számukra a továbbfejlődés (és egyben az egész mexikói tőkés fejlődés) gátját jelenti egyfelől a földreform leállítása, ezzel együtt a belső piac befagyasztása, másfelől a külföldi tőke fokozódó jelenléte. Szerintük a gazdasági válság nemcsak felszínre hozta a gazdasági okokkal magyarázható társadalmi problémákat, amelyeket a forradalom után nem tudtak megoldani, hanem el is mélyítette őket. Megoldásukat nem lehet halogatni, mert ez – szerintük – új forradalom veszélyével jár. Ezért keresni kell azokat a megoldásokat, amelyek biztosítják a további tőkés fejlődést és egyben meggátolják a néptömegek önálló forradalmi fellépését. E kettős feladatot intenzív, széleskörű reformok végrehajtásával, az alkotmány adta lehetőségek kihasználásával vélték megoldhatónak. E javasolt reformok középpontjában a fölreform radikális folytatása, a nemzeti kincsek (főleg az olaj) és a hazai ipar védelme állt. Ezért Cárdenas programjának (és később politikájának) a gyakorlatban erős antiimperialista töltete lett. A program végrehajtása azonban megkívánta a korábbi szövetség helyreállítását. A jelentős önerőre szert tett, radikalizálódott munkássággal való szövetséghez új alapok kellettek. Ezeket az új alapokat teremtette meg az antiimperialista népfrontgondolat megjelenése Mexikóban. Latin-Amerikában egyedülálló módon Mexikóban

olyan helyzet jött létre, amelyben a népfrontpolitika jegyében a baloldal fő erői a Kommunista Párt (Partido Comunista Mexicano – PCM), a Mexikó Dolgozóinak Szövetsége (Confederación de Trabajadores de México – CTM) nevű szakszervezeti központ, a Parasztok Nemzeti Konföderációja (Confederación Nacional Campesina – CNC) együttműködtek a nemzeti burzsoázia baloldali szárnyát képviselő Cárdenas kormánnyal. (Cárdenas 1934–1940 között volt elnök) Mivel az együttműködés alapja az 1917-es polgári demokratikus alkotmány védelme volt, a kormány eltűrte a munkásmozgalom viszonylagos önállóságát, nem lépett fel a sztrájkoló munkások ellen. A szervezett munkásság viszont segítséget nyújtott a kormánynak a jobboldal elleni harcban.

A jobboldalt a tárgyalt időszakban a burzsoázia Calles ex-elnök köré tömörült csoportja, a még meglévő latifundisták, utóbbiak által szervezett, ún. fehér gárdák (guardias blancas), az alkotmányellenes tevékenységét ismét felújító egyház, az általa támogatott fegyveres osztagok, a „valási” gerillák, a különböző kisebb fasiszta csoportok és a sinarquista mozgalom képviselték. A munkásmozgalom fellendülésétől, a földreform kiterjesztésétől, néhány külföldi vállalat államosításától megrettent jobboldal a „kommunizmus bevezetésével” vádolta a kormányt. Az egymással is néha szembenálló jobboldali szervezetek jelentősebb tömegbázissal nem rendelkeztek. Potenciálisan a nagy tömegbázisra szert tett fasiszta, ún. sinarquista mozgalom jelenthette a legnagyobb veszélyt a kormány számára.

A jobboldali csoportok fellépése

A szakszervezeti központ Nemzeti Bizottsága szerint 1937-ben a mexikói forradalmat, a proletariátust és a jelenlegi kormányt fenyegető ellenségek: 1. az imperialista burzsoázia, 2. a katolikus egyház, 3. a mexikóiakból álló tipikusan fasiszta csoportok, 4. a spanyol és német származásúakból álló fasiszta csoportok. Majd megjegyzi, hogy „a Mexikóban élő spanyolok és németek abszolút többsége fasiszta”², – akik Francót támogatják. (A hivatalos Mexikó fegyverrel, önkéntesekkel segítette a spanyol köztársaságiakat. A baloldal egységesen felsorakozott a kormány mellett a Spanyol Köztársaság védelmében.) A Mexikóban élő kis létszámú spanyolok és németek kis fasiszta csoportocskái – amelyeknek tevékenysége kimerült Franco és Hitler tetteinek dicsőítésében – nem jelentettek komoly erőt a mexikói jobboldalon belül. (Nem úgy, mint pl. Brazíliában,

ahol az ott élő igen nagyszámú, egy millió főt kitevő, német telepes alkotta a brazil fasiszta mozgalom, az integralisták gerincét.)³

A mexikói jobboldalnak a sinarquista mozgalom kialakulása előtt két fő, de egymással szervezetenként nem kapcsolódó ereje volt: a kisebb és egymástól szintén többé-kevésbé függetlenül tevékenykedő mexikói tagságú, „fasiszta” csoportok és az egyház. A korabeli mexikói baloldal (elsősorban a CTM és a PCM) fasisztának nevezett szinte minden, a Cárdenas kormánytól jobbra álló politikai mozgalmat, pártot, csoportosulást. Ezek a csoportosulások azonban nem dolgoztak ki a fasiszta mozgalmakra jellemző ideológiát, csupán a kormány által folytatott politika egyes oldalait (pl.: a sztrájkok támogatása, a kollektív földhözjuttatások, a PCM legalizálása, államosítások, stb.) támadták. A városi középrétegek egyes csoportjaira támaszkodó csoportosulások nem rendelkeztek tömegbázissal, nem fejlődtek tömegpárttá. Néhány esetben a hadsereg egyes tisztjeire számíthattak, de a hadsereg és a tisztikar döntő többsége nyíltan kiállt a kormány mellett. Cárdenas (aki maga is tábornok volt) ügyes politikai húzással a hadsereget beépítette az újjáalakított hivatalos pártba. A Mexikói Forradalom Pártja (Partido de la Revolución Mexicana – PRM), amelynek megalakítását a népfrontgondolat inspirálta, négy szektorú párt lett. A CTM-en és a CNC-n keresztül a szervezett munkásság és a parasztság beépült a forradalom után kialakult rendszer mechanizmusába. A PRM a nemzeti burzsoázia vezetése alatt álló, „populista” párt volt, amelynek, az említett szervezett munkásságon és parasztságon kívül, egy-egy szektorát a burzsoázia, illetve a hadsereg alkotta. Cárdenas alatt a hadsereg létszáma a korábbi 75 ezerről 55 ezerre csökkent. A megbízhatatlannak tartott tisztektől nem rendeletekkel, hanem más módszerrel szabadult meg. Pl.: elrendelte, hogy a tiszteknek szakmai tesztekkel kell kitölteni. Aki nem felelt meg, az magasszintű kiképzésre ment, amelyről sokan „lemorzsolódtak”. Ez utóbbiak kérhették nyugdíjazásukat. A szolgálati időt 35 évről 25 évre szállította le. A felszabadult tiszti állásokat vagy törölték, vagy fiatal kormányhű tisztekkel töltötték be. Ily módon a hadseregből kiszorult tisztek egy része ugyan támogatott olyan jobboldali csoportosulásokat, mint a Forradalom Veteránjainak Szövetsége (Unión de Veteranos de la Revolución), vagy a Nacionalista Szociális Akció (Acción Social Nacionalista), de nem tudták a hadsereg támogatását megszerezni.

A jobboldali csoportosulások többsége nacionalista voltát hangoztatva és az általuk „nemzetárulónak”, „kommunistának” nevezett kormánnyal szemben a „mexikói nemzet érdekében” kívánt fellépni. (Pl. a Forradalmi Nacionalista Akció, a F fiatal Nacionalisták, a Nacionalista Mexikói

Szövetség, a Nacionalista Civil Akció, stb. nevű csoportok.) Aktivitásuk főként propagandatevékenységre korlátozódott. Propagandájukban a „kommunista kormány”, az orosz befolyás”, a CTM és a PCM ellen léptek fel⁴.

A jobboldali csoportok önmagukban nem jelentettek veszélyt a kormány számára. Jelentőségük akkor nőtt meg, amikor törekvésük találkozott egyes, a külföldi tőkével szoros kapcsolatot tartó finánc-tőkés körök érdekével. Ezt bizonyítja pl. az 1936-os februári monterrey-i „tőkés sztrájk”. Monterrey (Nuevo León állam) a legerősebb finánc-tőkés csoportok székhelye volt. A sztrájkhullám nem kímélte a monterrey-i tőkések üzemeit sem. Válaszként a monterrey-i tőkések bezárták üzemeiket. A „kommunista kormány” elleni jelszóval fellépő gyártulajdonosok könnyen megnyerték a hivatalos, ún. szocialista oktatással⁵ szemben álló katolikus, nacionalista középrétegeket (és szervezett nacionalista csoportokat) a kommunizmus terjedése elleni harc ürügyén végrehajtott, kormányellenes politikai támadáshoz. A monterrey-i „tőkés sztrájkjal” a kormánypolitika és a „kommunista szakszervezetek” elleni tüntetéssel kezdődő megmozdulásnak, a jobboldal terve szerint, országos méretűvé kellett volna fejlődnie⁶. A kormánypolitika elleni tüntetés nacionalista jelszavakkal támadta a „kommunista kormányt”⁷, de éle közvetlenül a szakszervezetek és az alakulóban lévő új osztályharcos szakszervezeti központ (a CTM) ellen irányult.

Cárdenas gyors, a hadsereget és a szakszervezeteket egyaránt mozgósító fellépése véget vetett a „tőkés sztrájkknak” és megakadályozta, hogy a monterrey-i események országos kormányellenes megmozdulásba csapjanak át.

A monterrey-i események egyik következménye az volt, hogy Cárdenas 1936 áprilisában száműzte Mexikóból a külföldi és hazai finánc-tőkésekkel és egyes jobboldali szervezetekkel szoros kapcsolatot tartó exelnököt, Callest⁸. Ezáltal a jobboldal elvesztette egyik vezéralakját. Monterrey másik legfontosabb következménye a CTM megalakulása volt. A CTM, a mexikói szervezett munkások döntő többségét (600 ezer tagot) számláló erős, a kormánytól független, de annak antiimperialista külpolitikáját (a spanyol köztársaságiak támogatása, az olajkitermelés államosítása) és reformpolitikáját (agrárreform, hadseregreform, politikai intézmények reformja, stb.) támogató baloldali szakszervezeti központ a jobboldal állandó céltáblája volt. A CTM vezetőségében jelentős képviselő jutott a PCM-nek. A CTM alapszabálya⁹ kimondta, hogy a „mexikói proletariátus a tőkés rend teljes felszámolásáért harcol”... „elismeri a munkásság és a parasztság harcának nemzetközi jellegét és a szocializmusért

folytatott harcát”, s a „nemzetközi szolidaritás” alapján a lehető legszorosabb kapcsolatra törekszik más országok proletárszervezeteivel. Felhasználja mindazokat az eszközöket, amelyeket a magasabb fokú szervezettség biztosít számára. Pl.: a „forradalmi általános sztrájkot”, a proletariátus érdekében foganatosított „erőt”, a „szolidaritást”. A „nemzetközi jelleg”, a „nemzetközi szolidaritás” nyílt kimondása újfent csatasorba állította a jobboldali erőket, amelyeket Cárdenas erőteljes monterrey-i fellépése ideiglenesen visszavonulásra készített.

A Középosztály Konfederációja (Confederación de Clase Media) nevű – az egyházi körökkel szoros kapcsolatot tartó szervezet (amely a városi kispolgárság vallásos köreire támaszkodott) – volt az egyik leghangosabb a „kommunizmus” elleni küzdelemben. Cárdenashoz intézett levelükben így írnak: „energikus szankciókat követelünk a kommunisták és azok ellen, (a CTM-re gondolnak, H. Gy.) akik külföldi segítséget kapnak ahhoz, hogy Hazánkban széthúzást szítsanak”¹⁰. A nacionalista csoportok újra röplapokkal árasztják el az országot, amelyekben a baloldalt „a kommunizmus ügynökének” állítják be, akiknek az a céljuk, hogy „kirabolják a templomokat, a bankokat”, „az aranyat kiviszik az országból, hogy zsidó bankokba helyezték el.”¹¹ Ezzel új vonással bővült a jobboldali propaganda, az antiszemizmussal, bár ez utóbbi nem vált olyan markáns jellegűvé, mint az európai fasiszta ideológiában, azaz nem vezetett antiszemita fajelmélet kidolgozásához. Az antiszemizmus főként propagandaszólamok síkján követhető nyomon Mexikóban.

Az aranyingesek

Az említett jobboldali nacionalista csoportok közös jellemzője (az egységes ideológia, a tömegbázis hiánya, a gyenge szervezetségi fok mellett), hogy nem rendelkeztek fegyveres rohamosztaggal. Ez utóbbival csak a Mexikói Forradalmi Akció (Acción Revolucionaria Mexicana – ARM) rendelkezett. Az ARM, amelynek közkeletű neve „az aranyingesek” (Comisas Doradas) volt, már a harmincas évek elején megszerveződött, de nagyobb aktivitást 1935–1936-ban fejtett ki.¹²

Az ARM sem rendelkezett kidolgozott ideológiával, sőt jelentősebb propagandakampányt sem fejtett ki. Általában csatlakozott más jobboldali szervezetek propagandájához. Az ARM a mexikói forradalom jobboldali tradícióiért harcolt, pl.: magántulajdon (különösen falun), „külföldi ideológiák” ellen, egy általuk nem körvonalazott mexikói forradalom ideológiája nevében. Élesen kommunista ellenes mozgalom volt.

Viszonylag jelentős (dokumentumokban nem ellenőrizhető létszámú) fegyveres rohamosztagokkal is rendelkezett. A rohamosztagok vagy lőfegyverrel, vagy botokkal, késekkel voltak felszerelve és a sztrájkoló, vagy tüntető munkások – főként a CTM, vagy a PCM szervezetei, tagjai ellen – vetették be őket.

1935–1936-ban már kisebb csaták zajlottak le a sztrájkoló, tüntető munkások és a doradók között. A legnagyobb méretű (több halottat, sebesültet követelő) összetűzésre 1935. november 20-án, a nemzeti ünnepen került sor, amikor a kommunisták vezetésével a munkások ezrei támadtak a provokatív „díszszemlét” tartó doradókra, válaszul az addigi atrocitásokra.¹³

A doradók igen aktívak voltak 1936 februárjában Monterreyben. Nuevo León állam kormányzójának Cárdenashoz írott jelentéséből kitűnik, hogy a nacionalista mozgalmak is jelentős mértékben támaszkodtak a doradók militarizmusára, akik a kormány és a munkásszervezetek nyílt ellenségének vallották magukat. A kormányzó kéri az elnököt, hogy „a legenergiusabban járjon el az említett elemek ellen”.¹⁴ Cárdenas 1936-ban rendelettel betiltotta az ARM-ot, vezetőjét száműzte Mexikóból.

A „vallási gerillák”

1935 és 1937 között még egy fegyveres ellenzéke volt a rendszernek: az egyház által közvetve támogatott fegyveres gerillaszervezet: a Fel szabadító Népi Hadsereg.

A több történész által második cristero felkelésnek¹⁵ nevezett, 1935–1937 között lezajlott egyház–állam konfliktus közvetlen oka a szocialista oktatás volt. A városi katolikus középrétegekre támaszkodó, az egyház felső vezetésével szoros kapcsolatot tartó civil szervezet, a Szabadság Védelmének Nemzeti Ligája (Liga Nacional Defensora de la Libertad – LNDL) koordinálta a civil és a katonai akciókat a kormány ellen általában és a 3. törvénycikk ellen különösen. Az LNDL igen kiterjedt propagandatevékenységet folytatott. Számtalan röplapjában, újságjában (pl.: Reconquista, Boletín de Guerra, El Guerillero, Pro-Patria, La Lucha, La Trinchera, stb.) a szocialista oktatás és a szocializmus elleni nyílt ellenállásra szólított fel: „Ha ön katolikus, ... önnek tilos elküldeni gyermekét a szocialista iskolába, mert a 3. cikkely kötelezővé teszi a szocialista oktatást, a szocializmust pedig a pápák elítélik”.¹⁶ „Azokat a szülőket, akiknek a gyermeke ilyen iskolába jár, figyelmeztetjük, hogy halálos bűnt kö-

vetnek el, és nem kapnak addig feloldozást, amíg ki nem veszik gyermekeiket.”¹⁷

A mexikói katolikus érsek, aki az USA-ban Texasban élt száműzésben, egyik pásztorlevelében az alábbiakban fejti ki az egyház álláspontját: „Három fő dolog nyugtalanít bennünket: az ateista liberális alkotmány, amelyet a mexikóiak egy kis csoportja oktrojált a túlnyomó többségre, a demokratikus rendszer, amely a gyakorlatban csak mítosz a nép számára, és az a határozott segítség, amelyet Észak-Amerika nyújt a mexikói forradalmároknak. Ha ezeket a dolgokat orvosolni akarjuk, szükséges, hogy egy új, valóban nemzeti alkotmány szülessen, vagy a mostaniról le kell fejtteni minden szektarianizmust”... „a kommunizmus veszélye közelebbi és csak minden jó mexikói határozott, állandó akciója mentheti meg szerencsétlen hazánkat”... „Ami az erőszak használatát, fegyver használatát illeti, sem a püspöki karnak, sem az egyháznak nem kell belevetkőzni, előmozdítva, vagy megtiltva azt”.¹⁸

Az LNDL-nek ez a nyilatkozata szabad kezet adott egyrészt a propagandához, másrészt a fegyveres felkelés szervezéséhez. Az egyház felső vezetősége számára pedig megtartotta a kompromisszum lehetőségét és a nagyobb mozgásszabadságot. Még egy hónap sem telt el, Leopoldó Ruiz érsek nyilatkozata óta, amikor az LNDL kiáltványában a mexikói „hazafiakhoz” fordul, hogy a „Vallás, a Család és a Tulajdon” védelmében újra szerveződjenek a Civil Hadsereg egységei. Bár hangsúlyozzák, hogy „teljes mértékben civil védelemről” van szó, és hogy a püspökök nem katonai (a cristero alatt papok is harcoltak – H. Gy.), csak „jelki vezetők”.¹⁹ Tíz nap múlva már fegyveres felkelők tevékenységéről ad számot az LNDL. Kis fegyveres csoportok (a legnagyobb 120 fős) működnek Puebla, Michoacán, Morelos, Guerrero, Aguascalientes, Zacatecas államokban.²⁰ Ezek közül több állam a cristero alatt is harcok színtere volt. Valószínű, korábbi cristerókat is sikerült mobilizálniuk. A fegyveres felkelés méretei nem voltak nagyok. A kormány nem mozgósította ellenük a hadsereget. Helyi rendőri erők és agraristák²¹ vették fel a harcot. A Felszabadító Népi Hadsereg létszáma az egyik dokumentum szerint hatezer fő volt. Gerilla hadviselést folytatott Querétaro, Jalisco, Zacatecas, Colima, Michoacán, Guanajuato, Puebla, Morelos, Veracruz államokban. A fegyver három forrásból származott: 1. az USA-ban élő mexikóiak közötti gyűjtésből, 2. a hadsereg megvert egységeitől, 3. az egész országban azoktól, akik hívei a mozgalomnak.²² A gerillák döntő többsége paraszt volt, akik még nem részesedtek a földreformból, vagy egyszerűen az egyház, illetve az LNDL által fanatizált egyének voltak. Ott, ahol a földreform elérte a

vidéket, a kormány által preferált ejidó²³ helyett a magántulajdont állították követendő példának: „Nem kívánjuk elvenni az ejidót az agraristák-tól, ellenkezőleg, azt akarjuk, hogy az ejidók váljanak a parasztok abszolút magántulajdonává”.²⁴ A kormány nem akart még egy cristerót. Nem kívánt vallásellenes kampányt kezdeni, helyette a földreform gyorsítását, az agraristák további fegyverrel való ellátását szorgalmazta.²⁵ Ez katonapolitikailag is helyes lépés volt, ugyanis a terepismerettel rendelkező gerilla ellen a szintén terepismerettel rendelkező agrarista eredményesebben harcolt, mint a nehezebben mozgó, helyi ismerettel nem rendelkező hadsereg. A frissen kapott földet az agraristák minden eszközzel megvédték. A felgyorsult földreform azzal is járt, hogy eldugult a gerillák utánpótlási bázisa. A már említett római keltezésű levél megállapítja az objektív tény: „A Felszabadító Népi Hadseregtől a jelenleginél nagyobb hatékonyságot nem lehet elvárni”. Bár az LNDL kiadványainak többsége még harci sikerekről számol be 1936-ban, a La Trinchera már keserűen írja: „Sok egyén (aggályoskodó az egyik, félnék a másik, egoista és gyáva a harmadik) mindenfajta érveléssel áll elő, hogy ne segítse a fegyveres mozgalmat...”²⁶

Ahogy nehezedett a Felszabadító Népi Hadsereg objektív és szubjektív helyzete, úgy radikalizálódtak egyes csoportjai. Zacatecas államban például Padoza önjelölt „tábornok”, a helyi katonai parancsnok kijelenti, hogy a Felszabadító Népi Hadsereg „inkább ezer tanárt feláldoz, mintsem ezek megrontsák az öt millió gyermeket, köztük saját fiainkat”.²⁷

1937. január 1-én tűzharcban meghalt a Felszabadító Népi Hadsereg főparancsnoka, Lauro Rocha. 1937 márciusában XI. Pius pápa apostoli levélben figyelmezteti a mexikói püspöki kart, hogy hozzá kell járulniuk a súlyos társadalmi kérdések megoldásához, de el kell kerülni az erőszakot. „Ha valóban szeretitek a munkást, anyagi és vallási segítséget adjatok neki” – olvasható az apostoli levélben.²⁸ A pápa a megegyezést sürgette, abban a reményben, hogy ez a kormánynak is érdeke, és látva az ellenállás kudarcát, attól tartott, – egyébként joggal²⁹ – hogy egy mélyebb konfliktus esetén az egyház fog többet veszteni. A pápai levél után az egyház magára hagyta az LNDL-t és a kormánnyal kötött „hallgatolagos” kompromisszumot. Lemondva a nyílt harcról, elfogadta a status quot, cserébe a kormány levette a napirendről az egyházi kérdést. (Bár a szocialista oktatáshoz ragaszkodtak, nem gördítettek az egyház elé akadályt az istentiszteletek, vallási ceremóniák megtartásában.) Amint az LNDL magára maradt, a fegyveres harc is elsorvadt 1937-ben. Egyes kisebb egységek még tevékenykedtek távoleső hegyvidékeken, de sem az egyház, sem az LNDL már nem bátorította a felkelőket. Ennek ellenére, voltak egyházi és

világi vezetők, akik nem fogadták el a *modus vivendi*-t. Az LNDL és a már csak maradványaiban létező Felszabadító Népi Hadsereg szélsőséges képviselői újra akarták szervezni az ellenállást. Bár ez nem sikerült, érdemes elemezni kiáltványukat,³⁰ mivel képet kapunk az említett szervezetek radikális magjának politikai céljairól. Szerintük a Cárdenas-kormányt egy ideiglenes kormánynak kell felváltani, amely „megvalósítja a nemzeti diktatúrát, azaz betiltaná az összes politikai pártot, a kongresszust és minden politikai szervezetet”. Addig is folytatni kell a harcot — írják a kiáltványban. A hadsereg főparancsnokának joga lenne a minisztereket kinevezni, amíg ideiglenes kormány lenne uralmon. Az állam visszaadná az egyháznak 1914 után elvett javait és az egyházzal harmóniában együttműködve tevékenykedne. Itt gyakorlatilag egy jobboldali katonai diktatúra képét rajzolták meg. A Cárdenas-kormány ellenes erők elemzése során felmerül a kérdés, miért nem egyesítette erőit a jobboldal és az egyház. Egyszerűen azért nem, mert lehetetlen volt egyeztetni ideológiájuk alapját, azt a tényt, hogy a jobboldal az 1910–1917-es forradalom igazi folytatójának tekintette magát (a „kommunistának” nevezett Cárdenas-kormányral és az azt támogató baloldallal szemben), az egyház viszont tagadta a forradalmat. A jobboldal nem egy szervezete, képviselője az egyház legmegrögzöttebb ellensége volt. (Pl.: Calles elnök alatt robbant ki a *cristero* felkelés!)

A Cárdenas-kormány és a baloldal ellen fellépő két fő erő, a politikai jobboldal és az egyház politikai törekvéseit, ideológiáját csak mozaikokban tudtuk megragadni, mivel nem rendelkeztek kidolgozott ideológiával. Többé-kevésbé kidolgozott ideológiával a politikai jobboldal legnagyobb tömegbázisra szert tett mozgalma, a *sinarquista* mozgalom rendelkezett, amely beépítette ideológiája rendszerébe a jobboldali szervezetek és az egyház politikai, ideológiai célkitűzéseinek jelentős részét. Így a jobboldali ideológiai mozaikok itt válnak viszonylag rendezett, egységes képpé. A *sinarquista* mozgalom a brazil *integralista* mozgalom mellett, Latin-Amerika legnagyobb tömegeket megmozgató fasiszta mozgalma volt.

A sinarquista mozgalom

A *sinarquista* mozgalom 1937. május 23-án alakult meg Guanajuato tagállam León városában. Létrejöttékor a Cárdenas-kormány és a baloldal ellen fellépő szélsőjobboldali csoportok egyikének tűnt, de hamarosan nyilvánvalóvá vált, hogy lényegesen több szélsőjobboldali elődjénél. Néhány év alatt igen jelentős tömegbázisra tudott szert tenni, erősen centra-

lizált mozgalommá vált, amely kitűnt a mozgalomban uralkodó fegyelemmel. A korábbi szélsőjobboldali és cristero nézeteknek a maga számára használható elveit adaptálni tudta egy viszonylag kidolgozott ideológiában.

A sinarquista mozgalom magáévá tette a szélsőjobboldal Cárdenas és a baloldal elleni jelszavait. (pl.: a felfokozott nacionalizmust) és a cristero felkelések (1926–29 és 1935–37) ideológiai alapját. A szélsőjobboldal többségétől azonban a kiindulópontban különbözött a sinarquista mozgalom. Amíg az előbbieket a forradalom termékének tartották magukat (és Cárdenast éppen azzal vádolták, hogy eltér a forradalom „igazi” célkitűzésétől), a sinarquisták tagadták a forradalmat. Mint ellenforradalmi, pontosabban, mint forradalom ellenes szervezet jött létre. Vállalták viszont a cristerók vallásosságát, felfokozott nacionalizmusát. A cristerók radikalizmusával szemben azonban – kezdetben – a békés eszközök híveiként léptek fel. A sinarquista mozgalom mindenekelőtt az agrárnépességhez fordult. A parasztság legszegényebb, legelesettebb rétegeiből toborzott tagságának növekedése meglepetés volt a kortársak számára. Bár pontos adatok nem állnak rendelkezésre, különböző becslések 500 ezer és egy millió közé teszi a sinarquisták létszámát.³¹

A sinarquisták levéltárában a tagösszeíró nyomtatványokon nyomon lehet követni a tagság foglalkozás szerinti összetételét. Ezekből is kiderül, hogy tagságának túlnyomó része paraszt (földnélküli napszámos, törpebirtokos, vagy ejidótag), egy kisebb része főleg falun élő kispolgár, kiskereskedő.³² Feltűnően kevés a munkás a sinarquisták sorai között, ezért a központ többször külön is kéri a tagállamok sinarquista vezetőit, hogy fordítsanak nagyobb gondot a munkásság szervezésére.³³ Ez ütközött egyébként a legnagyobb akadályba a PCM és a szakszervezetek igen aktív ellenállása miatt. „Ezen a területen a kommunista (PCM + CTM – H. Gy.) ideológia politikusai erősen ellenőrzik a munkásszervezeteket és keményen fellépnek a mieink ellen, kiűzve őket a szakszervezetekből” – panaszkodnak a helyi sinarquista vezetők.³⁴ A taglétszám növekedési üteme az agrárnépesség körében azonban töretlen volt (ennek okait később elemezzük), különösen a volt „cristero” tagállamokban, Querétárában, Guanajuatában, Zacatecasban, Jaliscóban.³⁵ A sinarquizmus hamarosan megjelent az USA déli államaiban is, ahol mexikói származásúak éltek. Különösen Texasban és Californiában talált jelentős tömegbázisra, ahol a sinarquisták száma elérte az 50.000 főt. A sinarquisták e két tagállamot elvesztett, de még visszaszerezhető területnek tekintették.³⁶

A mozgalom vezetése a városi és falusi középrétegek, főleg kispolgá-

rok kezében volt. Szigorúan centralizált hierarchikus szervezetet építettek ki. A mozgalom vezére, Salvador Abascal irányította az országos központot, a Nemzeti Bizottságot. Az egyes tagállamok élén a Területi Bizottságok álltak. Ezek irányították a városi, helyi bizottságok munkáját.

A mozgalom nem szűkölködött a kor fasiszta mozgalmaira jellemző külsőséges eszközökben. Nagyszabású demonstratív felvonulásokat rendezett. Ezeken a mexikói zászló mellett, a mozgalom zászlaját vitték (zöld alapszínben, fehér körben piros Mexikó-térkép). Díszszemlén a (fegyverforgatásban jártas) sinarquisták katonai rendben vonultak a díszszemlét könyökben mell előtt behajlított kézzel fogadó vezér(ek) előtt. A mozgalom jelszava: Haza–Igazság–Szabadság volt. A külsőségekből, a vezérelv átvételéből a kortársak kezdettől fogva fasiszta mozgalomnak, egyszerű kópiának tekintették a sinarquista mozgalmat. A fasiszta szervezetek fasiszta voltát azonban sokkal inkább ideológiájuk, politikájuk határozza meg, mint a külsőségek.

A sinarquizmus ideológiájának főbb elemei az alábbiak voltak: a (társadalmi) rend kérdése, a nacionalizmus, az antikommunizmus, a magántulajdon védelme, a katolicizmus és a forradalom ellenesség.

Maga a sinarquista szó is a rendet jelképezte. A sinarquisták szerint a forradalom, de különösen a Cárdenas-kormány, elszabadította a káoszt. Anarchia lett úrrá a társadalmon. Ezt bizonyítja – szerintük – a munkásmozgalom radikalizálása, amely a korábbi értékeket kérdőjelezi meg. A sztrájkok, (amelyek száma Cárdenas alatt ugrásszerűen nőtt) az anarchia egyik megnyilvánulása és forrása is. Ezért a sinarquisták az anarchiamentes társadalom, azaz a rend hívei: „Mi azért nevezzük magunkat sinarquistáknak, mert háborút üzentünk az anarchistáknak. Rendet a rendetlenséggel szemben!”³⁷ A sinarquia szó tehát (sin = nélkül)anarchia-nélküliséget jelent. A sinarquizmus, amelyet 1937 közepétől Nemzeti Sinarquista Szövetségnek (Unión Nacional Sinarquista – UNS) neveztek, „olyan társadalmat akar, amelyet egy törvényes (nem a forradalomból származó – H. Gy.) tekintély vezet, amely a nép demokratikus tevékenységéből fakad, és amely valóban garantálja a társadalmi rendet...”³⁸ „Visszautasítjuk a be nem avatkozó Államot, amely az egyéni egoizmus bástyája, de ugyanúgy visszautasítjuk a despoták tirannikus államát, amely a kormányok mindenoldalú beavatkozását biztosítja, amely felszívja az egyéni aktivitást, rabszolgává teszi az akaratot, és megöl minden magánkezdeményezést.”³⁹

Ideológiájuk egyik központi kérdése a nacionalizmus, a mexicanidad. „A sinarquista patriotizmus... ellenzi, hogy Mexikóban idegen szimbólumok legyenek... A sinarquismo mexikói mozgalom, amelyet a mexikóiak

számára alapítottak, és amely Mexikó naggyátételén fáradozott”. A sinarquista Mexikó „újjászületéséért” harcol, „a haza gazdasági és erkölcsi megmentéséért”. Ennek elérése áldozatba és erőfeszítésbe kerül.⁴⁰

Az UNS nacionalizmusának éle elsősorban a kommunizmus internacionalizmusa ellen irányult. (A kommunizmus mexikói képviselői közé sorolták a PCM-et, a Cárdenas-kormányt, a CTM-et): „Elítéljük a kommunista tendenciát, amely az összes országot egyetlen Köztársaságba kívánja tömöríteni. Fenntartjuk változatlanul nacionalista pozíciónkat és megvédjük Mexikó függetlenségét”.⁴¹

Ellene vannak az osztályharcnak: „Elítéljük az osztályharcot, amely a gazdaságot működésképtelenné teszi..., amely gyűlöletet szül a mexikóiak között”.⁴² „Ellene vagyunk annak a nemzetietlen és tendenciózus csoportosításnak, amely a mexikóiakat jobboldaliakra és baloldaliakra, forradalmárookra és reakciósokra osztja. Mexikó, megmentése érdekében, minden fiának állandó egységét kéri, és csak egyfajta megosztottság létezik: mexikóiak és mexikó-ellenesek”.⁴³ A megosztottság és az osztályharc elkerülését szolgálja, hogy a sinarquisták mozgalmat szerveztek, amelybe minden „jó” mexikói beléphet, amely a nemzet erőit egyesíti és nem megosztja, mint a pártok.⁴⁴

Az osztályharcból fakad a sztrájk, amely ellen a sinarquisták a rend nevében lépnek fel. A sztrájkok az infláció okai, így, ha az inflációt akarjuk megszüntetni – állították – akkor a sztrájkoknak kell elejét venni. Mivel a sztrájkokat a „szocialista szakszervezetek” szervezik, a harcot ezek ellen kell felvenni – olvasható az egyik sinarquista röplapban. Szerintük a „szocialista szakszervezetek” a munkásszervezetek deformált formája, amely a materializmust és az osztályharcot használja fel céljai eléréséhez. Ha pedig eléri ezt a célt – a kommunizmust – a munkást a szocialista Állam kaparintja kezei közé.⁴⁵

A sinarquizmus, amely elítéli az osztályharcot, „a tőke és a munka egységéért tevékenykedik, azért, hogy tisztességes és szoros együttműködésben, széles társadalmi igazságosság közepette fejtsék ki Mexikó számára hasznos tevékenységüket.”⁴⁶ A sinarquista szakszervezeti koncepció szerint, mindenkinek joga van belépni a szakszervezetbe – amely korporatív jellegű, és ez nem azt jelenti, hogy a munkás ellensége a tőkének, hanem csak azt, hogy visszautasítja az osztályharcot hirdető „szocialista szakszervezeteket” és „az osztályok közötti természetes kooperációt” választja.⁴⁷

Az UNS a magántulajdon mellett foglalt állást: „Hirdetjük a magántulajdonhoz való jogot és azt követeljük, hogy olyan lehetőségeket teremtsenek, amelyek közt lehetővé válik, hogy akik dolgoznak, könnyen hozzá

is jussanak. A kommunista jelszóval, 'minden proletár'... szemben a mienk: 'minden tulajdonos'... Úgy véljük, hogy nem a magántulajdon a baj, hanem hogy néhány kevésnek sok van belőle, míg a többség az élet fenntartásához is nélkülözi a legszükségesebbeket". „A sinarquizmus a tulajdonosok Országának” megeremtésén fáradozik⁴⁸

Különösen nagy súlyt fektetett az UNS a magántulajdon eszményének mélyítésére az agrárnépszerűség között. A falu és a földközösségek, az ejidók (amelyeket a kormány és a baloldal támogatott) helyett, magánföldtulajdont követeltek: „Ellenzünk egy kollektivizált Mexikót, amelyben a paraszt nem tulajdonosa a földnek... Ha kollektivizálják a földeket, akkor azok senkié sem lesznek, és az új patrónus, az Állam, sokkal erősebb és igazságtalanabb lesz”. „A mi mozgalmunk azt akarja, hogy minden paraszt valódi Tulajdonosa legyen parcellájának”.⁴⁹

A sinarquisták vállalták a cristero felkelések hagyományait. Katolicizmusuk nyílt és demonstratív volt. („Mi sinarquisták Istenért és Mexikóért tevékenykedünk”. „Ha kicsinynek, tehetetlennek és gyengének érzed magad, visszatér összes erőd, ha arra gondolsz, hogy Isten veled van és soha téged el nem hagy, ha képes vagy bízni benne”. A Hazán felül csak egy magasabbrendű van: az Isten”) A sinarquisták demonstratív módon léptek fel a szocialista oktatás ellen. Tüntetések, gyűlések szerveztek a szocialista oktatás eltörléséért. Cárdenashoz intézett levelekben, kiáltványokban követelték az alkotmány 3. pontjának felülvizsgálatát.⁵⁰

Külpolitikai kérdésben a sinarquisták igen óvatosak voltak. A fasiszta erők előretörése a harmincas évek végén, a világháború első éveinek fasiszta sikerei ellenére sem tartották tanácsosnak a fasiszta hatalmak melletti nyílt kiállást. Ez elsősorban a belső – a baloldal előretörésével fémjelzett – erőviszonyokkal, másfelől azzal magyarázható, hogy az USA sem nézte jó szemmel déli határain egy erősödő (és saját területeire is begyűrűző) fasiszta mozgalom kibontakozását.

Az UNS vezetősége az első éveket a mozgalom megerősítésére szánta, azzal a céllal, hogy a fasiszta hatalmak győzelmekor erős, fegyverforgatásra alkalmas, nagy tömegbázissal rendelkező erő álljon a mexikói szélsőjobboldal rendelkezésére, abban az esetben, ha a sinarquisták nem tudnak önálló vezető erővé szerveződni. A fentiek miatt, a sinarquista központ az alábbi szigorú utasítást küldte a területi vezetőkhez 1940-ben: „a nemzetközi helyzettel nem kell foglalkozni. Teljes és abszolút mértékben távol kell tartani magunkat az ilyen témáktól”.⁵¹ A Mexikót közvetlenül is érintő, „belsőnek” nyilvánítható külpolitikai kérdésekben azonban igen élesen foglaltak állást. Kiemelhetjük ezek közül a spanyol köztár-

saságiak támogatásának kérdését. A Cárdenas-kormány és a baloldal a polgárháború alatt igen sokoldalú segítségben részesítette a spanyol köztársaságiakat. Franco győzelme után megszakította Spanyolországgal a diplomáciai kapcsolatot és 100.000 spanyol menekültet fogadott be Mexikó. (Ezek döntő többsége a franciaországi koncentrációs táborokból menekült meg azért, hogy Mexikó letelepedési engedélyt biztosított.)⁵² A sinarquisták röplapjaikban, nyilatkozataikban demagóg szövegeket hangoztatva ítélték el a spanyol menekültek befogadását: „Mexikó munkásai, alkalmazottai és parasztjai nyomorúságosan élnek, azért, hogy több ezer vörös spanyolt segítsenek... akik azért nem maradhatnak Spanyolországban, mert a többség ellen lázadtak”. „Kenyeret és ruhát százezer vörös spanyolnak akkor, amikor mexikóiak milliói éheznek és félmeztelenek?”⁵³ A sinarquista ideológusok – nem elsősorban a mozgalom egyszerű tagjainak szánt – írásaikban ideológiailag két irányban támadtak. Nyíltan és durván a kommunizmust (főként a mexikói baloldalon keresztül) és – közvetve – az USA-t. Ez utóbbi esetében nem nyíltan beszéltek, hanem elítélték az angolszász imperializmust, amelynek főbb ideológiai alapja – a sinarquizmussal összeegyeztethetetlen – materializmus és protestantizmus.⁵⁴

A sinarquizmus ideológiájában – a cristeróktól eltérően – nem hirdetett radikalizmust (függetlenül attól, hogy „eltúrte” tagjai, alapszervezetei gyakorlati radikalizmusát, türelmetlenségét a baloddallal szemben). Több alapdokumentum is hangsúlyozza, hogy a sinarquizmus nem forradalmi irányzat. A kormány és a baloldal által magáénak vallott forradalom – a sinarquisták szerint nem hozott semmi változást; így Mexikó bajaira a forradalom nem lehet orvosság: „A diktatúrát (Porfirio Díaz diktatúrájáról van szó – H. Gy.) megdöntötték... A forradalom nem teljesítette ígéretét, a népet becsapták. A forradalom mozgásban van, mondják, de az az igazság, hogy ugyanaz a kép fogad ma is, mint 1910 előtt, csak a dátum változott. Ha ez egyáltalán mozgás, akkor visszafelé mozgás”. A sinarquizmus ideálját nem forradalom útján kívánja megvalósítani, mert minden forradalom erőszak és az erőszak magával hozza a szélsőségeket. „A mi mozgalmunk ideálunk győzelmét a béke útján keresi..., mozgalmunk a népet nem osztályokra, hanem jó és rossz hazafiakra osztja”.⁵⁵ A sinarquisták forradalomellenességének szerves részét alkotta a népfront tagadása. A forradalomellenesség talaján kétszeresen is népfrontellenesek voltak. Egyfelől azért, mert a népfront hordozó elemeit (PCM, szakszervezetek, baloldali nemzeti burzsoázia) a mexikói forradalom termékeinek tekintették, másfelől, mert úgy vélték, hogy a népfront célja egy új forra-

dalom megvívása. Ez utóbbit – szerintük – a Komintern irányítaná. A hivatalos párt 1938-as átalakításában a mexikói népfront megalósulását látta, ezért amikor a pártok elítélésére szólítja fel tagságát, akkor is fellép a népfront ellen.⁵⁶ A sinarquisták forradalomellenessége tehát kettős irányú volt: egyfelől a mozgalom nem radikális, másfelől (és az adott helyzetben ez lényegesen fontosabb) tagadja a forradalmat – amelyből a nemzeti burzsoáziának az 1930-as években hatalmon lévő balszárnya származik és amely lehetővé tette a munkás és paraszttömegeknek a nagyobb politikai mozgást. A sinarquizmus a tökéletes rend evolúcióját hirdette, amelyhez viszont szükség van az erős kezű kormányra. Mexikóban egy (szélső) jobboldali kormánynak, – mivel a hadsereg jelentős része hű volt a „forradalmi kormányokhoz” – nem volt olyan politikai tömegereje, amelyre számíthat egy jobboldali fordulat esetén. A sinarquisták ezt az űrt akarták – a megfelelő pillanatban – betölteni. A radikális reformokat megvalósító kormány, az erős és szervezett baloldal, a hadsereg lojalitása Mexikóban nem tett lehetővé egy spanyolországira emlékeztető fordulatot a népfront ellen. Így az autokratikus rendszer igényével és fasiszta ideológiájával fellépő mozgalom számára a legfontosabbá a kiválás taktikája vált. (A kiválás ugyanakkor gyors belső mozgalomépítő munkával járt együtt.) Azt a pillanatot várták, amikor a számukra kedvező külső feltételek (a fasiszta hatalmak győzelme a világháborúban) és belső lehetőségek (a burzsoázia jobboldali köreinek forradalomellenessége, gazdasági, politikai szükséglete megérlelik a jobboldali fordulatot) egybeesnek. Ebben a pillanatban a sinarquisták jelentették volna a jobboldali (fasiszta?) fordulat döntő politikai civil-katonai erejét. A sinarquista mozgalom ebben rejlt jelentőségét felismerték más szélsőjobboldali szervezetek és keresték a kapcsolatot a sinarquistákkal még akkor is, ha több (néha igen jelentős) kérdésben nem értettek velük egyet. Pl.: a doradók – akik a forradalmat elismerték, csak „helyes” irányba kívánták terelni – a kommunizmus elleni harcban (mint legfőbb feladatban) találták meg azt a kapcsolatot, amely „összeköti” a két mozgalmat. A doradók USA-ban száműzetésben élő vezetője az El Sinarquista laphoz írott nyílt levelében kifejti, hogy a betiltott doradók „minden akadály ellenére, teljes mértékben szervezetek... és hamarosan meg is mutatják a világnak erejüket és fegyvelmezett-ségüket... és mindenkiel együtt kívánunk működni a kommunizmus ellen”.⁵⁷

A sinarquisták 1938-ban önmagukban még nem jelentettek veszélyt a kormányra. A mozgalom veszélyessége abban rejlett, hogy az UNS csatlakozik a Cedillo tábornok vezette San Luis Potosí felkeléshez. Cedillo,

San Luis Potosí katonai vezetője felkelést szervezett az „egyre balra tartóbb kormány ellen”. Mivel a környező katonai körzetek parancsnokai hűek maradtak a kormányhoz, Cedillo csak a saját parancsnoksága alatt álló egységekre és az általa földhöz juttatott, mintegy 15–20.000 parasztra támaszkodhatott.⁵⁸ Cedillo — akit a baloldali kortársak Francohoz hasonlítva „generalissimusznak” neveztek⁵⁹ — semmilyen ideológiával vagy koncepcióval nem rendelkezett. A kortársak (jobb és baloldal egyaránt) szerint csupán a személyes hatalomvágy vitte Cedillót a felkelésbe. Az előkészítetlen, összehangolatlan felkelő egységek néhány nap alatt letették a fegyvert, miután a kormánycsapatok körülvették őket. A baloldal teljes támogatásáról biztosította a kormányt. Cedillo — aki korábban is kedvezményekben részesítette „területén” az egyházat — a vallásos parasztok segítségével bízott. Ez az a pont, ahol a sinarquisták találkozhattak volna Cedillóval. Egyes vélemények szerint, ez a találkozás azért maradt el, mert Cedillo túlságosan tudatlan volt ahhoz, hogy a mexikói politikai helyzetet (benne saját helyzetét) áttekintse. Véleményünk szerint, az alig egy éve megalakult, szervezetileg még nem teljesen kiépült sinarquista mozgalom nem kívánt elsietett lépést tenni. Már csak azért sem, mert korábban (a húszas évek végén) Cedillo volt a cristerók elleni kormánycsapatok egyik tábornoka és „pálfordulásában” nem bíztak, annak ellenére, hogy Mexikóban szokatlanul jó kapcsolatot épített ki az egyházzal. Figyelembe kell venni azt a tényt is, hogy a kormány igen gyorsan és határozottan reagált a felkelésre, így nem adott lehetőséget az esetleges összefogásra.

A Cedillo-felkelés ráirányította a kormány és a baloldal figyelmét a sinarquisták potenciális veszélyességére. A baloldal harca a sinarquisták ellen ez utóbbiak erősödésével párhuzamosan, mind élesebbé vált.

Ami a sinarquizmus tömegbázisát illeti, azt a baloldal vezetői helyesen határozták meg, hogy a legnyomorúságosabb, legelmaradottabb vallásos paraszti rétegekre támaszkodott, akik éhesek voltak és belefáradtak a „demokratizmusba”, akikhez nem ért el az agrárreform, vagy akik a föld magántulajdonát előnyben részesítették, szemben az ejidóval.⁶⁰ Toledano, a CTM vezetője szerint, a sinarquizmus a „keresztény rendet” kívánta vissza, így még a gyarmati korba tekintett vissza, tagadva Mexikó egész történetét. A sinarquista ideológiában a hispanizmus Franco győzelmével erősödött meg — írja Toledano, majd megismétli a baloldal véleményét az UNS-ról: a fasizmus ötödik hadosztálya Mexikóban.⁶¹ A CTM körlevelekben hívta fel a szervezett dolgozókat, hogy harcolni kell a sinarquista elvek és szervezetek ellen.⁶² Hasonlóan cselekedtek a PCM, az agraristák helyi szervezetei. 1938–1939-ben napirenden voltak az összetűzések a baloldali

erők és a sinarquisták között. 1937 és 1939 között 36 sinarquista vesztette életét az összecsapásokban.⁶³

A szenátusban és a képviselőházban a sinarquizmusnak erős ellenzéke volt, amely 1941-ben Antisinarquista Bizottsággá alakult. Az Antisinarquista Bizottság az UNS-t „fasiszta típusú mozgalomnak” tekintette, amely a mexikói forradalom ellensége. Kihasznlva a forradalom nehézségeit, a társadalom „legszegényebb és leginkább elmaradott rétegeiben” fejt ki hatását. A sinarquizmust a fasizmus, különösen a spanyol falangizmus „ötödik hadoszlopának” nevezte a bizottság.⁶⁴ A kormányt a földreform fokozására, az oktatás fejlesztésére, az antisinarquista propaganda szélesítésére hívta fel a bizottság.

Összegezésképpen megállapítható, hogy a sinarquista mozgalom ideológiájában és politikájában a vallási fegyveres mozgalmak (cristero I–II) és a mexikói szélsőjobboldal eszköztárából és ideológiájából merített. Bár létrejöttének erős impulzust adott a francóista felkelés és általában a fasizmus előretörése, mégsem tekinthető a sinarquista mozgalom az európai fasiszta mozgalmak egyszerű kópiájának. Mexikói talajon keletkezett, a mexikói sajátosságok határozták meg ideológiai, politikai, szervezeti kereteit, amelyek alapja a mexikói forradalom tagadása volt. Mexikóban a népfront előbb bontakozott ki, mint ahogy a fasiszta mozgalom kialakult. Ennek az volt az oka, hogy a népfront fő feladata az 1910–1917-es forradalmat továbbvívő, annak főbb célkitűzéseit strukturális reformokkal végrehajtani igyekvő antiimperialista lépéseket tevő kormány védelme volt egy jobboldali fordulattal szemben.

A fasiszta mozgalomnak így több összetevő együttes hatására lehetett volna sikere. Ezek: a mexikói jobboldal összefogása, a fasizmus győzelme a világháborúban, az USA semlegessége egy fasiszta fordulattal szemben és legfőképpen a népfront veresége, vagy meggyengülése. E tényezők közül azonban egy sem realizálódott. A II. világháborúban a fasiszta hatalmak vereséget szenvedtek. Az USA (különösen hadbalépése után) nem tűrt volna el egy fasiszta fordulatot Mexikóban. A mexikói jobboldal képtelen volt egységes frontot kialakítani. A forradalmat, ha jobbról is, de magukénak valló erők nem léphettek szövetségre a (végső soron őket is tagadó) sinarquistákkal. Az egyház a cristerókat és a sinarquistákat támogatta, de szeretett volna kiegyezni a burzsoázia hatalmon lévő köreivel. Igen lényeges, hogy a mexikói jobboldal vezető gazdasági körei meg tudták találni a modus vivendit, az átalakított, így intézményesített (PRM) népfronttal, azaz politikai biztosítékot kaptak arra, hogy a mexikói politikai irányvonal nem tolódik annyira balra, hogy az a kapi-

talizmust veszélyezteti. Mivel a populista pártban a burzsoázia az egyébként jelentős önmozgással rendelkező munkás- és parasztmozgalmat ellenőrzése alá vonta és beépítette a politikai rendszerbe, nem volt szüksége jobboldali fordulatra. Véleményünk szerint, ez a fordulat különben is csak jobboldali lehetett volna (és nem fasiszta) még abban az esetben is, ha a sinarquisták segítségével történik. A brazil 1937-es fordulathoz, az Új Államhoz hasonló helyzet jött volna létre. Ugyanis a mexikói burzsoáziának mindenképpen figyelembe kell vennie az USA érdekeit (antifasizmusát), valamint azt a tényt, hogy saját „születése” is a polgári demokratikus forradalomhoz kötődött, amelynek alkotmánya – még jobboldali értelmezésben is – tág teret nyújtott a tőkés fejlődésnek (hiszen azt szolgálta!). Így nem volt érdeke túllépni az alkotmány adta kereteket. A jobboldal „csupán” erős, érdekeit közvetlenül megvalósító államalakulatot hozott volna létre. De ez csak a történész – talán nem is szerencsés – következtetése. A tény az, hogy a mexikói burzsoázia tehát megtalálta a forradalom levezetésének, saját további erősödésének, végső soron a kapitalizmus fenntartásának módját az *adott* keretek között, ezért nem volt szüksége sem fasiszta rendszerre, sem a fasiszta mozgalomra.

Jegyzetek

1. Jelen tanulmányban nem tárgyaljuk a mexikói népfrontot, mivel azt egy korábbi cikkünkben ismertettük. (Horváth Gyula: A mexikói munkásmozgalom és a népfrontpolitika 1935–1938. Párttörténeti Közlemények. 1981. 4. sz.) Jelen tanulmány szerves kiegészítője a népfrontról szóló cikknek, ugyanis, amíg az a baloldali erőket, ez a jobboldali erőket mutatja be. A munkásság, parasztság és burzsoázia szövetségéről a forradalomban és a konszolidáció alatt lásd: Horváth Gyula: A mexikói munkásmozgalom a forradalom és a strukturális reformok alatt (1910–1940). Tudományos Szocializmus füzetek. 75. sz. Budapest, Műv. Min. 1983.
2. CTM 1936–37. Informe de Comité Nacional.. México. 1938. 39–40.
3. Vö: Horváth Gyula.
4. Pl.: A Mexikói Nacionalista Akció és a Kolumbusz lovagjainak Tanácsa csoportok röplapjai. Archivo General de la Nación (AGN). Ramo: Presidentes (Cárdenas: 432.2) 184. sz. cs.
5. 1934 decemberében a mexikói képviselőház módosította az 1917-es alkotmány 3. cikkelyét, kimondva, hogy az oktatásnak szocialistának kell lenni. A szocialista oktatás hivatalos célja az oktatás tudományos alapokra helyezése, az egyházi oktatási monopólium megtörése volt. Marxizáló nyelvezettel megírt tankönyvek jelentek meg, amelyek az osztályharc szükségességét, a kapitalista rendszer embertelenségét hirdették. A szocialista oktatásnak (amelynek gyakorlati tartalma inkább szociálist jelentett) a cárdenista „mexikói szocializmus” tudati előkészíté-

- sében szántak szerepet. A szocialista oktatás ellen leginkább az egyház küzdött, amely gazdasági hatalma elvesztése után, ideológiai befolyását féltette. Vö: Horváth Gyula: A „szocialista oktatás” Mexikóban. (1934–1940) Tájékoztató. (A Művelődési Minisztérium Marxizmus–Leninizmus Oktatási Főosztályának kiadványa.) 1981. 4. sz.
6. Erről tanúskodnak a levéltári dokumentumok, amelyek az egyes jobboldali csoportok koordinációs tevékenységéről szólnak. (AGN) Ramo: Presidentes (Cárdenas: 432.2) 184. sz. cs.
 7. Nuevo León állam kormányzója Cárdenashoz írt (1936. márc. 6-i) levelében rámutat arra a paradoxonra, hogy a monterreyi tőkésék a nacionalizmusra hivatkoznak, amikor „többségükben külföldiek... hozzájuk csatlakoztak a szocialista oktatás ellenségei, az egyház képviselői... az agrárpolitika ellenzői, mindazok, akik ellenzik a kormány forradalmi ideológiáját”. AGN (Ramo: Cárdenas: 432. 2) 184. sz. cs.
 8. El Universal. 1936. április 11.
 9. Samul León (Szerk.): Clase obrera y dardenismo. Documentos I. n. (é. n.) 140.
 10. AGN Ramo: Presidentes (Cárdenas: 133.2) 21. sz. cs. 1936. dec. 7.
 11. AGN Ramo: Presidentes (Cárdenas: 542.22) 6. sz. cs. Különböző röplapok, különféle – már említett – nacionalista szervezetek aláírásával.
 12. A mexikói forradalom (1910 –1917) alatt Pancho Villa testőrsége viselt aranyozott inget, őket nevezte a köznyelv aranyosoknak = doradosoknak. Villa egyik volt tábornoka, Nicolas Rodriguez szervezte meg és vezette az ARM-t.
 13. Gilberto Bosques – Miguel Ángel Velasco – Heberto Castillo: Lázaro Cárdenas. México. 1975. 32.
 14. AGN Ramo: Presidentes (Cárdenas: 432.2.) 184. sz. cs.
 15. 1926-ban a Calles-kormány, az alkotmány érvényesítése ürügyén, csapást kívánt mérni a latifundistákat támogató egyházra. Több templomot bezáratott, néhány pap tevékenységét felfüggesztette. Az egyház által feltűzött parasztok – akik még nem részesedtek a földreform juttatásaiból – fegyverrel fordultak a kormány ellen. A harcot a cristerók egyházi zászlók alatt „Krisztus király” védelmében (Viva Cristo Rey!) vívták – innen a cristero elnevezés. 30–40.000 cristero harcolt a kormányerők ellen három évig. 1929-ben kompromisszummal ért véget a cristero felkelés. A kormány ígéretet tett, hogy nem avatkozik az egyház belső ügyeibe, az egyház pedig nem támogatja a cristerókat. Ez utóbbiak 1929-ben letették a fegyvert.
 16. Archivo de Conflicto Religioso – ACR. (Mikrofilmen. Így a tekercesek számát tüntetjük fel.) A LNDL röplapjai 1935-ből. Rollo: 36/1935.
 17. El Guerrillero. 1935. október 27.
 18. Leopoldo Ruíz: Al episcopado, clero y católicos de Mexico. ACR/Rollo: 36/1934. dec. 12.
 19. Movimiento Popular Liberador. ACR/Rollo: 37/1935. jan. 1.
 20. Boletín de Guerra. 1935. jan. 10.
 21. Azok a falvak, amelyek az agrárprogram keretében földhöz jutottak, fegyveres önvédelmi csapatokat (agraristák) szervezettek a volt latifundista fegyveres bandái ellen, az iskola, a forradalom intézményeinek védelmében. Az agraristák egységei a hadsereg felügyelete alatt harcoltak.

22. Memorandum (római keltezésű okirat, amely bizonyára a Vatikánt tájékoztatta a mexikói helyzetről) ACR/Rollo: 38/1936. ápr. 19.
23. Az ejido a gyarmati időszak falu- és földközösségének neve. A forradalom alatt és után főleg ejidókat osztottak, azaz egy falu népességének egésze egy tömbben kapott földet, amelyet a falu parasztjai egymás között szétosztottak.
24. Pro-Patria (az LNDL-nek ezt az újságját Los Angelesben nyomtatták spanyol nyelven). 1935. szept. 20. Más kiadványokban is magántulajdont követeltek a parasztnak. Pl.: Manifiesto de un grupo de católicos en Jalisco. ACR/Rollo: 37/1935. május. (n. n.)
25. Cárdenas beszéde Guadalajarában 1936. márc. 4-én. In: Palabras y documentos publicos de Lázaro Cárdenas. 1928/1940. I. köt. México. 1978. 199–200.
26. La Trinchera. 1936. aug. 23.
27. Gral Guadalupe Pedroza: Al pueblo del Estado de Zacatecas. ACR/Rollo: 38/1936. január. (n. n.)
28. L'Osservatore Romano. 1937. március 28.
29. A mexikói kormányok komolyabb konfliktus esetén nem haboztak erőyes lépéseket tenni az egyházzal szemben. Pl.: ahol a pap nem engedelmeskedett az állami előjárásnak, egyszerűen bezárták a templomot. Pl.: 1931-ben 8, 1932-ben 50, 1934-ben 146 templomot zártak be. 1935-ben egész Mexikóban 375 templomban tarthattak misét. Egyes tagállamokban, pl.: Sonora, Chihuahua, Tabasco, Chiapas, Chiapalán nem volt nyitva templom. The New York Times, 1935. március 18.
30. Plan de Acción (Ejército Popular Libertador. ACR/Rollo: 39/1937. június 21.
31. Pl.: egy millióra becsüli a sinarquisták létszámát Daniel Moreno: Los partidos políticos de México contemporaneo. 1916–1979. México. 1979. 151., Enrique 500.000-ról írt. Sinarquism in United States. New Republic. 1943. július 26.
32. Institución Nacional de la Antropología y Historia (INAH). Archivo de la Unión Nacional Sinarquista. (Arch. Sin.) Az anyag mikrofilmen van, így a tekercsek számát is feltüntetjük. Rollo: 23/Registro Nacional – 1940.
33. UNS (= Unión Nacional Sinarquista) Boletín. 1936. febr. 20., 1938. febr. 6. A kérdés fontosságára az UNS Nemzeti Bizottsága külön körlevélben hívja fel a tagállamok sinarquista vezetőit. Circular 1939. május 20. Arch. Sin. (Rollo: 28) 1939. május 20.
34. Chihuahua állam Területi Bizottságának levele a Nemzeti Bizottsághoz. Arch. Sin. (Rollo: 28) 1939. jan. 29.
35. Bár a taglétszám államonkénti megoszlásáról nincsenek dokumentumok, a központi lap (El Sinarquista) iránti keresletből következtetni lehet, hogy melyik tagállamban volt a legerősebb a mozgalom. Arch. Sin. (Rollo: 27.) Lista de los periódicos. 1938. Amíg 1937–1938-ban 10.000 példány fogyott el számonként, 1941-ben már 82.000. Rollo: 43/1941.
36. Enrique Prado: i. m. 98.
37. Arch. Sin. Rollo: 31. Boletín 1940/3. sz.
38. Manifiesto de Comité Organizador Sinarquista al Pueblo Mexicano. 1937. jún. 12. In: Daniel Moreno, i. m. 157–158.
39. Bases del Sinarquismo. (Röplap) Arch. Sin./Rollo: 27.
40. Bases del Sinarquismo, illetve Manifiesto.

41. Bases del Sinarquismo.
42. El Sinarquista. 1940. augusztus 8.
43. Bases del Sinarquismo.
44. Arch. Sin. (Rollo: 28) 1939. március. Manifiesto del Sinarquismo. Rollo: 27/Que quiere decir „Sinarquismo”.
45. Arch. Sin. (Rollo: 27) Síntesis de Doctrina obrera. (röplap. é. n.)
46. Bases del Sinarquismo.
47. Manuel Bueno: Sindicalismo sinarquista. In: Designo (az UNS havi elméleti folyóirata) 1940. április.
48. Bases del Sinarquismo, Pentálogo Sinarquista.
49. Pentálogo Sinarquista. El Sinarquista. 1940. szept. 19., Participación de los campesinos en el Sinarquismo. Arch. Sin. (Rollo: 27. röplap 1937.)
50. Arch. Sin. (Rollo: 31/Carta abierta al Presidente) 1939. dec. 12., Arch. Sin. (Rollo: 28/Manifiesto de la UNS) 1939. márc.
51. Boletín de Control No. 1. Arch. Sin. (Rollo: 33/Propaganda de Orientación.) 1940. júni. 24.
52. Vö: Epistolario de Lázaro Cárdenas. México. 1974. (Asuntos Exteriores fejezet.) 283–441., Armando R. Papeyon: Cárdenas ante el mundo. México. 1977. 121–167., Tzvi Médin: Ideología y praxis política de Lázaro Cárdenas. México. 1979. 190–204.
53. Sinarquista röplapokból. Arch. Sin. (Rollo: 28) 1939.
54. Ruben Mendoza Heredia: Misión Histórica del Sinarquismo. In: Designo. 1940. április.
55. F.J.B. (jelzésű név): Historia de un engaño. In: Designo 1940: április, Arch. Sin. (Rollo: 27) Bolentin (é. n.)
56. Boletín Sinarquista del D.F. 1941. április 1., Boletín de Control. 1940. június 24.
57. Nicolas Rodríguez levele. Arch. Sin. (Rollo: 29) 1939. okt. 3.
58. Vö: Paul Nathan: Mexico en la época de Cárdenas. PAIM. 1955. július–september. 441.
59. La Rebelión Cedillista. Futuro 1938. június.
60. Report Lombardo Toledanoval. In: James W. Wilkie y Edna Monzon de Wilkie: Mexico visto en el siglo XX. México. 1969. 342., Clave. Tribuna Marxista. 1939. február – március – április.
61. Lombardo Toledano: Educación científica o educación Sinarquista? México 1941. 16. 25–26.
62. Pl.: CTM 311. sz. körlevele 1941. március 17.
63. Arch. Sin. (Rollo: 27) 1938. november 15., AGN (Ramo: Presidentes) Cárdenas 404.1/1076. sz. cs., illetve 133.2./38. sz. cs. Arch. Sin. (Rollo: 32/1940. május 9.
64. Alfredo Felix Dias Escobar. El peligro sinarquista. Mexico. 1948. 6–7.

L.Ja. GIBIANSZKIJ:

A JUGOSZLÁV KÉRDÉS FELMERÜLÉSE A HITLER-ELLENES KOALÍCIÓN BELÜL ÉS A SZOVJETUNIÓ ÁLLÁSFOGLALÁSA (1941 – 1942)

A Hitler ellen szövetkezett hatalmak között a jugoszláv kérdés első ízben az 1941-es és az 1942-es esztendő fordulóján merült fel. Előtérbe kerülése arra vezethető vissza, hogy konfliktusba került egymással a jugoszláv társadalom két ellentétes társadalmi-politikai ereje: a Jugoszláv Kommunista Párt (JKP) vezetése alatt kibontakozott népfelszabadító mozgalom és az emigráns királyi kormány nevében fellépő, ennek támogatását élvező csetnikiek katonai-politikai szervezete, amelynek D. Mihailović állt az élén.

A jugoszláv kérdés felbukkanásának kezdeteit a történetírás tekintélyes számú munkában dolgozta fel,¹ ám a témakör megvilágítása, – különösen pedig a Szovjetunió álláspontjának tisztázása – korántsem tekinthető teljesnek. Számos külföldi szerző a szovjet források mellőzésével kellőképpen nem dokumentált sztereotípiák hatása alatt próbálja meg értelmezni az adott kérdést.

A népfelszabadító mozgalom és a csetnikiek ellentétei 1941 novemberét követően váltak egyre élesebbé, négy hónappal azután, hogy a JKP megindította a fasiszta megszállók elleni harcot, amely rövid idő leforgása alatt tömeges felkeléssé fejlődött. A csetnikiek vezetése a népfelszabadító mozgalmat a szélsőséges antikommunizmus prizmáján keresztül szemlélte, s úgy ítélte meg a helyzetet, hogy a partizánok a legveszélyesebb katonai és politikai ellenlábasai a háború előtti, monarchista berendezkedés visszaállítására irányuló terveknek. A „szabadcsapatok” parancsnoksága ezért úgy döntött, hogy felfüggeszti a partizánokkal szeptember vége óta Szerbia területén folytatott részleges együttműködést, s nagyszabású hadműveleteket indított a partizánok által felszabadított területek, az „Uzsicei köztársaság” ellen (Uzsice térségében volt a partizán csapatok vezérkara is, élén a JKP főtitkárával, J. Broz Titóval). Annak ellenére, hogy Mihailović végső célja szintén a megszállók kiűzése volt, a csetnikiek vezére ekkor mégis úgy döntött, hogy titokban kapcsolatokat létesít a megszállókkal és kiszolgálóikkal, hogy együttes erővel harcoljanak a népfelszabadító mozgalom ellen.

A partizánosztagok azonban sikeresen visszaverték a csetnikiek táma-

dását, olyannyira, hogy az ellentámadás során bekerítették Mihailović főparancsnokságát is. Hiábavalóknak bizonyultak a csetnikek vezérének ahhoz fűzött reményei, hogy a megszállók csapatai segítségére sietnek, – ebben a pillanatban az utóbbiak elutasították az együttműködést és fegyverletételt követeltek. 1941 novemberének első napjaiban ezért Mihailović rádiókapcsolatba lépett a londoni jugoszláv emigráns kormánnyal, s közölte, hogy a partizánok – akik szerinte csak a látszat kedvéért harcolnak a megszállókkal – megtámadták, úgymond, csapatait. Sürgős katonai és politikai segítséget kért. Azt kívánta, hogy az angol légierő fegyvereket és lőszert továbbítson a csetnikeknek, politikai síkon pedig, hogy a Németországgal harcban álló két vezető szövetséges hatalom, a Szovjetunió és Anglia a moszkvai rádió, illetve a BBC szerb–horvát nyelvű felhívásban szólítsanak fel a partizánok és a csetnikek ellenségeskedéseinek felfüggesztésére, valamint a csapatok közös parancsnokság alatt történő egyesítésére. A fegyver- és lőszerszállítványokkal Mihailović azt kívánta elérni, hogy az erőviszonyok az ő javára változzanak meg (erről nyíltan beszél a rádiótáviratokban). Mivel pedig az emigráns kormány a csetnikeket a „hazai királyi haderő” csapataiként kezelte, a csapatok közös parancsnokság alá vonását úgy értelmezték, hogy a partizánokat Mihailovićnak kell alárendelni. Mihailovićot egyébként nem sokkal az események előtt az angolok de facto elismerték: az emigráns jugoszláv kormánnyal létrejött megegyezés értelmében, az angolok egy hónappal korábban eljuttattak Jugoszláviába egy ejtőernyős csoportot. A kapcsolattartással megbízott misszió tagjai október végén érkeztek meg a csetnikek főhadiszállására (Hudson-misszió). A novemberi konfliktust megelőzően, a népfelszabadító mozgalom vezetősége maga is úgy foglalt állást, hogy célszerű létrehozni a partizánok és a csetnikek közös operatív törzsét a megszállók elleni harc érdekében. Mint Tito későbbi elbeszéléséből kiderül, ő azt javasolta, hogy a törzs élére Mihailović kerüljön, de Mihailović akkor még elzárkózott egy közös szerv létrehozásától. Novemberben ezzel szemben az volt az elgondolása, hogy a partizánosztagekat egyszerűen beilleszti saját alakulataiba, megtartva a főparancsnoki tisztet. A terv, megvalósítása esetén, a népfelszabadító mozgalom önálló katonai-politikai tényezőként való felszámolását jelentette volna.

Miután a jugoszláv emigráns kormány megkapta a csetnikek parancsnokának sürgönyét, az angol kormányzathoz fordult támogatásért, s november közepén azzal az együttes javaslattal keresték meg a Szovjetuniót, hogy lépjen fel a partizánok és a csetnikek közötti konfliktus felszámolása érdekében. Ennek érdekében tanácsosnak tartották a partizán csapatok alá-

rendelését a „nemzeti vezérként” feltüntetett Mihailović parancsnokságának, továbbá azt is, hogy megkeressék ilyen értelmű ajánlással a népfelzabardító mozgalom vezetőségét.²

Mindezek következtében, a népfelzabardító mozgalom és a csetnik viszonya egyben a Hitler-ellenes koalíció szövetségesei közötti kapcsolatrendszer egyik elemévé vált.

A nyugati országok történetírásában, mindenekelőtt pedig az angol historiográfiában az a vélemény tekinthető elterjedtnek, amelyet legmarkánsabban W. Deakin fogalmazott meg.³ Ennek lényege, hogy az angol kormány a Hitler-ellenes jugoszláviai front megerősítése érdekében lépett fel a partizánok és a csetnik csapatainak összevonása mellett, s azért ragaszkodott Mihailović személyéhez a közös parancsnokság élén, mivel nem rendelkezett elegendő információval az országban uralkodó tényleges helyzetről, megtévesztették Mihailović közlései, aki az emigráns jugoszláv kormány által hivatalosan is elismert tekintélyes ellenállási mozgalom vezetőjének szerepében tetszelgett. A jugoszláv történetírásban viszont az a felfogás uralkodott, hogy a brit kormány Mihailovićot egyáltalán nem a híradásai iránt érzett bizalom miatt támogatta, s hogy a kormány igenis tisztában volt a Jugoszláviában kialakult tényleges helyzettel.⁴ Mint azt J. Marjanović említi, egyes jugoszláv szerzők a csetnik 1941 novemberi támadását a partizánok ellen éppenséggel közvetlen összefüggésbe hozzák Hudson nem sokkal korábbi megérkezésével Mihailovichhoz, közelebből az angoloknak a misszió segítségével eljuttatott olyan értelmű instrukciójával, hogy „jugoszlávok Jugoszláviáért” vívott harcára van szükség, nem pedig „kommunista” felkelésre „Oroszországért”.⁵

A napjainkban hozzáférhető dokumentumok vizsgálata (beleértve Nagy-Britannia Állami Levéltárának 1972-től kezdve hozzáférhető okmányait is) nem ad okot ennyire szélsőséges következtetések levonására. A levéltári anyagból kiderül, hogy az angol kormány valóban a partizánok és a csetnik megbékítésére, majd pedig erőik egyesítésére törekedett, s megalapozatlan leegyszerűsítést fed az a felfogás, amelynek megfelelően érdekelt volt a csetnik partizánok elleni támadásában, mi több, ennek kezdeményezőjeként lépett volna fel. A dokumentumok arról tanúskodnak, hogy 1941 őszén az angol kormány meglehetősen korlátozott és eléggé ellentmondásos információkkal rendelkezett a jugoszláviai helyzetről, nem látta tisztán az események alakulását. Ugyanakkor azonban a levéltári forrásokból az is kiolvasható (mint ezt az angol levéltári anyagot tanulmányozó E. Barker, sőt, W. Deakin munkája is leszögezi), hogy legalább is 1941 októbertől – november elejétől kezdődően Nagy-

Britannia felderítéssel foglalkozó szervei és a külügyi apparátus már birtokába jutottak bizonyos adatoknak – egyrészt arról, hogy a megszállók elleni küzdelem döntő tényezője a népfelszabadító mozgalom, s a csetnikek nem túlságosan aktívak (erről Hudson tudósított), másrészt pedig arra vonatkozóan, hogy a csetnikek kapcsolatban állanak a megszállókat kiszolgáló rendszerrel. Még ha ezeket az értesüléseket nem is tartották kielégítő pontosságúaknak, akkor is egyértelmű, hogy London – az esetleg felmerülő bizonytalanságok ellenére – nem kételkedett a Mihailović mellett történő kiállítás helyességében. Következésképpen, a brit magatartást csak és kizárólag az illetékes szervek tájékoztatlására visszavezetni, ugyancsak leegyszerűsítő eljárás volna. Sem E. Barker, sem a felhivatalos angol történetírás jeles képviselője, L. Woodward nem kerülhet meg annak bizonyítékait, hogy a britek kiállítását Mihailović mellett egy átfogó társadalmi-politikai stratégia céljai indokolták: az a törekvés, hogy a csetnikek váljanak a népfelszabadító mozgalom politikai ellensúlyává, hogy ők alkossák azt az ellenerőt, amely a háborút követően meggátolná a forradalmi átalakulásokat, Jugoszlávia rátérését a szocializmusra, megakadályozná szorosabb kapcsolatok kiépítését a Szovjetunióval.⁶ A partizánok és a csetnikek megbékítésének, majd Mihailović parancsnoksága alatt történő egyesítésének a terve az egységes jugoszláviai Hitler-ellenes frontnak azt a változatát testesítette meg, amely egyidejűleg törekedett a népfelszabadító mozgalom önállóságának gyakorlati megtörésére és a csetniknek, valamint az emigrációban élő királyi kormány pozícióinak megszilárdítására.

A szovjet kormányt bonyolult döntés elé állította a brit kormány és a jugoszláv emigrációs kormány 1941. novemberének derekán kifejtett javaslata.

A Szovjetunió messzemenően támogatta a népfelszabadító mozgalom megszállók elleni harcát; a szovjet tömegtájékoztatási eszközök nagy teret szenteltek a mozgalom sikerei bemutatásának. V.V. Zelenyin és G.M. Szlavin szovjet történészek számításai szerint, már 1941 júliusában, vagyis a mozgalom kibontakozásának kezdeti időszakában, a Pravda 26, az Izvesztija 30, a Trud 22, a Krasznaja Zvezda című lap pedig 27 anyagban foglalkozott a jugoszláviai helyzettel. Ettől kezdve a jugoszláviai népfelszabadító harcokról szóló híradások a szovjet sajtó és rádió híryanagajának állandó elemeivé váltak. 1941 júliusától kezdve a jugoszláv partizánok tevékenységét ismertető híradások rendszeresen bekerültek a Szovinformbjuro közleményeibe. Ezek rendkívül magasra értékelték a Jugoszláviában kibontakozó harcokat, rámutattak arra, hogy a jugoszláv partizán-

nok és a Vörös Hadsereg csapatai, a közöttük levő nagy földrajzi távolságok ellenére, vállvetve harcolnak. Beszédekben, cikkekben a közös célokat hangsúlyozták 1941 nyarán és őszén a Szovjetunió párt-, állami és katonai vezetői is, így K.Je. Vorosilov, Je.M. Jaroszlavszkij, Sz.K. Tyimosenko. Ily módon a jugoszláv népfelszabadító mozgalom mind a Szovjetunióban, mind pedig (a Szovjetunió révén) nemzetközi szinten is komoly politikai és propaganda-fórumra tett szert. Amikor 1941 nyaratól–őszétől Moszkvában szovjet társadalmi szervezetek, illetve vezetőik kezdeményezésére alapos propagandatevékenységgel előkészített, nagy nyilvánosságban részvételű össz-szláv találkozót, antifasiszta ifjúsági gyűléseket és hasonló demonstrációkat kezdtek rendezni, ezeken a népfelszabadító mozgalom képviselőiben rendszeresen és aktívan részt vettek a Komintern vezető szerveinél dolgozó jugoszláv kommunisták is. 1941. november 11-én a moszkvai rádió szerb–horvát nyelvű adásai mellett, a Komintern rádióhálózatának keretei között megkezdte működését a „Szabad Jugoszlávia” rádióállomás.⁷ Mindez jelentős politikai és erkölcsi támogatást biztosított a népfelszabadító mozgalom számára, népszerűsítette harcát, s egyre inkább ellensúlyozta a nyugati – elsősorban az angol – tájékoztatási eszközöknek és az emigráns jugoszláv kormány propaganda szerveinek Mihailovičot dicsőítő mítoszát. A mítosz alapját az alkotta, hogy a propagandában a népfelszabadító mozgalom harcát elhallgatva, a partizánok tevékenységét Mihailovič érdemeinek tulajdonították.

Ezzel együtt azonban a Szovjetunió kívánatosnak tartotta, hogy Európa leigázott országaiban (beleértve Jugoszláviát is), politikai orientációjuktól függetlenül megvalósuljon a fasiszta megszállókkal szembehelyezkedő erők együttműködése. Az ÖK(b)P és a szovjet állam ilyen jellegű állásfoglalása teljes mértékben összhangban állt a Komintern határozatával, amelyet a JKP és a népfelszabadító mozgalom vezetősége is elfogadott – voltaképpen ennek értelmében kezdeményezték 1941 szeptember végétől a részleges együttműködést a csetnikekkel. A Szovjetunió eleinte nem rendelkezett megfelelő információkkal a csetnikekről. A JKP, illetve a népfelszabadító mozgalom vezetősége közvetett úton tartotta fenn a kapcsolatokat a Komintern szovjet területen működő vezető szerveivel. Kénytelenek voltak közbeiktatni egy Zágrábban elhelyezett illegális rádióállomást. Nyugat-Szerbia felszabadított területeiről a JKP Központi Vezetősége és a Tito vezette partizán csapatok parancsnoksága táviratait futárok útján juttatta el Zágrábra; a megszállt területeken leküzdendő nagy távolság, a megszállás körülményei közepette bonyolult út akadályozta azt, hogy Moszkvába eléggé rendszeresen eljussanak az opera-

tív információk. A Szovjetunióban a külföldi tájékoztatási eszközök híradásait a csetnikiek részvételéről az ellenállásban egészen addig a Hitler-ellenes jugoszláviai front kiszélesedésére utaló tünetként fogták fel, amíg nem vált ismeretessé Mihailovićék támadása a népfelszabadító mozgalom ellen, illetve kapcsolataik a megszállókat kiszolgáló hatóságokkal. A helyzetértékelésnek ezt a vonulatát megerősítették Tito bizonyos híradásai is – szeptember végén és október első felében a Komintern vezetőségéhez eljuttatott üzenetei arról szóltak, hogy sikerült együttműködésre lépnie a csetnikekkel a megszállók elleni harcban.⁸ 1941 nyarán és őszén a szovjet sajtóban, a rádióadásokban ilyen értelmű közlemények is helyet kaptak, esetenként alapot szolgáltatva arra, hogy a csetnikeket és a partizánokat azonosítsák.⁹ Amikor pedig 1941 novemberében a csetnikiek támadást indítottak a partizánok ellen, s London az emigráns jugoszláv kormánnyal együtt megkereste a szovjet kormányt, nem volt lehetőség gyors információcserére Moszkva és a JKP, illetve a népfelszabadító mozgalom vezetősége között. Mi több, a kérdést tanulmányozó J. Marjanović, M. Leković és P. Morača jugoszláv történészek megállapításai szerint, időnként teljesen megszakadt, folyamatosságát csak az 1942-es esztendő elején sikerült helyreállítani. A jelek szerint ekkor jutott el Moszkvába Tito értesítése arról, hogy a csetnikiek megtámadták a partizánokat, s hogy Mihailović a népfelszabadító mozgalom elleni harcban együttműködik a megszállókat kiszolgáló rendszerrel.¹⁰

Az elmondottakból látható, hogy tévesek a jugoszláv memoár-írók egy részének, egyes történeti-publicisztikai munkák szerzőinek (így például V. Dedijernek, vagy pedig újabban V. Velebitnek) azok az állításai, hogy az 1941-es esztendő folyamán a JKSZ Központi Vezetősége, a partizán főparancsnokság és a Komintern vezetősége között megszakítás nélküli, folyamatos összeköttetés állt fenn, hogy ennek következtében a Szovjetunióban „részletesen és pontosan” értesültek volna a jugoszláviai helyzet alakulásáról, s hogy a szovjet kormány „naponta részletes beszámolókat” kapott volna kézhez. Ugyanakkor ezeket az állításokat számos nyugati történész hitelesnek fogadja el, s úgy vélekedik – mint pl. Ph. Auty, avagy W. Roberts –, hogy 1941 végén, amikor a brit és az emigráns jugoszláv kormány megkereste a Szovjetuniót, az utóbbi már megkapta Tito tájékoztatóját Mihailović hadműveleteiről.¹¹

A valóságban azonban a szovjet kormány nem rendelkezett ennyire kimerítő értesülésekkel, éppen ezért nem lehetett oka arra, hogy elutasítsa a brit és az emigráns jugoszláv kormány kérését Mihailović személyére vonatkozóan.¹² Arra sem volt alapja, hogy elutasítsa a csetnikiek és a par-

tizánok közötti konfliktus rendezésére, továbbá a megszállók elleni harc céljából történő egyesítésükre tett javaslatokat. Az emigráns kormány-
nak és az angol kormánynak az indítvány háttérében meghúzódó elkép-
zelése azonban (nevezetesen, hogy a partizáncsapatokat a csetnikek pa-
rancsnoksága alá kell rendelni), homlokegyenest eltért a népfelszabadító
mozgalmat támogató szovjet politikai irányvonalától. A Hitler-ellenes
erők egységfrontjának megteremtését, többek között Jugoszláviában is,
szorgalmazva, a jugoszláv eseményekkel kapcsolatban a Szovjetunió olyan
álláspontra helyezkedett, amelynek középpontjában a népfelszabadító
mozgalommal, a partizánok harcával vállalt szolidaritás állott. A Szovjet-
unióban még 1941 nyarán és őszén is, amikor a csetnikeket elsősorban a
megszállókkal szembehelyezkedő politikai erőnek tekintették, s a nyugati
sajtó csetnikekre vonatkozó hírei alapján a szovjet tájékoztatási eszközök-
ben ennek megfelelő híradások láttak napvilágot, az ilyen közlemények
viszonylag szerény terjedelműek voltak, s lényegesen több helyet foglaltak
el a partizánokra vonatkozó anyagok. Nem felel meg a valóságnak V. De-
dijernek az ötvenes évek elején keletkezett s a nyugati történetírás által
felkapott állítása, amely szerint nemcsak Angliában, hanem a Szovjet-
unióban is „kizárólag Draža Mihailovićról beszéltek volna”.¹³ A szóban
forgó kitétel abszurditását egyértelműen bizonyítja a V.V. Zelenyin és
G.M. Szlavín által a hatvanas évek végén és a hetvenes évek elején feltárt
hatalmas tényanyag.¹⁴ Azok a közlemények viszont, amelyek a szovjet
hírközlő szervezetben nyugati források alapján Mihailovićot személy szer-
int az ellenállás vezetőjeként emlegetik, csupán szórványosak voltak: így
például 1941 december végéig a Pravda mindössze két ilyen írást tett
közzé, az Izvesztyija pedig hármat.¹⁵ Azok az anyagok, amelyeket a szovjet
tájékoztatási szervezet nem a külföldi sajtóból vettek át, hanem saját nevük-
ben publikáltak, kizárólag a partizánokkal foglalkoztak.¹⁶

A brit és a jugoszláv emigráns kormány javaslata nehéz probléma
elé állította a Szovjetuniót: miközben elkeseredett harcok folytak Moszk-
va alatt, igen fontos volt a Szovjetunió számára a Hitler-ellenes koalíció
megerősítése, s ezen belül is kiemelkedően lényegesnek tűnt a legjelen-
tősebb szövetségeshez, Nagy-Britanniához fűződő viszony rendezettsége.
Az adott helyzet nem kedvezett egy Moszkva és London között a ju-
goszláv népfelszabadító mozgalom és a csetnikek együttműködése kapcsán
kifejlődő polémianak. Bonyolította a dolgot, hogy Mihailović főparancs-
nokságának elismerését az emigráns kormány szorgalmazta, amely a koa-
líción belül formálisan akkor a jugoszláv államiság képviselőjeként sze-
repelt.

Ilyen körülmények között, megbízható információk hiányában, az adott pillanatban a szovjet kormány sem a brit, sem a jugoszláv emigráns kormánynak nem adott választ. Az angolok ismételt megkeresésére 1941 végén és 1942 elején közölte, hogy nincs összeköttetése Jugoszláviával, illetve a kommunisták vezetete partizánmozgalommal, a jugoszláv emigrációs kormánnyal pedig tudatta, hogy nem tartja helyénvalónak a jugoszláv felkelés ügyeibe történő beavatkozást. A válaszadás révén elkerülhetővé vált az akkor semmiképpen sem kívánatos vita Londonnal; a reagálás egyben az angol fél tervének gyakorlati elutasítását is jelentette. Így értelmezte azt a Foreign Office is, ahol 1942 január közepén megállapították, hogy az oroszok „nem akarnak olyan instrukciókat küldeni, amelyek megzavarnák a kommunista partizánokat”.¹⁷

Az események alakulásáról azonban egy lényegesen későbbi időszak folyamán már gyökeresen más jellegű verziók kerültek forgalomba. Szerzőik abból a tényből indulnak ki, hogy 1941 november közepén a népfelszabadító mozgalom vezetősége félbeszakította a Mihailović főparancsnokságának bekerítését eredményező ellentámadását, tárgyalásokba kezdett a csetnikekkel, s november 20-án újabb egyezményt kötött velük (amelyet a későbbiekben a csetnikek ismét megszegtek). Az egyik ilyen jellegű értelmezés, amelyet az ötvenes évek elején ugyancsak V. Dedijer fogalmazott meg, arról beszél, hogy a népfelszabadító mozgalomnak ez a döntése a moszkvai rádió szerb–horvát nyelvű adása nyomán keletkezett; az adásban Mihailovićot úgy emlegették, mint „a jugoszláviai ellenállás összes erőinek vezérét”.¹⁸ Jóllehet Dedijer nem idézi az adás szövegét, nem adja meg időpontját („egy este”), a szóban forgó változat széles körben elterjedt előbb a jugoszláv, majd a nyugati történetírásban. A szemtanúként fellépő Dedijer állítása alapján következtetéseket vontak le arra nézve, hogy „a Szovjetunió támogatta” a brit törekvést a népfelszabadító erők és a csetnikek Mihailović parancsnoksága alatt történő egyesítésére, ami hatást gyakorolt a népfelszabadító mozgalom magatartására, továbbá – amint ezt például B. Petranović megfogalmazta – „megmentette Mihailovićot a megsemmisítéstől”.¹⁹ Vannak történészek és visszaemlékezők, akik ebből a változatból egy másikat alkottak: ennek értelmében (miként ezt Ph. Auty írja), 1941 novemberében Tito egyenesen „parancsokat kapott Oroszországból” arra, hogy megegyezzen Mihailović-csal a „közös főparancsnokság felállításáról”. A bizonyító tényanyag ez esetben is hiányzik, – akárcsak E. Kardelj memoárjaiban is, aki közelebbi pontosítás nélkül, csupán általánosságban mozogva azt hozza fel, hogy a szovjet kormány a népfelszabadító mozgalom vezetőségétől „követelte”, hogy a

partizánok és a csetnikek egyesüljenek „közös hadseregbe Draža Mihailović parancsnoksága alatt”.²⁰

A másodikként említett változat abszolút pontatlansága lehetlenné teszi azt, hogy komolyan foglalkozzunk vele, lévén, hogy egyetlen forrásban sem található utalás ehhez hasonló „parancsokra” vagy „követelésekre”. Érthetetlen, hogyan merülhettek fel egyáltalán ilyen elképzelések, különösen, ha figyelembe vesszük, milyen nehézségek mutatkoztak 1941 novemberében a népfelzabradító mozgalom vezetősége és Moszkva közötti összeköttetés terén. Ráadásul, a közös operatív törzs formájában Mihailović vezetésével működő egyesített parancsnokság létrehozásának gondolatát maga a népfelzabradító mozgalom vezetősége vetette fel, még november előtt.

Ami az első változatban szereplő értesüléseket illeti, a legfontosabb közülük – vagyis, hogy a Mihailović főparancsnoksága ellen indított támadás leállítását, a tárgyalások megkezdését a moszkvai rádió adásai indokolták volna – semmiképp sem lehet alátámasztani a népfelzabradító mozgalom vezetőségének ebből az időszakból fennmaradt dokumentumaival. Amikor 1941. november 16–17-én J. Broz Tito tájékoztatta az ekkor hozott döntésről a népfelzabradító mozgalom horvátországi és szlovéniai szerveit, egyáltalán nem említette a moszkvai rádiót, hanem egészen más indokokat sorolt fel: az elhatározást a „szerb nép miatt” kellett meghozni, mert a csetnikek támadása a partizánok ellen a szerbekre „roppant mély benyomást tett”. Titónak a népfelzabradító mozgalom szlovéniai vezetősége számára 1942. január 2-án írott levele arról beszél, hogy a döntés „a szerb nép felszabradító harcának megszilárdítása végett” született.²¹ Az említett dokumentumokat figyelembe veszik J. Marjanović és P. Moraca az 1941-es felkelésről írott munkái. Bár mindkét mű megismétli V. Dedijer változatát (hitelességét csupán a szerzőre történő hivatkozással támasztva alá), az ott kifejtettektől eltérően, a népfelzabradító mozgalom elhatározásának létrejöttében egészen más okokat is említenek. Ezek között a legfontosabbnak azt tekintik, hogy Mihailović főparancsnokságának szétverése nem oldotta volna meg a problémákat, sokkal inkább károkat okozott volna a felszabradító harc ügyének, mivel a szerb nép tekintélyes tömegei előtt még nem lepleződtek le a csetnikek politikai nézetei, nem sikerült még elszigetelni a „szabadcsapatok” mozgalmát.²² Tito még a csetnikekkel történt novemberi összetűzést megelőzően jutott erre a következtetésre. Amikor pedig november közepén döntés született a Mihailović-csal folytatandó tárgyalások megkezdéséről, megjegyezte, hogy már korábban is, „...a csetnikek támadását megelőzően, parancsnokságunk

több ízben megkísérelte felszólítani Draža Mihailovićot a testvérgyilkos háború felfüggesztésére”.²³ A Dedijer által ismertetett változat nyilvánvaló ellentmondásban áll ezzel a megállapítással.

Dedijer koncepciójának háttérében egyetlen dokumentálható tény áll: Tito 1941. november 25-én a zágrábi illegális rádióadónak eljuttatott üzenete, amelyben kéri „sürgősen közölni” a Komintern vezetőségével azt, hogy a londoni rádió nyomán a moszkvai rádió teljesen téves értesüléseket közöl Mihailovićról.²⁴ Arról azonban egyetlen szó sem esik, hogy a csetnikiek parancsnokságának megkíméléséről, a tárgyalások megkezdéséről szóló döntést a moszkvai rádió adása indokolta volna. Ehelyett teljesen más jellegű okra történik hivatkozás: „Egyedül Londonra való tekintettel mondtunk le arról, hogy teljesen likvidáljuk Draža Mihailovićot”.²⁵ Tito nyilván figyelembe vette a londoni jugoszláv kormány és a brit propagandaszervek (többek közt a BBC) kampányát Mihailović támogatására, ahol a csetnikiek vezérét a jugoszláv ellenállás vezetőjének szerepében tüntették fel.

A november 25-én kelt dokumentumban Tito nem fejt ki bővebben, hogy a moszkvai rádió milyen Mihailovićra vonatkozó hamis közleményeket sugárzott és mikor. Azt megemlíti, hogy érződik bennük a londoni rádió értesüléseinek átvétele. Valószínű tehát, hogy azoknak a csekély számú adásoknak az egyikéről van szó, amelyekben Mihailović úgy szerepel, mint a jugoszláviai felszabadító harc vezetője. Említettük már, hogy a szovjet tájékoztatásba ez a felfogás a nyugati hírugynökségek révén került be. Lehetséges, hogy a JKP és a népfelszabadító mozgalom vezetősége a moszkvai adásoknak ezt a hangvételt úgy értelmezte, mint a Mihailović-csal történő megegyezést sugalló fellépést. Az azonban a jugoszláv történészeknek az 1941-es felkelésről írott, említett alapvető műveiből is kiderül, hogy – Dedijer állításaival ellentétben – ez nem lehetett a csetnikekkel való tárgyalások megkezdésének egyedüli kiváltó oka. A Dedijer-féle verzióval nem állanak összhangban a népfelszabadító mozgalom vezetőségének imént már idézett dokumentumai sem (amelyek nem is publikusak, hanem munkajellegűek), illetve egyetlen bennük leszögegett ok sem.

A történettudomány rendelkezésére álló dokumentumanyag (beleértve ebbe a brit diplomácia és a jugoszláv emigrációs kormány levéltári okmányait is), arról tanúskodik, hogy London és az emigrációban élő kormány hasztalan igyekezett elérni, hogy a Szovjetunió beleegyezzen a csetnikiek és a partizánok megbékítésébe Mihailović vezetése alatt, vagy valamiféle ehhez hasonló csapategyesítési megoldásnak akárcsak gondola-

tát is helyeselje. Ezek a próbálkozások annak ellenére eredménytelenek maradtak, hogy a brit fél bizonyos nyomást próbált gyakorolni a Szovjetunióra, összefüggésbe hozva az adott kérdést az angol–szovjet együttműködés kibővítésének lehetőségével.²⁶

Mint már említettük, London érzekelte a szovjet válasz taktikai jellegét, úgy értékelve azt, mint a brit javaslat megvalósítása előli elzárkózást. Az angol kormány biztos volt abban, hogy a Szovjetunió és a népfelzabardító mozgalom között létezik összeköttetés. Ezért 1942 márciusában, miután még mindig nem sikerült helyreállítania Mihailović-csal az 1941 decemberében megszakadt rádiókapcsolatot, az angol kormány kérte a szovjet kormányt, hogy a partizánok közvetítésével működjön közre az újbóli kapcsolatfelvételen. A válasz ezúttal is ugyanaz volt, mint az 1941-es esztendő végén: a szovjet kormánynak nincs semmiféle kapcsolata Jugoszláviával.²⁷

A második válasz taktikai jellege még az előzőnél is egyértelműbb: 1942 elejétől kezdve, amikor a Komintern vezető szervei ismét kaptak híreket a JKP és a népfelzabardító mozgalom vezetőségétől (februárban pedig közvetlen rádiókapcsolatot létesítettek egymással), a kapott értesülések alapján a szovjet tömegtájékoztatói eszközök minden korábbinál szélesebb körű propagandát indítottak a jugoszláv partizánok fasiszta megszállók elleni harcának megvilágítására. V.V. Zelenyin és G.M. Szlavin már feldolgozta a korabeli szovjet sajtó vonatkozó anyagát;²⁸ ebből egyebek közt látható S. Nešović állításának megalapozatlansága is, aki arról ír, hogy 1942-ben a szovjet sajtó és rádió „továbbra is tartózkodott attól, hogy nyilvánosan állást foglaljon a jugoszláv partizánok ügye mellett”.²⁹ Megjegyezzük, hogy a rendszeresen megjelenő híryanagon túlmenően, a szovjet sajtó számos olyan cikket is publikált, amelyek elemzik a jugoszláv partizánmozgalmat, nagyra értékelik harcát a megszállók ellen. Így például 1942 márciusában (amikor az angolok említett kérésüket előadták), a partizánok tevékenységének jelentőségét B.N. Ponomarjov két nagy terjedelmű cikkben méltatta a Pravda hasábjain „Az európai vulkán” és különösen „Jugoszlávia a partizánháború tüzeiben” címmel.³⁰ Az utóbbi cikk a népfelzabardító mozgalom vezetőségétől kapott információk alapján bemutatta az olvasóknak a partizánmozgalom 1941 nyara óta végbement fejlődésének főbb szakaszait, kitért az „Uzsicei köztársaságra”, ismertette ennek hősies védekezését az 1941 őszén indított ellenséges támadással szemben, írt a harcok fellángolásáról 1942 telén Boszniában, ahova a partizán csapatok a felszabardított szerbiai területek bukása után visszavonultak. 1942 februárjában Moszkvába érkezett J. Broz Tito

üdvözlő távirata, amelyet a népfelszabadító partizánhadsereg főparancsnoksága nevében küldött a Vörös Hadsereg napja alkalmából. A távirat szövegét a „Kommunizisticeszkij Internacional” című folyóiraton kívül március elején közölte a Szovjetunió angliai nagykövetségének hivatalos lapja is, a „Soviet War News”. Az üdvözlő távirat aláírója Tito volt³¹ – neve ekkor bukkant fel első ízben a szövetséges országok sajtójában. Az említett tények egyértelműen jelezték, hogy a Szovjetunió valójában kapcsolatban áll a népfelszabadító mozgalommal, s támogatja tevékenységét.

1941 decembere után, amikor a JKP és a népfelszabadító mozgalom egyre több információt küldött arról, hogy a csetnikek fegyveresen harcolnak a népfelszabadító mozgalom ellen, s ennek során – első ízben 1941 és 1942 fordulóján – együttműködnek a megszállókat kiszolgáló Nedić-féle adminisztrációval, az olasz megszálló hatóságokkal, a szovjet tömegtájékoztatási eszközök felhagytak a Mihailovićot és a csetnikeket az ellenállás harcosaiként feltüntető nyugati hírek átvételével. Néhány hónap eltelte után, a szovjet fél értesítette a jugoszláv emigrációs kormányt, hogy tudatos eljárásról van szó, amit az indokol, hogy szaporodnak a csetnikek áruló szerepére vonatkozó hírek.³²

A szovjet állásfoglalás ténylegesen is ellensúlyozta a brit politikát, amely Mihailović személyében az ellenállás vezetőjét látva, a partizánok harci tevékenységét a csetnikeknek tulajdonította, s igyekezett irányítása alá vonni a partizáncsapatokat. Ugyanekkor a Szovjetunió számára nem tűnt célszerűnek azonnal nyílt polémia kirobbantása Londonnal akkor, amikor a népfelszabadító mozgalomtól még csak az első információk érkeztek meg a jugoszláviai helyzet alakulásáról, különösen a csetnikek tevékenységéről. Még elemezni kellett a helyzetet. Az első hírek a csetnikek totális fegyveres támadásáról a partizánok ellen, átalakulásuk kollaboráns erővé hatalmas meglepetést okozott: mozgalmuk a megszállók elleni harc jegyében született, a csetnikek az emigrációs jugoszláv kormány fegyveres testületének minőségében szerepeltek, s ez a kormány tagja volt a Hitler-ellenes koalíciónak. Mihailović a kormány hadügyminisztereként szerepelt ekkor, személyét Angliában és az Egyesült Államokban a Hitler-ellenes harc hőseként népszerűsítették; 1941 szeptemberében és októberében Tito úgy tájékoztatta a Komintern vezetőségét, hogy a csetnikek a népfelszabadító mozgalom szövetségesei, s együttműködnek vele. A Mihailović elleni közvetlen fellépéshez, illetve London álláspontjának vitatásához a csetnikek kollaborációjára vonatkozó komoly bizonyítékok kellettek volna, márpedig együttműködésük a megszállókat kiszolgáló

rendszerrel a népfelszabadító erők elleni támadás előkészítése során eleinte titokban maradt. Nem véletlen tehát, hogy amikor a Komintern vezetősége megkapta a JKP Központi Vezetőségétől és a partizánok főparancsnokságától az első ilyen híreket a csetnikekről, rádiótáviratban kiegészítő magyarázatot kért, s rámutatott arra, hogy kívánatos lenne konkrét dokumentált tényanyag beszerzése is.³³ Ilyen körülmények között átmenetileg folytatták azt a taktikát, hogy a szovjet kormány az angolok márciusi felkérésére válaszolva, hivatkozott a kapcsolatok hiányára Jugoszláviával.

Az angol kormány és a védnöksége alatt álló emigráns kormány ugyanakkor ismét aktivizálta a jugoszláv kérdést a szövetségesek közötti viszonyban. Miután 1942 márciusának végén helyreállt rádiókapcsolatuk a csetnikekkel, Mihailović közölte Londonnal, hogy a kommunisták, úgy mond, gátolják a megszállók elleni küzdelmét. Az angol kormány értesítette erről a Szovjetuniót, s ismét javasolta, hogy a partizánokat Moszkvából rádión szólítsák fel a Mihailović-csal vívott összetűzések befejezésére, s kérjék az együttműködés kialakítását a csetnikekkel. Ezzel párhuzamosan, a jugoszláv emigrációs kormány hasonló értelmű javaslatában ezen túlmenően még azt is kérte, hogy a partizáncsapatokat rendeljék Mihailović parancsnoksága alá. London ezúttal sem kapott hivatalos választ a Szovjetuniótól, de a szovjet és az angol diplomáciai képviselők beszélgetésén a jugoszláv királyi kormány épületében a szovjet fél nemcsak azt ismételte meg, hogy a szovjet kormány nem kíván beavatkozni a jugoszláviai konfliktusokba, hanem ekkor már arra is rámutatott, hogy a szövetségesek közös céljainak valóra váltása terén kétségei vannak Mihailović szerepét illetően.³⁴ Ez tekinthető az első olyan szovjet megnyilvánulásnak, amely – egyelőre visszafogott formában – kétségbe vonta az angol és a jugoszláv kormány vélekedését a csetnikek állítólag jelentős harcáról a megszállók ellen, valamint Mihailović szerepéről.

A Szovjetunió 1942 júliusában lépett fel közvetlen módon a csetnikek ellen, egyben az ellen a politikai, diplomáciai és propagandatámogatás ellen, amelyet Mihailović mozgalmának Nagy-Britannia kormánya nyújtott (a vele együttesen fellépő jugoszláv emigrációs kormánnyal), s amelyet jóváhagyóan szemlélt az Egyesült Államok kormánya is (bár ez utóbbi az előző kettőnél lényegesen csekélyebb mértékű aktivitást mutatott fel). A JKP és a népfelszabadító mozgalom vezetőségének híradásai nyomán a Szovjetunió ekkor már elegendő tényanyaggal rendelkező Mihailović személyére vonatkozóan. Kedvezőbbé váltak a szövetségesek közötti kapcsolatok is: 1942. május 26-án szovjet kezdeményezésre létrejött a szovjet–angol szövetségről szóló szerződés, június 11-én

pedig az agresszió elleni háborúban egymásnak adandó kölcsönös segítségnyújtás elveire vonatkozó szovjet-amerikai egyezmény. 1942 júliusában az adott helyzetben a szovjet kormány tájékoztatta a brit kormányt arról, hogy Mihailović kapcsolatokat tart fenn Nedić kollaboráns „kormányával”, s ezért személyében megbízhatatlan. A csetnikek vezetőjének, egyben az emigrációs jugoszláv kormány miniszterének ezt a hivatalos, diplomáciai úton a kollaborálás miatt történt elmarasztalását egy nyilvánosságnak szóló akció követte: a TASZSZ július 19-én publikálta Crna Gora, Boka és a Szandzsák patriótáinak konferenciáján elfogadott határozatát, amelyet a „Szabad Jugoszlávia” rádióállomás július 6-án ismertetett. A határozat, amely rámutat Mihailović árulására, a TASZSZ közvetítésével pedig hamarosan széles körben elterjedt a szövetséges és a semleges országok tömegtájékoztatási eszközeiben.³⁵

A szakirodalomban számos utalás található P. Morača jugoszláv történész megállapítására, amely hivatkozik a „Szabad Jugoszlávia” szerkesztőségének volt vezetője, V. Vlahović 1958-ban tett kijelentésére. Vlahović állítólag közölte, hogy a JKP és a népfelszabadító mozgalom vezetésétől rádió útján kapott, fent említett határozatot saját kezdeményezésére közvetítette a „Szabad Jugoszlávia” rádióállomás, tehát véletlen révén került a TASZSZ anyagaiba, s hogy a határozat közzététele a Szovjetunió Külügyi Népbiztosságának éles elégedetlenségét váltotta ki.³⁶ Ez az állítás azonban (amely Vlahović később kiadott visszaemlékezéseiben³⁷ már nem szerepel), semmiképp sem áll összhangban sem a szovjet kormány 1942 júliusában kiadott nyilatkozatával Mihailovićnak Nedić adminisztrációjával fenntartott kapcsolatairól, sem azzal az állásponttal, amelyet ezt követően a Szovjetunió Londonnak, illetve a jugoszláv emigrációs kormánynak a TASZSZ július 10-én kiadott, crnagorai, bokai és szandzsáki hazafiak határozatáról szóló közleményére adott reagálásai-val szemben elfoglalt.

A brit és a jugoszláv emigrációs kormány energikus diplomáciai lépéseket tettek a Szovjetunió irányában, igyekeztek kétségbe vonni a Szovjetunió Mihailovićra vonatkozó megállapításainak helytállóságát, követelték ezek visszavonását, továbbá azt, hogy a szovjet tömegtájékoztatási eszközök a jövőben ne adjanak helyt ilyen értelmű közleményeknek. Anglia újfent kezdeményezte, hogy a Szovjetunióval együtt történjenek lépések a csetnikek és a patizánok együttműködésének megvalósítása érdekében. Ezek a diplomáciai lépések azonban 1942 augusztusában a Szovjetunió határozott elutasításába ütköztek, a szovjet kormány a Mihailović kollaborációját bizonyító konkrét tényekre hivatkozott, amelyeket a

népfelszabadító mozgalom vezetésétől kapott. Nem követte válasz azt a brit nyilatkozatot, amely nem tartja kívánatosnak, hogy napvilágra kerüljön: Anglia és a Szovjetunió „szembenálló erőket támogatnak a jugoszláviai harcokban”. Augusztusban a Soviet War News adatokat közölt arra vonatkozóan, hogy Mihailović csetnikjei nem harcolnak a megszállók ellen, hanem együttműködnek velük, és hogy csak a partizánok vívnak következetes fegyveres harcot a betolakodókkal. A közlemény kiváltotta az angolok súlyos aggodalmát és elégedetlenségét.³⁸

A Szovjetunió diplomáciai- és propagandatevékenysége 1942 júliusában és augusztusában közvetlen összecsapáshoz vezetett a Hitler-ellenes koalíción belül, ahol a vízvázlatot az jelentette, ki hogyan ítéli meg egyfelől a jugoszláv népfelszabadító mozgalmat, másfelől pedig Mihailović csetnikjeit. Ezáltal a jugoszláv kérdés a szövetségesek egymás közötti viszonyának problémájaként körvonalazódott, a felmerülés fázisából előlépett a vezető szövetséges nagyhatalmak közötti közvetlen politikai-diplomáciai küzdelem részévé, melynek során a Szovjetunió a népfelszabadító mozgalom mellett állt ki, a koalíció nyugati tagjai – mindenekelőtt Anglia, majd az USA is – pedig a jugoszláv burzsoá-monarchikus ellenforradalmat képviselő csetnikeket, illetve a mozgalmukat fedező emigrációs kormányt támogatták.

Irodalom

1. Mindenekelőtt ld.: Plenča, D.: Međunarodni odnosi Jugoslavije u toku drugog svjetskog rata. Beograd, 1962; Kljaković, V.: Velika Britanija, Sovjetski Savez i ustanak u Jugoslaviji 1941 godine = Vojnoistorijski glasnik, 1970. 2. sz.; Woodward, L.: British Foreign Policy in the Second World War, V. III. London, 1971; Roberts, W.R.: Tito, Mihailović and the Allies, 1941–1945. New Brunswick (New Jersey), 1973; [Clissold, S.] Introduction = Yugoslavia and the Soviet Union 1939–1973. A Documentary Survey. Ed. Clissold S. London, 1975; Barker, E.: Some Factors in British Decision-making over Yugoslavia 1941–4. = British Policy Towards Wartime Resistance in Yugoslavia and Greece. Ed. Auty, Ph. and Clogg, R. London, 1975; ugyanő British Policy in South-East Europe in the Second World War. London, 1976; Szovjetszkij Szozuz i borba narodov Centralnoj i Jugo-Vosztocsnoj Jevropi za szvobodu i nyezaviszimoszty 1941–1945 gg. Pod red. Valeva L.B. i Szlavina G.M. Moszkva, 1978; Wheeler, M.: Britain and the War for Yugoslavia 1940–1943. New York, 1980.
2. Ld.: Marjanović, J.: Ustanak i narodooslobodilački pokret u Srbiji 1941. Beograd, 1963, 295–320, 333–362.; Tomasevich J.: War and Revolution in Yugoslavia, 1941–1945; The Chetniks. Stanford (California), 1975, 145–155.; Auty, Ph.: Tito. A Biography. London, 1970, 191.; 311, 10. jegyz. Iz isztorij szovjetszko-jugoszlavszkih otnosenij v period vtoroj mirovoj vojni. Dokumentacija = Mezdunarodnaja zszizny, 1958. 8. sz. 154.

3. Deakin, F.W.D.: The Embattled Mountain. London, 1971, 125–136., etc.; Ugyanő Britanija i Jugoslavija 1941–1945. = Jugoslovenski istorijski časopis, 1963. 2. sz.
4. Morača, P.: Jugoslavija 1941. Beograd, 1971, 549.
5. Marjanović, J.: Velika Britanija i narodnooslobodilački pokret u Jugoslaviji 1941–1945 = Jugoslovenski istorijski časopis, 1963. 2. sz. 37–38.; Oslobođilački rat naroda Jugoslavije 1941–1945, I. Beograd, 1957, 115.
6. Barker, E.: Some Factors..., 30., 33.; ugyanő British Policy..., 159.; Deakin, F.W.D.: The Embattled Mountain, 130.; Woodward, L. i. m. 283.
7. Zelenjin, V.V.: Odnos sovjetske javnosti prema narodnooslobodilačkom ratu Jugoslavije protiv fašizma (1941–1942). = Prvo zasjedanje Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije. Bihać, 1967; Gibianszkij, L.Ja. – Zelenyin, V.V.: SZSZSR i borba jugoszlavskih trugyascsihszja za narodnuju reszpubliku (1941–1945) = Szovjetszkoje szlavjanovegyenyije, 1972. 4. sz.; Ugyanő: Ob oszvescsenyiji narodno-oszvobogyityelnoj borbi v Jugoszlaviji szovjetszkoj pecsatyju (1941–1942 gg.) = Szovjetszkoje szlavjanovegyenyije, 1975. 1. sz.; Szovjetszkij Szozuz i borba narodov... 85–86., 89., 93–94., 98–99.
8. Broz Tito, J.: Sabrana djela, t. 7. Beograd, 1979. 134., 145.
9. Például: Izvesztyija, 1941. VIII. 2., 12.
10. Marjanović, J.: Ustanak... 369.; Leković, M.: Značaj skupštine rodoljuba Crne Gore i Sandžaka, održane 16. juna 1942. godine u Tjentištu u borbi za razoblićavanje D. Mihailovića u svjetskoj javnosti i za međunarodnu afirmaciju NOP-a = Istorijski zapisi, knj. XXIII. (1966) 4. sz. 726.; Morača, P.: i. m. 550, 555.
11. Dedijer, V.: Tito. New York, 1953, 173.; Velebit V.: Borbata Za mezdunarodno priznavanje na Nova Jugoszlavija niz Narodnoosloboditelnata vojna = Nova Makedonija, 5. XII., 1979.; Authy, Ph., i. m. 195–196., Roberts, W.R., i. m. 43.
12. Nem fogadható el érvként S. Nešović állítása, hogy a Szovjetunióknak tudnia kellett volna Mihailović kollaboráns magatartásáról abból a rádióbeszédből, amelyet Nedić 1941. november 11-én mondott Belgrádban. Szerbia „kormányfője” itt arról beszélt, hogy Mihailović röviddel azelőtt csatlakozott felhívásához „... a destruktív és kommunista elemek megsemmisítése terén való együttműködésre”, s ezért pénzt kapott. Nincs adat arra, hogy a Szovjetunióban ismerték volna ezt a rádióbeszédet, de ha mégis így lett volna, először is a népfel szabadító mozgalomtól várt értesülések hiányában akkor is úgy tekinthették, mint a megszállók ellen küzdő erők megosztására irányuló ellenséges provokációt. Ezenkívül pedig Nedić beszédében arról volt szó, hogy – bár Mihailović korábban beleegyezett a megszállókat kiszolgáló rendszerrel való együttműködésbe, – „... ma már ugyanaz a német megszálló hatóságok és a szerb kormány (vagyis Nedić „kormánya”) szemében, mint bármely kommunista, ha egyszer Anglia, a demokratikus országok, London és a vörös Moszkva érdekében tevékenykedik”. (Nešović, S.: Inostranstvo i nova Jugoslavija 1941–1945. Beograd – Ljubljana, 1964. 62–64.)
13. Dedijer, V., i. m. 173.; [Clissold, S.] i. m. 17.
14. Ld.: Zelenyin, V.V.: i. m.; Gibianszkij, L.Ja., Zelenyin, V.V., i. m.; Szlavin, G.M.: Ob otklikah...

15. Pravda, 1941. XI. 28., XII. 2.; Izvesztyija, 1941. XI. 27., XII. 6. és 11.
16. Téves S. Nešović állítása, miszerint a Pravda kommentárja Mihailović megszállók elleni harcáról írt volna. (Nešović, S. i. m. 56.) V. Kljaković tanulmánya alapján valószínűnek tűnik, hogy a Nešović által közölt téves értesülések forrásául a jugoszláv emigrációs kormány anyagai szolgáltak, ahová ez egy 1942-es amerikai kiadványból került be. (Kljaković, V., i. m. 97.)
17. Iz istorii szovjetszko-jugoszlavszkih odnosenyij, 154.; Kljaković, V., i. m. 95., 101.; Barker, E.: British Policy... 160.; [Clissold S.] i. m. 98. 56. jegyz.
18. Dedijer, V.: Josip Broz Tito. Prilozi za biografiju. Beograd, 1953. 331–332.
19. Petranović, B.: AVNOJ – revolucionarna smena vlasti 1942–1945. Beograd, 1976. 65.
20. Auty, Ph., i. m. 193.; Kardelj, E.: Borba za priznanje i nezavistnost nove Jugoslavije 1944–1957. Sećanja. Ljubljana–Beograd, 1980. 26.
21. Broz Tito, J.: Sabrana djela, t. 7. 194., 197.; t. 8., 78.
22. Marjanović, J.: Ustanak... 368.; Morača, P., i. m. 552.
23. Čolaković, R.: Zapisi iz Oslobođilačkog rata, knj. I. Beograd, 1956. 286.; Broz Tito, J.: Sabrana djela, t. 7. 198.
24. Dedijer, V.: i. m. 332–333.
25. Broz Tito, J.: Sabrana djela, t. 7. 198.
26. [Clissold, S.] i. m. 98. 56. jegyz.
27. Tito – Churchill. Strogo tajno. Izabrao i uredio Biber D., Beograd – Zagreb, 1981. 247.
28. Zelenyin, V.V., i. m.; Gibianszkij, L.Ja. – Zelenyin, V.V., i. m.; Szlavin, G.M.: Ob osvješćenijii...
29. Nešović, S., i. m. 73.
30. Pravda, 1942. III. 16. és 23.
31. Szlavin, G.M.: Ob otklikah... 30.
32. Yugoslavia and the Soviet Union, doc. 39, 137. Megalapozatlan W. Roberts állítása, hogy 1942-ben a moszkvai rádió továbbra is „... a jugoszláv ellenállás vezetőjeként magasztalta Mihailovićot”. (Roberts, W.R., i. m. 44.)
33. Broz Tito, J.: Sabrana djela, t. 9. Beograd, 1979. 224.; t. 10. Beograd 1980. 239. 179. jegyz.
34. Iz istorii szovjetszko-jugoszlavszkih odnosenyij... 154.; Tito–Churchill, 247.; Woodward, L., i. m. 285.; Plenča D., i. m. 109–110.
35. Iz istorii szovjetszko-jugoszlavszkih odnosenyij... 154.; Plenča, D., i. m. 149.; Leković, M., i. m. 737–740.
36. Morača, P.: Odnosi između Komunističke partije Jugoslavije i Kominterne od 1941 do 1943 godine = Jugoslovenski istorijski časopis, 1969. 1–2. sz. 120.; továbbá Plenča, D.; i. m. 163.
37. Vlahović, V.: Sećanja = Politika, 1975. III. 12–22.
38. Iz istorii szovjetszko-jugoszlavszkih odnosenyij... 154–155.; Dokumenti o szovjetszko-jugoszlavszkom bojevom szodruzsesztve v godi vtoroj mirovoj vojni = Vojenno-istoriceszkij zszurnal, 1978. 5. sz., dok. 2., 74., Szlavin, G.M.: Szovjetszkaja obszsesztvennoszty i Antyifasisztszkoje vecse narodno osvzobozszenyija Jugoszlavii. = Szovjetszkoje szlavjanovegyenyije, 1969. 3. sz. 18.; Woodward, L., i. m. 286–288.; Plenča, i. m. 149–150.

ÚJDONSÁGOK A PORTUGÁL TÖRTÉNETÍRÁSBAN

A nálunk többnyire csak a „beavatottaknak” kinyíló képzeletbeli portugál történelemkönyv lapjait egyre több érdeklődő olvashatja ma új szempontok szerint Portugáliában. Ehhez nagyban hozzájárul egy 1982 decemberében és egy 1983 nyarán lezajlott történetstálalkozó, valamint új szakmai folyóiratok születése is. Jelen cikk erről a folyamatról kíván némileg megkésve tájékoztatni.

I.

Bár az egész 1982-es év a nagy felvilágosodás-kori politikus, Pombal márki halálának évfordulója volt, mégis decemberre tetőztek a megemlékezés eseményei. Sűrűsödtek a róla szóló TV- és rádióriportok, beszélgetések, a napi- és hetilapokban, folyóiratokban a Pombal-mellékletek és számok; s végül e hó 2. és 3-án nemzetközi kollokvium zárta a sort „Az újraértékelt Pombal – a pombali korszak alapvető szempontjai” címmel. Bár a tanácskozás címében ígért újraértékelés jobbára elmaradt, a bicentenárium évének termése, a résztanulmányok és cikkek sokasága, – különösen a BROTERIA és a REVISTA DE HISTÓRIA ECONÓMICA c. folyóiratokban összegyűjtve megjelentek –, alapjai lehetnek a későbbi szintézisnek.

Míg a Habsburg-birodalom tartományaiban a korszak jelentős uralkodójáról kapja nevét a felvilágosult abszolutizmus itteni megvalósulása (josefinizmus), addig Portugáliában egy másik József (I. Dom José) nagyhatalmú minisztere, Sebastião José de Carvalho, Pombal márkija adja nevét egy korszaknak, s az ő tevékenysége fémjelzi a felvilágosult reformokat. A felvilágosult abszolutizmus 1755 és 1777 között a pombalizmus nevet kapta. Ahogyan II. József ismert intézkedéseire is Mária Terézia négy évtizednyi uralkodása teremt gazdasági-politikai alapot, úgy a Bragança uralkodó miniszterelnökének hatalmi létét is az az előd, (II. Dom Pedro) 1736-os kormányzati reformja és a hasonlóan hosszú országlás (1706–1750) központosított volta teszi lehetővé. A mostani konferencián a résztvevők kiemelték, hogy a pombali rendszer érdeme az, hogy ezt a központosítást egy új ideológiai alapról, – a felvilágosult abszolutizmus platformjáról, – kiteljesíti, s mintegy akaratán kívül (vagy ellenére), előkészíti Portugáliát a 19. század liberális forradalmaira. A pombali rendszer a nemesség és az egyház ellen egyaránt fellépve a *partikuláris* és feudális jellegű *érdekeket egységesen aláveti a központi, királyi akaratnak*, a kereskedő-ipari polgárság súlyát emeli, mobilitását a nemesség felé lehetővé teszi. A jezsuitákat Portugáliából és dominiáriumairól 1759. szeptember 3-án űzik ki, s a portugál példa fő ösztönzője a külföld felé maga Pombal. A nagyhatalmú főminiszter még uralma alatt élvezheti műve elért eredményének presztizsét (a Társaságot XIV. Kelemen Dominus ac Redemptor noster kezdetű bullája 1773. július 21-én oszlatja fel), de az új uralkodó, Dona Maria I. trónralépésével hamar félreállítják a kétszáz éve elhunyt politikust.

Száz éve, 1882-ben, – majd 70 évvel a Jézus Társaság újjászületése után (VII. Pius, 1814) – különösen e témakörben lángoltak fel heves viták Pombal és korának

értékelésében. Az ultramontanizmus túlhaladottságára ráérző ún. „70-es nemzedék” (Antero de Quental, Oliveira Martins és mások) a politikai közgondolkodásra ható tényezőként csatasorba állítják Pombal radikalizmusát. Manapság is Pombal kormányzási módszerének megítélése osztja meg leginkább a kutatókat, s a pombalizmus morális megítélésének két pólusa között máig sem szelidült csupán párbeszéddé a két főbb vélemény ütközése. A bicentenáriumon egyesek a „hitleri, sztálini totalitarizmus” és a pombali erős kéz azonosítására törekcsenek (Manuel Antunes: Pombal márkí és a jezsuiták, Brotéria 1982 vol. 115, no. 2–3–4.) míg mások a pombali intézkedéseket egyértelműen haladóként üdvözlík (Antonio Leite: A pombali ideológia. Felvilágosult abszolútizmus és regalizmus. u. o.).

II.

Az 1983-as esztendő sem volt kevésbé fontos a portugál kulturális életben, a történelmi múlt felidézésében. Öt jelentős – a 16. századi nagyságra emlékeztető – épületegyüttesben kiállították ui. mindazokat a kulturális–anyagi javakat, amelyek Portugália kiemelkedő századáról és világtörténelmi szerepéről, a felfedezések koráról tanúskodnak. A felfedezésekben nemcsak Portugáliának tártultak fel új világok, s az azt követő gyarmatosításban sem egyedül vett részt. Európa nemcsak gyökere és hátere volt e folyamatnak, hanem ösztönzője és haszonélevezője egyaránt. Jelentős kulturális javak ugyanakkor éppen portugál közvetítéssel kerültek a három ekkor megismert kontinensről az Ó-Világba, s tették meg visszafelé is ugyanezt az utat.

Természetes ezek után, hogy az Európa Tanács által Lisszabonban szervezett XVII. Európai Művészeti, Tudományos és Kulturális Kiállítás is „a Portugál Felfedezések és a Reneszánsz Európa” átfogó címet viselte. Maga a kiállítás, úgy tűnik, egyedülálló, egyszeri és nehezen megismételhető összefogás eredménye. A portugál intézményeken és magánszemélyeken kívül Európa számos országa küldte el kiállítási anyagát, az Európa Tanács pedig szakértőit és pénzügyi támogatását e vállalkozáshoz.

A kiállítás-sorozat nem lehetett volna teljes, ha a szellemi élet más formái nem egészítik ki sikeresen. Egy sor tudományos konferencia, kerekasztal-megbeszélés, a szaktudományok szimpozionjai kívánták átértelmezni és újrafogalmazni mindazt, amit a kor Portugáliájáról és az akkor feltáruló világról tudunk. Miként 1961-ben, amikor Tengerész Henrik évfordulót ünnepezt az ország, most is, a könyvkiadásban érték el a legjelentősebb – és a külföldi kutatóknak is fontos – eredményeket. Újra kiadták (ezúttal portugálul) Vitorino Magalhães Godinho „L'Economie de l'Empire Portugais au XVIe et XVIe siècles” (S.E.V.P.E.N., 1969) című, klasszikusnak számító könyvét. A Casa da Moeda-Imprensa Nacional kiadó sorra jelentette meg a korszak ismert kutatóinak újabb eredményeit, de kiadták fac-simile kiadásban a források egész repertoárját is. A kiállítás és a vele párhuzamosan zajlott konferencia tematikájában átfogó, értékes monográfia is született Luis Filipe Barreto jóvoltából (Felfedezések és Reneszánsz, „Descobrimentos e Renascença”, CMIN, 1983). Luis de Albuquerque: „Bevezetés a Felfedezések történetébe” és José Sebastião da Silva Dias: „A felfedezések és a 16. századi kultúra kérdései” című könyvei hasonlóan az előbbihez a szintézis igényével íródtak. – Mindez már újabb érdekes jelenség felé vezet át bennünket. Ugyanakkor amikor a historiográfia átértékelő szakaszá-

nak vagyunk tanúi, az irodalomtörténeti „fő vonal” értékelésében is jelentős változás történt. A nemzeti költő, Camões mellett Fernão Mendes Pinto „Peregrinação” (Bolyongás) c. műve is a 16. század értékeit közvetítő klasszikussá emelkedett. E mű elismerése és újravirágzása mindenképpen nyeresége a portugál, de egyben a világirodalomnak is.

III.

1984 júniusától a portugál historiográfia egy új, félévenként megjelenő folyóirattal gyarapodott. Az új periodika neve „Nova História” (Új Történelem), szerkesztője a lisszaboni Új Egyetem professzora, A.H. de Oliveira Márques. Minden bizonynyal a portugál grammati rendszer felszámolása és a demokratikus Portugália megteremtése óta eltelt tíz esztendő is közrejátszott abban, hogy – miként ezt az előbbiekben is láttuk – a portugál történelem bizonyos vonásai újraértékelődjenek. Láttuk, hogy a portugál 16. század sem kivétel e tendencia alól. A most induló folyóirat szintén ennek a századnak szenteli első számát, amelynek rangját elsősorban a szerkesztő egy igen fontos forrásközlése adja.

A Portugália története (History of Portugal, Columbia University Press, New York/London, 1972) ismert szerzője, aki évek óta kiterjedt kutatásokat folytat az észak-európai – portugál kereskedelmi kapcsolatok körében, Hannoverben egy érdekes olasz nyelvű iratra bukkant. Címe: „Ritratto et riverso del Regno di Portogallo” (A Portugál Királyság leírása és annak fonákja). Az 1578 és 1580 között íródott feljegyzést a feltevések szerint egy a pápai államhoz közelálló követ vetette papírra, aki objektív ténymegállapításai után szubjektív benyomásait is közli. A toscanai nyelvjárásban született feljegyzés első fele azért fontos, mert, a Portugál Birodalom ismertetésén túl, tartalmazza a portugál Korona bevételeinek és kiadásainak egy olyan szakzra vetített képét, amelyek a kutatók előtt eddig ismeretlenek voltak. A feljegyzés második fele valóságos kihívás az újraértékelés további folytatására. Beszámol a mindennapok olyan gondjairól, mint a törvénytudók indokolatlanul magas száma és megvesztegethetősége, a csatornázás és a közhigiéne szinte teljes hiánya, az ország függő helyzete az európai gabonaexportőröktől. Mindezek a – talán elfogult – megjegyzések felfedik a „nemzeti arany század” visszás ragyogását, de egyben utalnak az ország olyan jelenkori strukturális bajaira is, mint például a túlnyomóan agrár jellegű gazdaság és termelés technológiai nehézségei.

*Olvasóink szíves tudomására hozzuk, hogy
a VILÁGTÖRTÉNET
az alábbi Hírlapboltokban vásárolható meg
Budapesten:*

	Telefon:
V. Váci u. 10.	185–604
V. Szabadsajtó u. 6.	184–840
SUGÁR Üzletközpont Örs vezér tér Magyar Jakobinusok tere Déli pu.	843–160/69
Szt. István krt. 25.	–
I. Bem u. 9.	314–334
V. Felszabadulás tér 4. (Párizsi udvar)	352–346
József nádor tér 1.	181–401
CORVIN Áruház	185–850
Lenin krt. 17.	335–551
Hegedűs Gyula u. 43.	423–551
Baross u. 59.	491–505
SKÁLA Áruház	131–286
Petőfi Sándor u. 17.	852/222/28
Rákosfalva park 3/c (XV.)	189–013
Hírlapbolt (KHI) V. Bajcsy Zs. út 76.	847–274
	116–269

